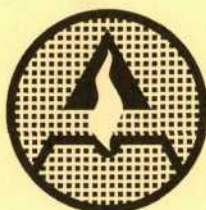

AKADEEMIA RK

15. AASTAKÄIK

2003

NUMBER 6

Mõistatuslik Eesti	Rein Veidemann
Kirjanduse periodiseerimisest: Eesti asi	Tiit Hennoste
Prosoodilise informatsiooni otsingud helilainest	Ilse Lehiste
Siberi põlisrahvaste vastuhakud	Art Leete
Samaarlased	Kadri Metsma
Luulet	Kirsti Oidekivi
Metafüüsilised vestlused põhjuslikkusest ja vaimust	Bruno Mölder
Kuldlõige	Vladimir J. Konečni
Mis on lainikud?	Ülo Lepik
Rameau vennapoeg	Denis Diderot
Arvustused:	Vello Helk, Jaan-Mati Punning, Leo Luks

---

Kolleegium:

Jaak Aaviksoo, Jaan Einasto, Jüri Engelbrecht, Tiit Hennoste, Kalle Kasemaa, Kalevi Kull, Piret Kuusk, Ülo Matjus, Eero Medijainen, Uno Mereste, Peeter Olesk, Juhan Peegel, Rein Raud, Jaan Ross, Hando Runnel, Jaan Sootak, Peeter Tulviste, Richard Villems

Toimetus:

peatoimetaja . . . . . Toomas Kiho – toomas.kiho@akad.ee
tegevtoimetaja . . . . . Indrek Ude – indrek.ude@akad.ee
universalia . . . . . Jaan Kangilaski – jaan.kangilaski@akad.ee
humaniora }
socialia } . . . . . Mart Orav – mart.orav@akad.ee
naturalia . . . . . Kalle Hein – kalle.hein@akad.ee
keeletimetaja . . . . . Triin Kaalep – triin.kaalep@akad.ee
korrektor . . . . . Kristin Sarv – kristin.sarv@akad.ee
sekretär . . . . . Tiiu Jõgi – tiuu.jogi@akad.ee

Postiaadress/Postal address:

Postimaja, postkast 80,
50002 Tartu, Eesti/Estland/Estonia

Toimetuse aadress:

Ülikooli 21, Tartu, Eesti

Telefonid: 07423146, 07423050

Fax: 07423146

E-post: akadeemia@akad.ee

Kodulehekülg: www.akad.ee

Arveldusarve nr 221011384196 Hansapangas

© AKADEEMIA 2003

Trükk: AS Printall. Trükiarv 2100

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

---

15. AASTAKÄIK 2003 NUMBER 6 (171)

- Mõistatuslik Eesti: Katse käsitleda Eesti
(taas)iseseseivumisprotsessi marginaalsuse paradigmas
Rein Veidemann 1123
- Kirjanduse periodiseerimise II: Eesti asi
Tiit Hennoste 1146
- Prosoodilise informatsiooni otsingud helilainest
Ilse Lehiste 1174
Tõlkinud Pärtel Lippus
- Siberi põlisrahvaste vastuhakud nõukogude võimule
1920.–1940. aastatel*
Art Leete 1186
- Samaarlased
Kadri Metsma 1209
- Luulet
Kirsti Oidekivi 1229
- E, sest C: Metafüüsilised vestlused põhjuslikkusest
ja vaimust. II
Bruno Mölder 1233
- Kuldloige kui esteetikamõte ja empiiriline tööik
Vladimir J. Konečni 1253
Tõlkinud Kristin Sarv

Mis on lainikud?	<i>Ülo Lepik</i>	1272
<i>Arvustus: Mitte nurgakivi, vaid soliidne juurdeehitus. Eesti ajalugu. IV: Põhjasõjast pärisorjuse kaotamiseni. Kirjutanud Mati Laur, Tõnu Tannberg, Helmut Piirimäe. Tegevtoimetaja Mati Laur. Peatoimetaja Sulev Vahtr. Tartu: Ilmamaa, 2003.</i>	<i>Vello Helk</i>	1283
<i>Vello Paatsi. Eesti talurahva loodusteadusliku maailmapildi kujunemine rahvakooli kaudu (1803–1918). Tallinn: TPÜ Kirjastus, 2003.</i>	<i>Jaan-Mati Punning</i>	1299
<i>Kuidas “tõeline ilm” ka poliitikas viimaks luiskelooks muutus. Kaasaegne poliitiline filosoofia: Valik esseid. Koostanud ja toimetanud Jüri Lipping. Tartu: EYS Veljesto Kirjastus, 2002.</i>	<i>Leo Luks</i>	1302
Abstracts	. . . . .	1308
Rameau vennapoeg. IV	<i>Denis Diderot</i>	1321
	<i>Tõlkinud Andres Raudsepp</i>	

Akadeemia honorar Eesti Kultuurkapitalilt.

Lk 1145, 1173, 1185, 1228, 1252, 1282: Rein Kelpmani illustatsioonid (2003)

*Tärniga märgitud artikkel on eelretsenseeritud.

MÕISTATUSLIK EESTI

Katse käsitleda

Eesti (taas)iseseisvumisprotsessi

marginnaalsuse paradigmas

Rein Veidemann

SISSEJUHATUSEKS:

AJALUGU KUI RISTSÕNAMÕISTATUS

Eestlaste ja Eesti ajaloos on rohkem küsimusi kui vastuseid. See on otsekui ristsõnamõistatuse lahendamine. Viimasel ajal ongi hakatud rõhutama dialogismi (küsimus—vastus—uus küsimus) kui põhilist moodust “ajaloolises muutumises toimuva elupraktika üldiseks iseloomustamiseks” (Kivimäe 2000: 33). Eesti ajalugu — nii “väike aeg” kui ka “suur aeg”¹ selles — ei näi aga hoopiski alluvat rangele kausaalsusele ega *post hoc ergo propter hoc* kujutamiski, ja seda vähemasti kolmel põhjusel. Esiteks, kuni 19. sajandi keskpaigani oli eestlaste ajalugu teiste (vallutajate) kirjutatud ajalugu. Eestlased olid selles ajaloos kas statisti või kulissidetaguste häälte rollis. Teiseks, eestlaste ajalugu

---

¹Tuginedes Mihhail Bahtini kontseptsioonile “väikesest” ja “suurest ajast”, väidab Mart Kivimäe, et “ajaloolasel ei ole seejuures tege- mist üksnes aja kolmikjaotusega (minevikuks, olevikuks ja tulevikuks), vaid ka hoopis teistsuguse ajasuhte probleemiga, väike- ja suuraja vastastikuse suhtega. [...] Väike aeg on “(kaasaeg, lähim, minevik ja ettenähtav (soovitav) tulevik)”, suur aeg on “lõpmatu ja lakkamatu dia- loog, kus ükski tähenduse ei sure”” (Kivimäe 2000: 31). Just viimast rõhutab ka ajaloosemiootika, mille keskseks teesiks on ajalooptsess kui kommunikatsioon (Uspenski 1996: 9–49).

on sekundaarne. “Sekundaarsust” tuleks siin omakorda võtta kahe tähenduses. Eestlaste ajalugu oli kõigepealt Euroopa ajaloo n-ö kõrvalsaadus, Euroopa esimese laienemise tulemus 12. sajandi lõpul–13. sajandi alul (Hvostov 1999: 9–57). Aga see tähendab ka allikate sekundaarsust (eestlaste kohta kirjutati enne, kui eestlased ise enda kohta kirutasid). Kolmandaks, eestlaste ajalugu on 19. sajandi romantismi kaanonis sündinud/kirjutatud muinasromantiline ajalugu. J. G. Herderi poolt kuldajastu rekonstruktsiooni võimalust aktsepteeriv ajaloo filosoofia mõjutas vahetult eesti esimese põlve intellektuaale ja nende väljatöötatud rahvuslikku ideoloogiat (Undusk 1995). Eesti ajalugu on seega varjutanud rahvumütoloogiat (Annus 2000), milleta omakorda oleks võimatu rääkida eesti identiteedist. Teisal väidetakse, et “rahvuslikku identiteeti kindlustav narratiiv luuakse mingi Teise kultuuri najale” (Annus 2000a: 11). Kuid nagu allpool osutan, on rahvuslik identiteet ise küsitav fenomen. Nii või teisiti, eestlaste ja Eesti ajalugu on ühe lokaalse kollektiivse teadvuse tekke ja enesekinnituse lugu (Veidemann 2000).

Siinses artiklis keskendutakse selle “enesekinnituse loo” ühele kulminatsioonile, 1991. aastal Eesti riigi taasiseseisvumiseni viinud protsessi faktilistele ja interpretatiivsetele teguritele.

IME JA/VÕI LOOGIKA

20. sajand läheb maailma ajalukku inimkonna kahe ennasthävitava sõja (Esimene ja Teine maailmasõda) ning kahe nendega seotud impeeriumi, Saksa *Reich*'i ja Nõukogude Liidu tekkimise ning kokkuvarisemisega. Euroopa rahvaste, kaasa arvatud eestlaste saatus oli neist üliteguritest otseselt ja eksistentsiaalselt mõjutatud. Tänapäeva ajalooteadus keskendub tingimustele ja põhjustele, mis viis totaalsete riikide ja sõdade tekkimiseni. Püütakse leida sündmuste arenguloogikat, mille alusel oleks võimalik koostada “ajaloo õppetunde”. Eesti ja eestlaste puhul lisandub selle arenguloogika väljaselgitamise kõrval küsimus, kuidas ikkagi suudeti väikerahvana sajandi kõige koletuslikemates sotsiaalses ja poliitilistes kataklüsmides ellu jääda. Eesti juhtum on tähelepanuväärne sellegi poolest, et ühe sajandi sees jõuab üks rahvas oma riigi loomiseni, kaotab selle pärast 20-aastast su-

veräniteeti ning taastab pärast ligi 50-aastast okupatsiooni. Mis-sugused on need sotsiaalsed, poliitilised ja kultuurilised tegurid, mis seesuguse stsenaariumi tingisid, kui palju on neis tingimustes seaduspära, kui palju juhus?

Manuel Castells on raamatus *End of Millenium* (Millenniumi lõpp) põhjalikult käsitlenud Nõukogude Liidu kollapsit (Castells 1998).

Nõukogude režiimi ekspansiivsus ja totalitaarsus ammutas 20. sajandi esimesel poolel oma energiat loodus- ja inimresursi piiramatust ekspluateerimisest, majanduslikust industrialismist (*economic industrialism*) ja riiklikust (*resp.* kommunistliku partei) terrorist. Iga üksiku inimese ja kogu ühiskonna elu reglementeeris ühelt poolt hirmu ning teiselt poolt fanaatilis-religioosne isiku- ja võimukultuse paradigma. Castells on selle kokku võtnud mõistesse "statism". Selle all mõistab Castells sotsiaalset süsteemi, mis lähtub ühiskonnas loodava lisaväärtuse omastamisest võimuaparaadi poolt, vastupidiselt kapitalismile, kus kasumi omastavad omanike kontrollitavad majandusorganisatsioonid (Castells 1998: 7). Sellega kaasnes rahvusvaheline isoleeritus, majanduse militariseeritus ja krooniline eelarve puudujääk (Castells 1998: 21).

Nõukogude majandus- ja ühiskonnastruktuur polnud juba 1970. aastate keskpaigaks võimeline vastu võtma väljakutseid, mida esitas Läänes alanud üleminek infoühiskonda. Mihhail Gorbatšovi 1980. aastate keskpaigas alustatud reformid nagu ka Stolõpini reformid 20. sajandi alul, mille eesmärgiks oli süsteemi moderniseerimine ja dünamiseerimine, viisid paratamatult süsteemi enda kokkuvarisemisele.

"Ajalugu on osutanud, et kui Vene ühiskond astub pärast pikaajalist represseerimist avatud poliitilisele pinnasele, siis keeldub ta kujundamast ettevalmistatud riigipoliitikaid, võtab poliitilise elu enda valdusse ja muutub ennustamatuks ning kontrollimatuks." (Castells 1998: 8.)

Castells väidab, et ühiskonna ja riigi vahelise konflikti väljenduseks kujunes natsionalism, sh vene natsionalism (Castells 1998: 8). Nõukogude Liidu moodustamine 1922. aastal lähtus vene substraadist, kuigi 1924. aasta konstitutsioon määratles

Nõukogude Liitu kui paljurahvuselist ja föderaalset riiki. Põhiseaduse järgi oli föderatsiooni astumine ja sellest lahkumine vaba. Tegelikuses oli Nõukogude Liit aga algusest peale partei- ja jõustruktuuride kontrollitud, rangelt hierarhiseeritud unitaariik (“poliitilis-administratiivse võimu domineerimine ühiskonnas ja viimase totalitaarne iseloom”) (*Sõjajärgse...* 2001: 9).

Nõukogude Liidu nagu ka varasemate impeeriumide saatuse määras ära nende ekspansiiivsus. Nõukogude Liit kui riik koosnes viiest kontsentriilisest ringist, millest igaüks tähistas ka veneluse (*russianism*) (vene keel, ideoloogia, vene ortodokslik religioon, mentaliteet) ekspansiooni lainet. Nõukogude impeeriumi geopoliitiliseks südamikuks oli Venemaa ja tema ümber koonduvad/koondatud autonoomsete satelliitvabariikide võrk (Vene Föderatsioon). Seda peeti nõukogude võimu südameks. Paradoks oli aga selles, et Vene Föderatsioon oli ainus vabariik, kus puudus oma kommunistlik partei. Selle võimukeskme esimeseks kaitsevööndiks olid mittevene vabariigid. See vöönd kujunes lõplikult 1939.–1940. aastal, kui Nõukogude Liit annekteeris ja inkorporeeris iseseisvad Balti riigid. Kolmas kontsenter ja ühtlasi kolmas ekspansiooni laine seostus väljaspool Nõukogude Liitu asuvate “rahvademokraatia” vabariikidega, mis juriidilisele sõltumatusele vaatamata allusid Nõukogude Liidu territoriaalsele ja militaarsetele kontrollile. Neljanda kontsentri moodustasid vasallriigid nagu Kuuba, Vietnam ja Põhja-Korea. Viies ring moodustus rahvusvahelisest kommunistlikust liikumisest, mille organisatsioonid olid nõukogude riikluse ja ideoloogia embrüod (Castells 1998: 41–42).

Selline segu antihistorismist, klassivõitluse ideoloogiast ja geopoliitikast ühe impeeriumi geneesis sai anda majandus-, ühiskonna- ja rahvuspoliitika tasandil üksnes skisofreenilisi tulemusi. Paradoks seisnes selleski, et Nõukogude režiimi aluseks olnud “Vene imperialism” deformeeris ja koguni represseeris vene rahvusluses selle kultuurilise aluse (Castells 1998: 43).

Seepärast mängib Nõukogude Liidu kokkuvarisemisel tema perifeerias võidutsema pääsenud etnilise argumendi kõrval otsustavat rolli ka vene rahva enda kultuurilise eneseteadvuse taasärkamine.

Mõnevõrra erineval seisukohal kommunismi kollapsi põhjuste osas on Marju Lauristin. Võttes aluseks Samuel Huntingtoni kon-

tseptsiooni tsivilisatsioonide konfliktist kui ajaloo “arengumootorist”, väidab ta, et “kõige otsustavam roll Nõukogude Liidu kokkuvõttearvamisel polnud mitte etnilisel natsionalismil [---], vaid hoopis tsivilisatsioonilisel konfliktil 20. sajandi “Uue Bütsantsi”, Vene-Nõukogude impeeriumi ja Balti ning teiste Ida-Euroopa rahvaste vahel, kes esindasid indiviidi autonoomia ja kodanikuühiskonna läänelikku traditsiooni” (*Return...* 1997: 29).

Marju Lauristini arvates rajanes Balti rahvaste ellujäämisstrateegia Lääne traditsioonide, mentaalsuse, sotsiaalse- ja poliitilise kogemuse (poliitiline liberalism, demokraatia, turumajandus) säilitamisel oma kultuuriteadvuses. Seetõttu käsitati ka võitlust oma riikluse taastamise eest kui omapärast tagasipääsemist koju — *Return to the Western World, Return to Europe* (*Return...* 1997: 29).

Euroopa-kujund on mänginud eesti kultuuris alates vähemalt 20. sajandi algusest määravat rolli. Eesti ühiskonna uuenemine, oma riigi loomine 1918. aastal, sellele järgnenud majanduse ja kultuuri plahvatuslik areng kulges “nooreestlaste” nime all tuntud intellektuaalide põlvkonna dikteerimisel. Nende loosungiks oli luuletaja Gustav Suitsu sõnastatud “olgem eestlased, aga saagem ka eurooplasteks!” (Tuglas 1936: 16–20). Juba selles üleskutses võib näha ühe etnilise kultuurikollektiivi sidumist laiema kultuurilise üksusega, millena Huntington määratlebki tsivilisatsiooni (Huntington 1999: 167–168). Samal ajal on Huntington hoiatanud Lääne (*resp.* euroopaliku) tsivilisatsiooni ülehindamise eest, mis on tekkinud Nõukogude impeeriumi langemisega kaasnenud eufoorias. Väärkujutus sellest, nagu oleks Lääne universalism ja ekspansionism globaalse tasakaalu tagatiseks, võibki tema arvates viia uue sõjani tsivilisatsioonide vahel (Huntington 1999: 395).

Eesti taasiseseisvumisprotsessi 1980.–1990. aastatel võib vaadelda ka kui 1958. aastal Euroopa Majandusühenduse asutamisega alanud Euroopa integratsiooni esimese laine tulemust (Jaanson 2000: 42). Ometi eeldas ka Euroopa poliitilise identiteedi kasvule tuginev integratsioon iseseisvate rahvusriikide olemasolu, sest “tõeliselt ühineda saavad üksnes iseseisvad rahvusriigid” (Jaanson 2000: 42).

Nagu neist käsitlustest ilmneb, varjab Eesti (ja teiste Balti riikide) iseseisvumisprotsessi majandus- ja (geo)poliitiline loogika märksa raskemini määratletavaid tegureid, mis koonduvad etnose² ja sealt edasi rahvusliku identiteedi ümber ja mida emotsionaalselt väljendudes võib pidada ka imeks. On isegi raske otsustada, kumb selles protsessis oli määravam, poliitiline loogika või etnose ime, "passionaarsuse" (Lev Gumiljovi termin, vt Gumiljov 1988, II: 71) avaldumine. Igal juhul näib olevat põhjust pidada rahvuslust selle protsessi *primus motoris*'eks. Rahvuslik enesemääramine kandus üle riiklikuks enesemääramiseks.

RAHVUSLIKU IDENTITEEDI MITMEMÕÕTMELISUS

Rahvuslik enesemääramine on ühtlasi rahvusliku identiteedi küsimus. Need omakorda fokuseeruvad natsionalismi problemaatikas. Siinkohal ei seata endale eesmärgiks anda sellest panoraamset ülevaadet, piirdun vaid Eesti juhtumi käsitlemiseks vajalike viidetega.

Natsionalismil kui rahvuslikust ühtekuuluvustundest lähtuval vaadete, väärtushinnangute, -orientatsioonide süsteemil ja poliitilisel praktikal arvatakse olevat kaks esinemisviisi: kodanikunatsionalism ja etniline natsionalism. Kodanikunatsionalismi kriteeriumid on lõdvad. Selle järgi moodustavad teatud rahvuse ühise valitsuse, riigikorra all asuvad ning ühiseid kodanikuõigusi kasutavad indiviidid (Dann 1991: 57–58). Etnilises natsionalismis arvatakse ühte rahvusse kuuluvaks üksnes need indiviidid, kes peavad end põlvnevaks ühistest esivanematest ja keda seob tugevalt üheks kollektiivne identiteet (Sevänen 1999: 27–28) või "kujuteldav ühendus" (*imaginary community*) (Scheff 1994: 279).

---

²"Etnose" mõistet kasutatakse siinkohal Lev Gumiljovi eeskujul, et tähistada teatud inimkoosluste elementaarset struktuuri, mis pole taandatav ühelegi sotsiaalsele ega bioloogilisele kategooriale, mis aga kujutab endast samas paljudest faasidest koosnevat protsessi (Gumiljov 1988). See on metakategooria, mudel, mis mõjutab/määratleb inimrühmade kollektiivset eneseteadvust ning nende kultuurilist, majanduslikku ja poliitilist arengut.

Kodanikunatsionalismi seostatakse Lääne tsivilisatsiooniga, etniline natsionalism on aga Ida ilming (Kohn 1994: 163–165). Kuigi selline jaotus võib natsionalismiilmingute liigitamisel osutada kasutuskõlblikuks, “on tavaliselt natsionalistlikud ideoloogiad olnud segu kodanikunatsionalismist ja etnilisest natsionalismist” (Sevänen 1999: 29). 1980.–1990. aastate Ida-Euroopa rahvuslikes liikumistes arvatakse domineerivat siiski etniline natsionalism (Sevänen 1999: 36). Eesti ja Läti puhul peetakse põhjuseks võimsa võõrkeelse eliidi olemasolu (19. sajandil sakslased, 20. sajandi teisel poolel venelased) põhirahvuse territooriumil, mis lausa tingis selget vastandumist “meie—nemad”-teljel (Sevänen 1999: 36).

Eesti rahvuse kujunemislugu viitab kodanikunatsionalismi ja etnilise natsionalismi kõrval aga veel ühele liigitusvõimalusele — kultuurinatsionalismile (Karjahärm, Sirk 1997: 212–214, 2001: 218).

Eesti rahvusliku ideoloogia, rahvusliku identiteedi ja rahvusliku liikumise nurgakiviks nii 19. sajandi teisel poolel kui ka 1980. aastatel oli eesti kultuur (ja iseäranis eesti kirjandus). See tähendab, et erinevalt riigikesksest kodanikunatsionalismist ja verisidemel ning sugukondlikul või religioosel alusel põhinevast etnilisest natsionalismist on kultuurirahvuslus olemuselt “avatud rahvuslus”. “Avatuse” tingib juba see, et mõiste “kultuur” on ise amorfne ja seega mitmeti tõlgendatav (Deane 1995: 361). Erinevalt riigi, õigussüsteemi, parteide institutsionaliseeritusest esindab “kultuur” superstruktuuri ning allub kergesti kõikvõimalikele idealiseeringutele. Seetõttu on võimalik ka kultuuri vastandada poliitilisele ja majanduslikule võimule, mis vähemalt vastandamise algetapil jätab mulje kultuurinatsionalismi “ohutusest” valitsevale võimule. Kultuurinatsionalism oli oluline tegur Iirimaa kujunemisel iseseisvaks riigiks (Deane 1995: 363–368) ja niisamuti nagu seal mängisid olulist rolli kirjanikud (W. B. Yeats, J. Joyce), olid kirjanikud ka eesti kultuurinatsionalismis võtmespetsioonil.

Rahvuslikel müütidel, ideoloogilistel kontseptidel on ka kultuurinatsionalismis oluline tähendus (rahvus kui “kujuteldav ühendus” (*imagined community*) (Anderson 1983), kui “inimeste kalduvuste, kiindumuste, uskumuste looming” (Gellner 1994: 2227)), ent kui kultuuri käsitada “eneseküllase universumina” (Lot-

man 1999: 41), “semiootilise monaadina” (Lotman 1999: 42), siis aktsenteeruvad dialoogilisus, enesekirjeldus, tõkelisus, dünaamilisus, adaptiivsus ja teised seesugused omadused. Kõik need ilmnevad ka eesti rahvusluses, mis on kokku võetav allpool vaatluse alla tuleva “marginaalsuse” mõistega.

Kultuurinatsionalismi aspektist vaadatuna saab ka “rahvuslik identiteet” (sh eesti rahvuslik identiteet) hoopis laiema tähenduse.

“Identiteedi” mõistet peetakse modernismi sünnitiseks. “Descartes’i *cogito* on identiteedi uuema määratluse otsustav indeks,” väidab Craig Calhoun (1994: 10). Kuigi essentsiaalsel lähenemisel on “identiteet” enesestmõistetavus, on see samas ikkagi fiktsioon. Ja kuna neid fiktsioone (enesenarratiive) võib olla palju, siis on põhjust kõnelda ka identiteetide paljusest. Igas identiteedis — olgu see rahvuslik, poliitiline või kultuuriline — projekteeritakse suhtumine “teise” suhtuja “mina” tasandile. Seetõttu on iga identiteet mingil määral ka “teise” jälg. Täpsemini, identiteet on enesenarratiivi kõrval ühtlasi “ideaalse teise” jälg, sest “meie identiteetid on juuripidi kinni ideaalides ja moraalsetes pürgimustes, mida me ei suuda täielikult realiseerida” (Calhoun 1994: 29).

Niisiis on ka rahvuslik identiteet ühtaegu enesenarratiiv, “teise subjekti” ja “ideaali” peegeldus “minas”. Peegeldumise protsess on “teise” omastamine, kohandamine, mis tähendab, et “teine” minetab midagi endast ja “mina” avaneb teise suunas (Pjatigorski 1992: 4).

Eesti rahvusliku identiteedi genees järgib kõiki kolme aspekti (“mina”, “teine” ja “ideaalne teine”), kusjuures otsustav roll identiteedi kujundamisel oli haritlaskonnal. 19. sajandi esimestel kümnenditel — nii paradoksaalne, kui see ka tundub — alustasid eesti rahvuse-ehitust kohalikud baltisakslastest estofiilid (“Nii võib eesti rahvust käsitada ka (baltisaksa) haritlaste väljamõeldise või fantaasiana” (Jansen 1998: 12)).

19. sajandi keskel võttis neilt piltlikult öeldes teatepulgale üle eesti esimese haritlaspõlvkonna eliit (Faehlmann, Kreutzwald, Janssen, Jakobson, Hurt)³, kellele “eesti rahvus” tähendas kõige-

³Tõsi, Ea Jansen peab vähemalt Faehlmanni ja Kreutzwaldi kohaliku saksa haritlaskonda kuuluvaks. Nad tunnistasid küll oma eesti

pealt vaimset võrdvärsust sakslastest vallutajatega (identifitseerimine läbi "teise"!)) (Annus 2000: 12; Jansen 2001: 15), seejärel oma unikaalsuse (vana ja rikas kultuur, eesti keel, talupoeglik mentaliteet) vastandamist domineerivale vähemusele (kolonisaatoritele) (Veidemann 2000: 98) ja lõpuks pöördumist rahvusriigi idee poole.

Tunnuslik on see, et veel 20. sajandi alulgi ei nähtud võimalust Eesti rahvusriigi loomiseks, vaid piirduti autonoomiataotlustega Vene riigi koosseisus (Karjahärm 1998: 98). See tähendab, et teadvustati küll ideaali (näiteks Gustav Suitsu prohvetlik kuulutus 1905. aastast: "Vaba ühiskonnakorda ja vaba kodumaad tahame meie. [...] Sest meie teame, et rahvas, kes vabaduseni ei jõua tunnida, sureb." (Suits 2002: 12)), kuid ei nähtud selle teostamiseks reaalseid võimalusi.

Sama kordus ka 20. sajandi teisel poolel. Kui 1960. aastate lõpul tekkis aimus 1940. aastal hävitatud Eesti omariikluse taastatavusest, siis alustati samuti autonoomiataotlustest. See rajanes teadmisel, et eesti "kultuuriline areng on olnud kiire ja peaaegu pidev viimase sajandi jooksul ning on jätkumas praegu" (Taagepera 1988: 41, 1995: 21). 1988. aastal vallandunud "laulvat revolutsiooni" (sotsiaalse ja poliitilise aktiivsuse kõrgeraadi Eesti variant, võrreldes seda "sametrevolutsiooniga" Tšehhoslovakkias) sisse juhatanud manifestides ja pöördumistes (nt *MRP-AEG Infobülletään*. . . 1988: 254–257; *Eesti NSV*. . . 1988: 223; *Rahvakongress*. 1988: 183–185) toetuti juba ajaloolise õigluse ja rahvaste enesemääramisõigluse argumentidele. Ometi oli selle diskursiivseks taustaks (rahvus)kultuur.

Eestlaste ja teiste baltlaste kogemus suveräänsest riigist seotus rahvusriigi kui ainuvõimaliku garantiiga rahvusliku kultuuriloomel — ja seega ka identiteedi kestmiseks. Selle on kujukalt kokku võtnud leedu kultuurifilosoof Antanas Maceina 1939. aastal ilmunud käsitluses "Rahvus ja riik": "Rahvuse objektivatsioon just ongi riik. Vaid riigis omandab rahvus tajutava vormi,

---

päritolu, kuid olid tugevalt mõjutatud saksa keelest ja keskkonnast (Jansen 1993: 295). Siinkohal väärivad rõhutamisest seegi asjaolu, et eesti haritlaskonna põhilises "sepikojas", Tartu ülikoolis sai eestikeelne õpe eluõigluse alles 20. sajandi alul.

vaid riigis saab ta organiseeruda, vaid riigis saab ta autoriteedi ja võime korraldada avalikku elu. Riik kujuneb rahvuse väljendajaks ehk rahvuse personifikatsiooniks” (Maceina 1990: 75). Juba 1931. aastal väitis Eesti kohta seda Ilmar Tõnisson: “Meil aga on ka riik kultuuriväärtus — sest ta on rahvusriik” (Tõnisson 1997: 189). Oskar Loorits on läbivalt sidunud Eesti riikluse saatuse tema kultuurieliidi kvaliteediga (Loorits 2000: 208–259).⁴

Kultuur kui eestlaste eksisteerimise mõte omandas erilise koha 1930. aastate lõpul ilmunud intellektuaalide kirjutistes ja uurimustes (Karjahärm, Sirk 2001: 229–234). Tuleb nõustuda paljude uurijate järeldusega, et kultuur on olnud eestlastele otsekui religioon (Karjahärm, Sirk 2001: 229). Seega pole põhjust imestada, et 1980. aastal pöördus 40 eesti intellektuaali avaliku kirjaga — mis järgnenud repressioonide tõttu jäi küll avaldamata — nõukogude võimuorganite poole, milles venestamise surve all kannatavat eesti keelt ja kultuuri tunnistati eestlaste jaoks “inimväärikuse sümbolina” (Kiin, Ruutsoo, Tarand 1990: 6).

Samal ajal on kultuuri ennast mõistetud rahvatraditsiooni ja Lääne kultuuri vahelise pingelise dialoogi või koguni vastasseisuna (Loorits 2000: 216–217). Dihhotoomiad ja antiteetilised liigitamised iseloomustasid nii 20. sajandi alguse eesti kultuuri üle peetavaid väitlusi kui ka sajandi keskpaiga käsitlusi kultuurist (Karjahärm, Sirk 2001: 249–250). See ongi loonud eesti kultuuri sisemise dünaamika, mis omakorda on põhistanud rahvusluse avatust.

On väidetud, et “eesti intellektuaale on alati vaevanud hirm jääda kõrvale Lääne tsivilisatsiooni peateest, jääda marginaalseks ja Euroopas märkamatuks” (Karjahärm, Sirk 2001: 333), ent teisalt võib selles näha eneseloovuse alget.

---

⁴Riigi kultuurinatsionalistlik dimensioon tuleb tänapäeval rõhutatult esile Inglismaal ja Jaapanis (nt õigusemõistmise rituaalid ja kuninganna kultus Inglismaal ning moodsa riigi ja traditsiooni sümbioos Jaapanis) (Bourdieu 1998: 98).

MARGINAALSUS JA/KUI EESTI KULTUURI IDEOLOOGILINE KOOD

Nagu äsjatoodud hinnanguski eesti intellektuaalidele — “hirm jääda marginaalseks” —, mõistetakse marginaalsust negatiivses või pejoratiivses tähenduses. Sellist lähenemist on võimendanud sotsiaalpsühholoogia, milles subjekti käitumist ja tegutsemisvõimalusi määratlevad tema kuulumine gruppide, suhe normiga, vastavus “peajoonele”. “Marginaalsus” lülitatakse sel juhul samasse terminoloogilisse pessa, kus on “hälve”, “staatusekindlusetus”, “perifeeria” jms. Näiteks on tavaks nimetada “marginaalseks” isikut, kes kuulub korraga kahte või enamasse erinevasse või koguni vastandlikku gruppi või kultuuri. Marginaalsus tekitab rollikonflikti. Inimene ei suuda valida vastuoluliste nõudmiste, ootuste ja väärtuste vahel. Pikaajaline “marginaalsuse seisund” põhjustavat isiksuse lõhenemist. Marginaalsust isiku tasandil on tavaks laiendada grupile (marginaalsed grupid, sub- ja kontrakultuurid ühendused). Sealt edasi on ahvatlus rääkida marginaalsetest kultuuridest, rahvastest, riikidest. Sellise kohati *ad absurdum* liigituse tunnetuslikuks aluseks on süsteemi—süsteemivälise, tuuma—perifeeria, ühetähendusliku—ambivalentse, obligatoorse—liigse (Lotman 1990: 248–271) ruumiline ja väärtuseline dihhotoomia.

Ladinakeelsest tüvest *margo*, *-inis* “äär, serv, piirjoon, raam” tulenev “marginaalsus”, “vahepealsus”, “piirilolek” kaotab oma pejoratiivsuse ja staatilisuse, kui käsitada dihhotoomsetes opositsioonipaarides kujunevaid tekste “aktiivse semiootilise transformaatorina” (M. Lotman 2001: 220). Marginaalsus on seega samuti osa semiosfäärist (tekst kui “semiootiline universum”), sest “semiosfääri konstituendid ei ole aeg ja kausaalsus, semiootilist ruumi ei moodusta mitte füüsilisele maailmale, vaid märgisüsteemile omased mehhanismid [---], esmajoones kommunikatsioon ja interpretatsioon” (M. Lotman 2001: 226).

Semiosfääri kui “üksiktekstide ja üksteisele suletud keelte kogumi” (Lotman 1999: 11) omadustest (piiritletus, ebaühtlus, dünaamilisus, sümmeetria—asümmeetria) väärivad marginaalsuse aspektist iseäranis rõhutamist “piiri” mõiste. Juri Lotman on seda pidanud kõige olulisemaks funktsionaalseks ja struktuurseks po-

sitsiooniks, “mis määrab tema [semiosfääri] semiootilise mehhanismi olemuse” (Lotman 1999: 14). “Piir on kakskeelne mehhanism, mis tõlgib välisteed semiosfääri sisekeelde ja vastupidi,” väidab Lotman (1999: 14). Kui igas kultuuris võib eristada “keskust”, “perifeeriat” ja “piiri”, siis eesti kultuuri ja rahvusliku identiteedi puhul topeldub piiri-problemaatika. Põhjus on selles, et territoriaalselt ja geokultuuriliselt on Eesti ise asunud Euroopa perifeerias ja samal ajal lääne- ja idakristluse kokkupuute (ülemineku) kohas, tähistades Euroopa idakülje avatust ja ebamäärasust (vt ka R. Undusk 2001: 42, 51). Eesti *topos* on vahelolek, mediaansus, marginaalsus. Seda kinnitab asjaolu, et vaatamata erinevatele Eesti “kohamääratlustele” — olgu nendeks “Balti provints”, “varjaagi piirivöönd” (*Warägische Grenzraum*), “Baltimere-äärne maa” (*Pribaltiiski kraj*), “Venemaa saksa Läänemereprovintis” (*deutsche Ostseeprovinzen Russlands*), “Vahe-Euroopa rajariik” (*Randstaat*) või “Baltoskandia” — (Kant 1999: 288–289), ilmneb ometi nende ühisosana teatav piirilolek.

Võitlus iseolemise pärast sai lähtuda üksnes geopoliitilisest reaalsusest, millega pidi arvestama tärkav eesti rahvuslus 19. sajandil ja mis on mõjutanud nii sünkroonselt kui ka diakrooniliselt kogu eesti kultuuri ideoloogilist koodi. Ideoloogia semiootikas määratletakse ideoloogilist koodi kui “märgisüsteemi, mis on võimeline diskursiivselt spetsifitseerima ideoloogia põhimõtteid”, millele omakorda on allutatud selle ideoloogia toimimise strateegiad ja taktikad ning esteetilis-verbaalsed tingimused (Reis 1993: 30). Niisiis on ideoloogiline kood kultuuri integreeriv fenomen (Kõnno 2001: 55) ja eesti kultuuri puhul on selleks marginaalsus.

Rahvuskultuuri formeerimise käigus seda mõistagi ei teadvustatud, ammugi ei manifesteeritud. Küsimus genuiinest “omast” (*resp.* “eestilikkusest”) taandus funktsionaalsuse ja pragmaatika ees. Seepärast omandasid 18. sajandi lõpul–19. sajandi esimesel poolel ja keskpaigas “eesti” märgi nii saksa keelest tõlgitud ja kalendrites avaldatud valgustuslikud tekstid, saksa populaarkirjanduse mugandused (Vinkel 1966) kui ka kreeka mütoloogia reministsentsidele toetuv ja sisuliselt intertekstina võetav eesti mütoloogia (Faehlmanni “Eesti muistendid”, mis muide oli alg-

selt kirjutatud saksa keeles). Eesti oma rahvajuttude avaldamiseni jõuti alles 1880. aastatel (Vinkel 1966: 298).

Genuiinsuse-marginaalsuse problemaatika fokuseerus ootuspäraselt Kreutzwaldi kirjutatud eestlaste rahvuseeposes *Kalevipoeg* (1853–1862). Kuigi ilmumisajal tunti teost kaudselt, rohkem tutvustavate kirjutiste kaudu, võeti see ikkagi vastu kui “rahvust loov tekst” (Undusk 1994: 148). *Kalevipoeg* oli “eesti rahvuseks kujunemise protsessi vahetu poeetiline kajastus” (Nirk 1975: 269), see tõsteti “rahvusliku liikumise parooliks, tunnussõnaks, üleskutseks” (Nirk 1975: 271).

Et aga rahvuskultuuri ideoloogilise koodi staatuse omandanud eepos manifesteerib süžee, tegelaste arhetüüpide ja motiivide tasandil hoopis “võõrast”, sellele osutas poleemiliselt 1908. aastal Friedebert Tuglas: “Sest see teos on ainult pääliskaudselt, aine ja sihi poolest rahvuslik, kuid ta esteetiline olemus on ebarahvuslik, germaaniline, sellega rahvuse vastane” (Tuglas 1919: 105). Järgnevad akadeemilised käsitlused (nt Annist 1944; Oinas 1994; Undusk 1990) on põhjalikult avanud selle eesti tuumteksti intertekstuaalsuse ja kompilatiivsuse. See pole aga sugugi vähendanud *Kalevipoja* kanoonilisust. Rahvusliku narratiivi osana jutustab *Kalevipoeg* “modernset lugu, ent oma mälus kannab ta müütilist maailmaühtsust” (Annus 2001: 158).

Nii võib öelda, et vaikumisi on marginaalsust rahvusideoloogilise koodina tunnustatud läbi kogu hilisema ajaloo. See kehtib ka juba vanema kui 130-aastase traditsiooniga eesti laulupidude kohta, mille juured ulatuvad eriti Lõuna-Eestis 18. sajandi lõpul levinud vennastekoguduse ringidesse (Põldmäe 1969: 9). Tegemist oli niisiis 19. sajandi esimesel poolel Šveitsis ja Saksamaal kujunenud koorilaulukultuuri ülevõtmisega (Kahk 1998: 58). Jannseni poolt laulukooride arendamisel eeskujuks võetud liedertafelik repertuaar mõjutas eesti enda heliloojate rahvusmeelset loomingu (Põldmäe 1969: 65). Marginaalsusega — antud juhul valitseva võimuga — arvestamisest kõneleb fakt, et esimene eesti üldlaulupidu 1869. aastal oli pühendatud talupoegade pärisorjusest vabastamise 50. aastapäevale (Põldmäe 1969: 76).

“Marginaalsuse” sisulise tunnustamisena võib võtta eesti rahvusliku ärkamisaja ühe juhi Jakob Hurda 1899. aastal kultuurilisest tolerantsist kantud pöördumist:

“Meie, rahvuslased, austame saksa haridust ja hindame kõrgelt saksa kultuuri väärtust. Me teeme nõnda seda meelsamini ja parema meelega, kuna meie oma haridus ja kultuur — niipalju kui sellest meie keskel rääkida võib — peaasjalikult saksapärane on ja me teie hariduse ja kultuuri kaasvaldamise kaudu slaviseerimise eest kaitstud oleme. Aga austage ka teie, sakslased, meie rahvust ja tunnustage meie rahvuslikke püüdlusi, te saate meie poolt selle eest omakorda toetust kaitseks slaviseerimise vastu. Üksnes selline vastastikune tunnustus ja austus teeb meid tugevaks ja võimaldab viljakat ühistööd” (Karjahärm, Sirk 1997: 214).

20. sajandi eesti kultuuri arengut radikaalselt mõjutanud “Noor-Eesti” liikumine ja nende loosung “Olgem eestlased, aga saagem ka eurooplasteks!” avaneb marginaalsuse aspektist lähenedes mitte kui identifitseerimise eesmärk, vaid pigem kui üleskutse süntetismile ja universalismile (Karjahärm, Sirk 1997: 306). See on marginaalsuse kui dünaamilise dialoogi rõhutamine.

Marginaalsust võib käsitada ka eesti glokaliteedi sünonüümina, eeldusel, et glokaliteeti mõistetakse kui “globaalse süsteemiga interaktiivses seoses olevat mistahes *locus*’t” (Riggs 1998).

20. sajandi lõpukümnendil on marginaalsuse-paradigma (tõsi küll, otseselt nimetamata) võtnud üha mõjukama positsiooni “eesti teksti” või “eesti diskursuse” määratlustes. Kuid juba 1971. aastal unistas Rein Taagepera Eestist, “kelle kohta öeldakse: siin hakkasid Ida- ja Lääne-Euroopa kokku sulama, siin on Euroopa süda” (Taagepera 1988: 41, 1995: 21). Sellele sekundeerivana võib käsitleda Lennart Mere ajaloopublistikat (nt *Hõbevalge*, 1976) ja Jaan Krossi “kultuuriloolisi iskuromaane” (Lias 1985) (nt *Kolme katku vahel I–IV*, 1970–1980; *Kolmandad mäed*, 1975; *Keisri hull*, 1978; *Professor Martensi ärasõit*, 1984; *Vastutuulelaev*, 1987), milles arvatavad eestlased või Eestist pärit inimesed on tähenduslikud Lääne- ja Ida kontekstis. Eriti just Jaan Krossi tegelased on “vahepealsed”, aja ja olude disponeeritud isiksused, kes oma andele ja tahtele toetudes tõusevad kõrgemale oma saatusest. Nad on sunnitud küll kohanema, kuid püüavad etteantud ruumis muuta oma marginaalsust

eneseteostuslikuks jõuks (Lias 1985: 128). Marginaalsuse teema kulmineerus 1993. aastal Emil Tode/Tõnu Õnnepalu romaaniga *Piiririik*. Nii Krossi kui ka Õnnepalu romaanide elav vastuvõtt viitab eesti ühiskonda mõjutava marginaalsuse-paradigma olemuslikkusele. Siinkohal tuleb arvestada kirjandusliku fakti üht seaduspära, võimet mitte ainult peegeldada tegelikkust, vaid ka seda modelleerida. Tänu kirjanduse ekspansiiivsusele tegelikkuse suhtes (Tõnjanov 1993: 146) muutuvad “kirjanduslikud isiksused”, “autori isiksused”, “kangelased” kultuuri ideoloogilise koodi osaks.

1990. aastatel omandas marginaalsus kui eesti kultuuri ideoloogiline kood uusi dimensioone. Kõigepealt hakati tunnistama baltisaksa kultuuri kui eesti kultuuri lahutamatu osa ja meta-teksti (Undusk 1992, 1995, 1997; Jansen 1993, 1998; Paul 1999), eesti rahvusteadvuse initsieerijat (Jansen 1998: 802). Sakslasi tunnistati koguni eesti kirjakeele loojatena (Paul 1999: 77). Teine oluline muutus oligi selles, et eesti keele kui eesti rahvusliku diskursuse kõige sakraalsema aluse “puhtus” seati kahtluse alla. Ühelt poolt tähendas see seni domineerinud soome-ugri keelepuu kontseptsiooni ümbervaatamist (Wiik 1996; Künnap 1996; Sutrop 1999) ja selle asendamist “hargmiku” mõistega (Saari 1999), teiselt poolt aga keeles kui märgisüsteemis “tähistatava” sidumist saksa mõttesüsteemiga (Ross 2002: 229). See ei tähenda eesti kultuuri ja seda konstitueeriva eesti keele ainulaadsuse hülgamist (Ross 2002: 230), vaid arusaamist, et marginaalsuse (*resp.* piiri) struktuur ise võib genereerida unikaalsust ning et sellisenagi võib see olla vaimse energia ja identiteedi allikaks.

Eesti ajaloo kohta on näiteks arvatud, et just tänu Balti kubermangude geopoliitilisele vahepealsusele õnnestus Eesti iseseisumine riigiks 1918. aastal (Medijainen 1995: 304). Kuid eesti “marginaalsuse” kogemus omab globaalsematki tähendust, sest just siin näeme, millist eksistentsiaalset rolli etendavad “avatus”, “läbipaistvus”, “polüloogilisus”, “süntetism” (Talvet 2002: 999–1000).

MARGINAALSUSE JÕUD: KOKKUVÕTTE ASEMEL

Juri Lotman on kirjutanud: "Piiril on semiosfääris veel üks funktsioon: ta on ala, kus semiootilised protsessid toimuvad kiiremini; kultuuriokumeeni perifeerias kulgevad need alati aktiivsemalt, et söösta sealt siis tuumstruktuuridesse ning viimaseid välja tõrjuda" (Lotman 1999: 16). Eesti taasiseseisvumisprotsess, mis algas kohe pärast Gorbatšovi "perestroika"-ajastu väljakuulutamist 1985. aastal, avaldus kõigepealt diskursiivse pöördena (osa ajakirjanduse, televisiooni ja raadio häälestumine "perestroika" lainele ja selle varjus n-ö eesti asja ajamine), jätkus poliitilise avalikkuse tekkega ja lõppes Eesti Vabariigi iseseisvuse taastamisega 20. augustil 1991, on olnud Lotmani teesi tõestuseks. Impeeriumi keskusest (Moskvast) lähtunud signaal ("perestroika" ja "glasnost") töödeldi kultuuri- ja sotsiaalse mälu koodi abiks võttes ümber, kohaldati lokaalsetele ja regionaalsetele tingimustele ning pöörati seejärel "tuumstruktuuri" (antud juhul totalitaarne režiim) enda vastu. Esimene sellelaadne katse leidis aset juba 16. novembril 1988, kui Eesti NSV Ülemnõukogu (nõukogude süsteemi kvaasiparlament) võttis vastu Eesti NSV suveräänsusdeklaratsiooni. See vallandas Nõukogude Liidus konstitutsioonilise kriisi. Teist korda esitas perifeeria (Eesti) väljakutse "keskusele" (Moskvale) 30. märtsil 1990, mil Eesti NSV Ülemnõukogu kuulutas välja Eesti Vabariigile ülemineku perioodi. See tähendas sisuliselt "lahtihaakimist" keskusest. Kolmanda otsusega (Eesti Vabariigi Ülemnõukogu otsus Eesti iseseisvusest 20. augustil 1991) algas "tuumstruktuuri" väljatõrjumine "eesti semioosisest". Samal ajal käivitas see ka "tuumstruktuuri" enda rekonstruktsiooni läbi kolpsi (Nõukogude Liidu kokkuvarisemine).

Eesti puhul on tegemist marginaalsuse jõuga. Just tänu sellele ühendas taasiseseisvumisprotsess endas ühelt poolt paindliku, sammsammulise tegutsemise (demokraatia taastamine — ajaloolise õigluse taastamine — rahvusriigi taastamine), teiselt poolt aga sihiteadlikkuse. Kogu protsessi vältel püsisid lokaalne (eesti rahvuslik), regionaalne (Balti riigid, Põhjala riigid)

ja globaalne (Nõukogude Liit vs. Ameerika Ühendriigid) mõõde tasakaalus.

Tahaksin tuua selle protsessi emotsionaalsete piiritähistena kaks avaldust. Esimene pärineb Mikk Mikiverilt, kes 1988. aasta 1.–2. aprillil toimunud Eesti loominguliste liitude ühiskogunemisel ütles: “[---] selle maa probleeme ei lahendata eemalt [---] mina ei saa ka ära minna. Mitte kuhugi. Mitte kunagi. Selle maa ja rahva probleemid on minu probleemid, nende eest kuhugi ära ei jookse. Nii tunnete kindlasti teiegi. Siia me kuulume. Tulgu või surm.” (*Eesti NSV...* 1988: 213.)

Teine avaldus tehti mõni minut enne Eesti taasiseseisvumise väljakuulutamist 1991. aasta 20. augusti õhtul Eesti Vabariigi Ülemnõukogus: “Jah, täna õhtul me seisame silmitsi ajalooaga. Me seisame küsimuse ees: kas lasta ennast möödakihutavast voolust kaasa vedada või tunnetada ennast selles voolus subjektina, rahva ja riigina? Tõesti, teistele võib see olla ainult möödaminev hetk, fakt kuskilt Euroopast. Mõnele siinistujale lihtsalt fakt impeeriumi ääremaalt. Kuid tuleb aru saada üht: meie jaoks on see kõik. Meie jaoks ei saagi see olla teisiti, sest ajalugu on määranud meid siia elama ja meie kohus rahvasindusena on tagada eluvõimalus siin.” (*Kaks otsustavat...* 1996: 60).

Pole tähtsust, et juhuslikult kuulub viimane avaldus siinkirjutajale, tähtis on, et mõlemad toovad esile marginaalsuse jõu, milles paratamatus seotakse tervikuks lootuse ja kohustusega. Seda, mis veel 1990. aastate vahetusel tundus imena, on uue sajandi ja aastatuhande alguses tunnetatud juba rahvusliku kohustusena: “Me peame jätkama perifeeriana, kuid senisest märksa eneseteadvama ja julgema perifeeriana, mitte kahetsedes seda, mis meil tsentrumist puudu jääb, vaid tehes panuse neile tunnetuslikele eelistele, mida perifeeria pakub” (Undusk 2002: 1372).

Kirjandus

Anderson, Benedict 1983. *Imagined Communities: Reflections on the Origins and Spread of Nationalism*. London: Verso

Annist, August 1944. “Kalevipoeg” kui kunstiteos. Tartu

Annus, Epp 2000. Kiigelaul mineviku ja tuleviku vahel: Rahvuslikust mütoloogiast. — *Looming*, nr 1, lk 88–95

- A n n u s , Epp 2000a. Kirjanduskaanon ja rahvuslik identiteet. — *Keel ja Kirjandus*, nr 1, lk 10–17
- A n n u s , Epp 2001. Rahvus — unustamine või mäletamine. — *Kultuur ja mälu*. (Studia ethnologica Tartuensia 4). Tartu: Tartu ülikooli etnoloogia õppetool, lk 143–159
- B o u r d i e u , Pierre 1998. *Järjen käytännöllisyys*. Tampere: Vastapaino
- C a l h o u n , Craig 1994. Social Theory and the Politics of Identity. — *Social Theory and Politics of Identity*. Ed. by Craig Calhoun. Cambridge, Mass.: Blackwell Publishers, pp. 9–36
- C a s t e l l s , Manuel 1998. *The Information Age: Economy, Society and Culture*. Vol. III: *End of Millennium*. Oxford: Blackwell Publishers
- D a n n , Otto 1991. Begriffe und Typen des Nationalen in der frühen Neuzeit. — *Nationale und kulturelle Identität: Studien zur Entwicklung des kollektiven Bewusstseins in der Neuzeit*. Hrsg. Bernhard Giesen. Frankfurt am Main: Suhrkamp, S. 53–67
- D e a n e , Seamus 1995. Imperialism/Nationalism. — *Critical Terms for Literary Study*. Eds. Frank Lentricchia, Thomas McLaughlin. Chicago—London: The University of Chicago Press, pp. 354–368
- E e s t i N S V loominguliste liitude juhataste ühispleenum 1.–2. aprillil 1988. 1988. Koost. Mall Jõgi. Tallinn: Eesti Raamat
- G e l l n e r , E. 1994. Rahvused ja rahvuslus. — *Akadeemia*, nr 10–12, lk 2207–2238, 2429–2462, 2653–2686
- G u m i l j o v , Lev 1988. Mõtteid etnosest. — *Vikerkaar*, nr 1, lk 63–66; nr 2, lk 68–76; nr 3, lk 57–65
- H u n t i g t o n , Samuel P. 1999. *Tsivilisatsioonide kokkupõrge ja maailmakorra ümberkujunemine*. Tartu: Fontes
- H v o s t o v , Andrei 1999. *Mõtteline Eesti*. Tallinn: Vagabund
- J a a n s o n , Kaido 2000. Geopoliitiline seisund. — *Eesti uue aastatuhande lävel*. Tallinn: TEA, lk 41–48
- J a n s e n , Ea 1993. Veel kord ärkamisaja kultuurimurrangust. — *Keel ja Kirjandus*, nr 5, lk 293–303, nr 6, lk 344–357
- J a n s e n , Ea 1998. Muinaseesti panteon: Faehlmanni müütide roll eestlaste rahvusteadvuses. — *Keel ja Kirjandus*, nr 12, lk 801–811
- J a n s e n , Ea 2001. Eestlasekäsitlus kultuuriloolises dialoogis. — *Kultuuride dialoog*. Toim. A. Aareleid. (Acta Universitatis Scientiarum Socialium et Artis Educandi Tallinnensis. Tallinna Pedagoogikaülikooli toimetised A 20 Humaniora.) Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikool, lk 9–22

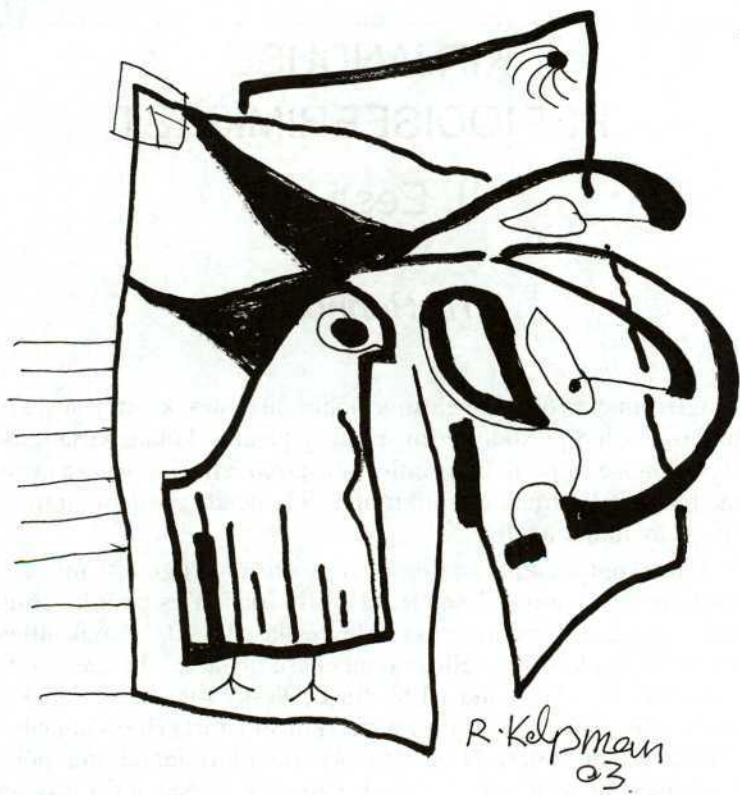
- K a h k, Juhan 1998. Kuidas sündis Euroopa ja mis eestlastel sellega pistmist on. — *Valge kääbustäht hajuvus kõiksuses*. Koost. R. Veidemann. Tallinn: Perioodika, lk 36–65
- K a k s o t s u s t a v a t p ä e v a T o o m p e a l (19.–20. august 1991). 1996. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus
- K a n t, Edgar 1999. *Linnad ja maastikud*. Tartu: Ilmamaa
- K a r j a h ä r m, Toomas 1998. *Ida ja Lääne vahel: Eesti—Vene suhted 1850–1917*. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus
- K a r j a h ä r m, Toomas, Väino Sirk Väino 1997. *Eesti haritlaskonna kujunemine ja ideid 1850–1917*. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus
- K a r j a h ä r m, Toomas, Väino Sirk 2001. *Vaim ja võim: Eesti haritlaskond 1917–1940*. Tallinn: Argo
- K i i n, Sirje, Rein Ruutsoo, Andres Tarand 1990. *40 kirja lugu*. Tallinn: Olion
- K i v i m ä e, Mart 2000. *Ajaloomõtlemise kolm strateegiat ja nende dialoogisuhted minevikuga (R. Koselleck—J. Rüsen—E. Nolte): Historismi muutumise, arendamise, ületamise probleemid*. Tallinn: TPU kirjastus
- K o h n, Hans 1994 Western and Eastern Nationalisms. — *Nationalism*. Eds. John Hutschinson; Anthony D. Smith. Oxford—New York: Oxford University Press, pp. 157–172
- K õ n n o, Andres 2001. Ideoloogilise kirjelduse semiootika. — *Acta Semiotica Estica I*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 52–81
- K ü n n a p, Ago 1996. *Mea culpa*, aga omakeelsed Eesti põliskasukad oleme olnud ehk juba 12 000 aastat. — *Keel ja Kirjandus*, nr 8, lk 505–513
- L i a s, Pärt 1985. *Eesti nõukogude romaan*. Tallinn: Eesti Raamat
- L o o r i t s, Oskar 2000. *Meie, eestlased*. Tartu: Ilmamaa
- L o t m a n, Juri 1990. *Kultuurisemiootika*. Tallinn: Olion
- L o t m a n, Juri 1999. *Semiosfäärist*. Tallinn: Vagabund
- L o t m a n, Juri 2001. *Kultuur ja plahvatus*. Tallinn: Varrak
- L o t m a n, Mihhail 2001. Paradoksaalne semiosfäär (Järelsõna). — Juri Lotman. *Kultuur ja plahvatus*. Tallinn: Varrak, lk 215–226
- M a c e i n a, Antanas 1990. Rahvus ja riik. — *Vikerkaar*, nr 5, lk 72–77
- M e d i j a i n e n, Eero 1995. Kas Balti riikide iseseisvumine oli kangelastegu? — *Ajalaval*. Toim. J. Blomstedt, M. Lõhmus, E. Tarasti. Tallinn—Helsinki, lk 288–304
- M R P - A E G I n f o b ü l l e t ä n 1987–1988: *Kogumik*. 1988. Koost. Eve Pärnaste, Viktor Niitsoo. Tallinn: SE ja JS

- Nirk, Endel 1975. Eesti rahvuseepos "Kalevipoeg". — *Kalevipoeg*. Tallinn: Eesti Raamat, lk 263–272
- Oinas, Felix 1994. *Surematu Kalevipoeg*. Tallinn: Ajakiri "Keel ja Kirjandus"
- Paul, Toomas 1999. *Eesti piiblitõlke ajalugu*. Tallinn: Emakeele Selts
- Pjatigorski 1992 = Пятигорский, Александр. "Другой" и "свое" как понятия литературной философии. — *Сборник статей к 70-летию проф. Ю. М. Лотмана*. Тарту: Тартуский университет, с. 3–19
- Põldmäe, Rudolf 1969. *Esimene Eesti üldlaulupidu 1869*. Tallinn: Eesti Raamat
- Rahvakongress*. 1988. *Materjalide kogumik*. Tallinn: Perioodika
- Reis, Carlos 1993. *Towards a Semiotic of Ideology*. Berlin—New York: Mouton de Gruyter
- Return to the Western World: Cultural and Political Perspectives on the Estonian Post-Communist Transition*. 1997. Edited by Marju Lauristin & Peeter Vihalemm with Karl Erik Rosengren & Lennart Weibull. Tartu: Tartu University Press
- Riggs, Fred W. 1998. Globalisation: Key concepts. — <http://webdata.soc.Hawaii.edu/FredR/glocon.htm>
- Ross, Kristiina 2002. Baltisaksa pastorid ja eesti keel. — *Keel ja Kirjandus*, nr 4, lk 225–230
- Saari, Henn 1999. Kolm refleksiooni Urmas Sutropile. — *Keel ja Kirjandus*, nr 11, lk 737–745
- Scheff, Thomas J. 1994. Emotions and identity: A theory of ethnic nationalism. — *Social Theory and the Politics of Identity*. Ed. by Craig Calhoun. Cambridge, Mass.: Blackwell Publishers, pp. 277–303
- Sevänen, Erkki 1999. Nationalismi ja kansakuntien muodustuminen luokittelevasta, vertailevasta ja historiallisesta näkökulmasta. — *Kaksi tietä nykyisuuteen: Tutkimuksia kirjallisuuden, kansallisuuden ja kansallisten liikkeiden suhteista Suomessa ja Virossa*. Toim. Tero Koistinen, Piret Kruuspere, Erkki Sevänen, Risto Turunen. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, s. 15–46
- Suits, Gustav 2002. *Vabaduse väraval*. Tartu: Imamaa
- Sutrop, Urmas 1999. Eesti keele vanimatest perioodidest. — *Keel ja Kirjandus*, nr 9, lk 645–649
- Sõjajärgse põlvkonna elutee ja seda kujundanud faktorid*. 2001. Toim. M. Titma. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus

- T a a g e p e r a, Rein 1988. Variant kujutlusele Eesti tulevikust "30 aasta plaan". — *Vikerkaar*, nr 10, lk 39–45
- T a a g e p e r a, Rein 1995. *Homme nägin ma Eestimaad*. Tallinn: AS Arhitektuuribüroo Ignar Fjuk
- T a l v e t, Jüri 2002. Lääs ja süntetismi väljakutsed. — *Akadeemia*, nr 5, lk 986–1004
- T u g l a s, Friedebert 1919. *Kriitika I*. Tartu: Noor-Eesti
- T u g l a s, Friedebert 1936. *Kriitika V*. Tartu: Noor-Eesti
- T õ n i s s o n, Ilmar 1997. *Етајџе ääres*. Tartu: Итмамаа
- T õ n j a n o v 1993 = ТЪНЯНОВ, Юри. *Литературный факт*. Москва: Высшая школа
- U n d u s k, Jaan 1990. Kalevipoeg ja Prometheus: Friedebert Tuglase "Põrgu värvas" ja selle koht rahvaluuleteaduses. — *Keel ja Kirjandus*, nr 10–12, lk 587–597, 645–656, 720–735
- U n d u s k, Jaan 1992. Saksa-eesti kirjandussuhete tüpoloogia. — *Keel ja Kirjandus*, nr 10–12, lk 583–594, 645–656, 709–725
- U n d u s k, Jaan 1994. Rahvaluuleteksti lõppematus: Felix Oinas, soome meetod ja intertekstuaalne "Kalevipoeg". — Felix Oinas. *Surematu Kalevipoeg*. Tallinn: Keel ja Kirjandus, lk 147–174
- U n d u s k, Jaan 1995. Hamanni ja Herderi vaim eesti kirjanduse edendajana: Sünekdohhi printsii. — *Keel ja Kirjandus*, nr 9–11, lk 577–587, 669–679, 746–756
- U n d u s k, Jaan 1997. Kolm võimalust kirjutada eestlaste ajalugu: Merkel—Jakobson—Hurt. — *Keel ja Kirjandus*, nr 11–12, lk 721–734, 797–811
- U n d u s k, Jaan 2002. Kas meist saavad Balti baskid ehk kuidas olla esindatud? — *Looming*, nr 9, lk 1359–1372
- U n d u s k, Rein 2001. *Topos: Kohakujutelm müüdist mõisteni*. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus
- U s p e n s k i 1996 = Успенский, Борис. *Избранные труды, I. Семиотика истории. Семиотика культуры*. Москва: Языки русской культуры
- V e i d e m a n n, Rein 2000. Eesti rahvuse kujunemine semiootilisest aspektist. — *Akadeemia*, nr 9, lk 1811–1823
- V i n k e l, Aarne 1966. *Eesti rahvaraamat*. Tallinn: Eesti Raamat
- W i i k, Kalevi 1996. Põhja-Euroopa rahvaste ja keelte päritolu küsimusi. — *Keel ja Kirjandus*, nr 9, lk 581–589

REIN VEIDEMANN (sünd. 1946) on lõpetanud Tartu ülikooli eesti filoloogina, filoloogiakandidaat 1984. Töötanud Kirjandusmuuseumi teadussekretärina, ajakirjade *Looming* (1983–1986) ja *Vikerkaar* (1986–1990) peatoimetajana, olnud Riigikogu liige (1990–1995), kultuuriministeeriumi nõunik, ajalehe *Eesti Päevaleht* kultuuritoimetuse juhataja, Tartu ülikooli dotsent ning kirjandusteooria õppetooli hoidja (1998–2000); a-st 2001 Tartu ülikooli eesti kirjanduse korraline professor ning ajalehe *Postimees* kirjandustoimetaja. *Akadeemias* on temalt ilmunud artikkel “Eesti rahvuse kujunemine semiootilisest aspektist” (2000, nr 9, lk 1811–1823).

REIN KELPMAN

KIRJANDUSE PERIODISEERIMISEST

II. Eesti asi

Tiit Hennoste

Artikli esimeses osas kõnelesime põhimõttelistest küsimustest kirjanduse ajaloo periodiseerimisel ning panime kokku kirjanduse liigendamise ja periodiseerimise lihtsa mudeli. Käesolevas osas vaatleme eesti kirjanduse allkirjandusi ja nende positsiooni muutumisi toodud mudelis.

Lähtekoht on lihtne ja eesti kirjanduse ajalugudest mitmeid kordi loetud: nooreestlased tegid eesti kirjanduses pöörde. Suits ütles: Saagem eurooplasteks! Ja eestlased said. Aavik ütles: Kirjandus on kunst ja sellega oma enese otstarve. Ja autonoom-esteetika oli kehtestatud. Ehk Sirje Oleski sõnadega: didaktiline ja rahvuskeskne kaanon vahetati kunstipärast ja individuaalset rõhutava vastu (Olesk 2002: 36). Ma olen kirjutanud oma põhimõttelisest arusaamast, et see oli vaimselt 19. sajandi Euroopa, kuhu Suits eestlasi kutsus ja kuhu eestlased ka said. Selles loos tahaks vaadata seda, mis juhtus eesti kirjanduses 18. sajandi teisest poolest alates.

MIS ON EESTI KIRJANDUS

Alguses tuleb aga määratleda üks lisapiir: mis on eesti kirjandus. Seda püüti hoolega teha 1990. aastate alul (vt *Kõnelusi...* 1990; Černov 1990). Minu tollane vaatepunkt on esitatud artiklis "Rahvuskirjandus kui kultuurisituatsioon" (Hennoste 1990) ja

---

Algus eelmises numbris.

ma olen suuremas osas seal öelduga seni nõus. Eesti kirjanduse puhul tekitab probleeme eeskätt kolm klassikalist asjaolu nagu eestlase määratlemisel ikka: veri, keel ja koht. Eesti kirjanduse tuumaks on kindlasti eestlaste tehtud eestikeelne kirjandus, mis on loodud Eestis ja määratud eestikeelsele lugejale. Siit hargneb mitu perifeeriat, mida saame välja tuua mainitud tunnuste kombinatsioonidena:

— eestikeelne eestlaste tehtud kirjandus, mis on määratud eestikeelsele lugejale, kuid on tehtud ja loetud mujal, ehk väliseesti kirjanduse probleem;

— eestikeelne muulaste tehtud kirjandus, mis on määratud muukeelsele lugejale ja tehtud Eestis, ehk baltisakslaste eesti keeles tehtud kirjanduse probleem (nt 17. sajandi juhuluule probleem);

— eestikeelne muulaste tehtud kirjandus, mis on määratud eestikeelsele lugejale, ehk eeskätt 18.–19. sajandi vahetuse didaktilise kirjanduse probleem, aga tulevikule mõeldes ka uusimmigrantide kirjanduse probleem;

— muukeelne kirjandus, mis tehtud mujal eestlaste poolt ja määratud muukeelsele lugejale, ehk “noore” väliseesti kirjanikepõlvkonna probleem (Enel Melberg jt);

— muukeelne kirjandus, mis on tehtud Eestis muukeelsete poolt ja ka määratud muukeelsele lugejale, ehk eeskätt baltisaksa ja eestivene kirjanduse probleem;

— muukeelne kirjandus, mis on tehtud Eestis eestlaste poolt ja määratud muukeelsele lugejale, ehk näiteks Faehlmanni muistendite probleem;

— muukeelne eestlaste tehtud kirjandus, mis on määratud eestikeelsele lugejale, tehtud ja loetud Eestis, ehk mõnede mitmekeelsete luulekogude probleem (nt Ivaskilt, Kaplinskilt jt); siia võib arvata ka võrokeelse kirjanduse problemaatika, olenevalt sellest, kuidas me tõlgendame võro keelt.

Loogiliselt on võimalik kombineerida veel mitu perifeeriat, kuid neil pole tegelikkuses katet. Üldiselt võime näha, et peamine eesti kirjanduse määratleja on keel. Eestikeelsed allkirjandused on kuulutatud üldiselt eesti kirjandusse kuuluvaks, erinevalt muukeelsetest, millega on alati probleeme olnud, kui ehk välja arvata

murdekirjandus ja kakskeelsed kogud, millele pole sellest seisukohast tähelepanu pööratud.

Perifeeriad võime jagada kaheks: ühed on eesti kirjanduse väljakujunemise perioodi perifeeriad, teised kõrvalharud 20. sajandil. Me ei hakka nendega eraldi tegelema.

EESTI KIRJANDUSE MUUTUMINE

Võime öelda, et enne 18. sajandi keskpaika jagunes Eestis tehtav kirjandus kaheks nagu eesti elanikkondki. Ühele poole jäi eestlaste kirjandus, teisele poole sakslaste oma.

Eestlaste kirjandus oli suuline, s.t osa rahvaluulest: laulud, muinasjutud ja naljandid, servapidi ka muistendid. Baltisaksa kirjandus moodustas mitmekesise kogumi, mille keskmeks olid kroonikad ja esseistika, tänapäeva mõttes *nonfiction*. Kitsamas mõttes ilukirjanduse osa oli pisike. Baltisaksa kirjandus oli koloniaalkirjandus ja selles mõttes analoogiline teiste koloniaalkirjandustega (oleks hea vaadelda tema elu ja saatust, samuti eesti kirjanduse teket postkolonialismi vaatepunktist). Siinkohal jätame baltisaksa kirjanduse muutumise 19. sajandil kõrvale (vt Undusk 2002). See muutus omasoodu ja ma ei oska näha selles mingeid vähegi olulisi seoseid eesti kirjanduse muutmisega.

Eestikeelses kirjanduses algasid 18. sajandi teisest poolest põhimõttelised muutused. Kõige laiemas mõttes on oluline see, et suuline metaregister asendub aegamisi kirjalikuga. Teine suur muutus toimub keeles: 18.–19. sajandi vahetuse paiku valitseb kirjanduses keeleline mitmekesisus: osalt eestlaste kirjutatud ja määratud eestlastele (vennastekogudused), osalt sakslaste kirjutatud ja määratud eestlastele (Arvelius jt), osalt eestlaste kirjutatud ja määratud sakslastele (O. W. Masing jt). Hilisemast perspektiivist vaadatuna algab eesti kirjandus perifeeriast. Alles aegamisi kasvab välja kirjanduse kese: eestlaste tehtud ja eestlastele määratud eestikeelne kirjandus.

SUULINE RAHVAKIRJANDUS

Esimene suur muutus toimus suulises kirjanduses.¹ Kõigepealt võime eristada kahte muutuste sarja: mis toimus klassikalise, vana suulise kirjandusega ja mis tuli juurde.

Vana rahvaluulega toimus muutus, mida võib nimetada rahvaluule professionaliseerumiseks. 20. sajandil, eriti nõukogude aja alul, tõusid loojana nimeliselt esile rahvalaulikud, kellega seoti kindlaid tekste. Muidugi oli selliseid tekste ka varem, kuid nüüd tehti nende loomiseks eraldi jõupingutusi. 1960. aastatel sündisid vana rahvalaulu esitavad oma nime ja näoga ansamblid, mille liikmed tavaliselt ei olnud professionaalsed muusikud. Nende ideoloogia toetus suuresti autentsuse mõistele, s.t nad pidasid ennast eelkõige interpreediks, mitte niivõrd loojaks.

Siinkohal võib mainida ka rahvalaulu töötlemist alates 19. sajandi lõpu heliloojatest kuni 1970. aastate rokkansambliteni, kes samuti tõlgendasid end eelkõige interpreedina. Nii tekkis piir anonüümse looja ning nime ja näoga interpreedi vahele. Ja tekkis osaliste seisukohast uus situatsioon, milles keskseks tegelaseks oli interpreet, kelle rühmad küll tõlgendasid vana laulu ja selle võimalikku kasutamist kardinaalselt erinevalt. Interpreetid ei olnud enam talurahvas, vaid pigem intellektuaalid.

Nendega koos liikus rahvalaul alates 20. sajandi algusest koorilauluna ja alates 1960. aastatest ka rokk- ja autentsusansamblite kaudu linna.

Võime ka öelda, et vana rahvalaulu selline kasutamine tekitas tema ümber kaubalisi suhteid. Keerukas on aga autoriõiguse probleemistik. Nii kasutasid nt koorilaulude loojad endastmõistetavalt anonüümseid rahvalaule vabalt, s.t keegi ei maksnud kellelegi. Kuid autentsusestetika tõi sisse autoriõiguse mõiste pisut teisel kujul: suulise rahvalaulu ühte varianti hakati tõlgendama kui lõplikku teksti, kui kaanonit, millest eemaldumine oli kõrvalekaldumine autentsusest. See muutis omakorda põhimõtteliselt vana rahvalaulu teksti olemust.

---

¹Ma ei hakka siin pikemalt ümber kirjutama rahvaluule muutumist. Sellest võib lugeda Üle Tedre väga headest ülevaadetest (vt nt Tedre 1998). Sõnastan vaid selle, mis on siinse teema jaoks oluline.

Muinasjutu suhe osalistega oli mõneti samasugune. Ka siin tekkisid professionaalsetest literaatidest interpretid, kes koostasid oma mugandatud muinasjutuvariandid ja müüsid neid oma nime all (juba alates Kreutzwaldist). Ka siin oli vaidlust autentsuse üle jms. Muistend ja naljand lihtsalt kadusid.

Rahvalaul oma algkujul jäi suuliseks lauluks. Kuid muinasjutt sai eeskätt kirjaliku kultuuri osaks. Sealjuures töödeldi nad tavaliselt rahvaväljannetes murdekeelest kirjakeelseks, säilitades vaid mõned murdekeele jooned (nt dialoogis).

Koos kirjalikkusega tuleb rahvaluule tekstidesse ka mõningane redigeeritus. Kompileeritakse laule tervikuks, kirjutatakse muinasjutte ümber jne. Oluline on ka see, et fikseeritakse ja valitakse üks variant kanooniliseks tekstiks. Sealjuures redigeeritakse näiteks muinasjutte vastavuses olemasolevate rahvusvaheliste muinasjutukaanonitega, mis on loodud eeskätt saksa muinasjuttude eeskujul. Muinasjutt ja laul sellisel kujul on peamiselt ühekordseks lugemiseks mõeldud tekst.

Kui vana rahvaluule suures osas fikseerub, siis uus hakkab muutuma klassikaliste kriteeriumide järgi: anekdoodid varieeruvad, kontamineeruvad jne.

Vana rahvakirjanduse aeglane hääbumine algab juba 18. sajandil ja toimub läbi 19. sajandi. Riimiline laul hakkas tekkima juba 18. sajandil, kuid oluline murre uue suulise rahvakirjanduse suunas algab siiski 19. sajandi lõpuosas ja kestab vähemalt 1950. aastateni koos eluolu muutumisega.

Uuema rahvalaulu autorisuhed jäid suuresti samasuguseks, nagu need olid kunagi olnud: anonüümsed amatöörilised loojad. Peale selle kujunes aga välja piiriala, nn rahvalik laul, mille erinevust uuemast rahvalaulust ongi nähtud eeskätt kindla autori olemasolus. Samas aga võis juhtuda, et autori looming muutus anonüümseks ja hakkas sellega koos ka varieeruma.

Kuid uuem rahvalaul seostub hoopis teiste ühiskonnakihtidega kui vana. Vaid üks osa temast on endiselt talupojalaul, teine osa aga on seotud uute sotsiaalsete kihtidega eeskätt linnas (tudengilaulud, tööliste laulud jne).

Uus rahvalaul ei olnud enam üldjuhul kohalikus murrakus, vaid esindas palju enam ühiskeelt.

Uus folkloor on toonilt hoopis teistsugune: tihti koomiline, paroodiline või sentimentaalne. See muutus algab juba riimilise lauluga, mis on tundetoonilt kahesugused: sentimentaalsed armastuslaulud (ballaadid armastusest ja kuritegudest) ning humoorikad naljalaulud. Sama näitab klassikalise imemuinasjutu sentimentaalse poole (mustvalge tehnika, õnnelik lõpp) püsimine ja ärakasutamine professionaalses kultuuris.

Teksti seisukohast võime kõnelda nii proosast kui luulest, kuid paistab, et uusi tekste tekkis vanadest žanridest eeskätt luules.

Uued žanrid on aga sellised, milles on palju rahvusvahelisi tekste ja motiive (anekdoodid).

Võime kõnelda ka sellest, et alates 19. sajandist kujuneb välja rahvaluule metakirjanduslik käsitlemine. Siiski erineb rahvakirjandus ilukirjandusest põhimõtteliselt, sest seal ei esine sünkroonkriitikat. Ei saa kõnelda teose loomisest, sest ta on loodud juba ammu. Me saame kõnelda teose ilmumisest rahvale.

Rahvaluule oli klassikaliselt talupojakultuur. Sellele vastandus linnades elav rahvakultuur (eriti Euroopa karnevalikultuur). Linnastumisega tekivad eestlaste hulka uued sotsiaalsed kihid: väikekodanlus, linnaharitlased, kaupmehed, majaomanikud, töölised jms. Sellega aga tekib juurde eri kihtide rahvakultuur.

Samuti on uemad rahvalaulud tihti tsunftisisesed, s.t kitsa kollektiivi laulud (klassid, ülikoolikursused jms). Seega kihelkond kui üksus on asendunud pigem muud tüüpi kollektiiviga. Siin võime näha selget paralleeli keelemuutustega, kus vana, kohaga seotud murre asendub sotsiolektiga, mille erinevused ja sarnasused pole seotud mitte inimeste paiknemisega, vaid nende sotsiaalsete omadustega.

19. sajandi lõpul liigub folkloor maalt linna. Väikekodanlus jätkab ja uuendab vanu sentimentaalseid laule. Tekib veidi töölislaulu. Peale selle tekkisid paroodilised, satiirilised linnalaulud, mis olid tihti vanade rahvuslike laulude paroodiad. Suur hulk uusi žanre on linnažanrid, näiteks anekdoot. Ka laenab uus rahvaluule tekste professionaalsest kõrgkirjandusest (poplaulud mardilauludena jms).

Uued tekstid ei ole enam kuigi püsivad, vaid vahelduvad kiiresti (nagu anekdooidid). Sealjuures aga tekib neis oma klassika, mida esitatakse ikka ja jälle.

Juba 19.–20. sajandi vahetusel võib märgata rahvaluule muutumist lastekultuuriks. See tähendab, et enne täiskasvanute hulgas liikunud tekstid liiguvad laste sekka ja töödeldakse nende vajadustele vastavaks (nt muinasjutud). Teiseks aga tähendab see, et lastekultuuris on folkloor veel aktiivne. Just seal tekib juurde uusi tekste, žanre jne.

Vaatamata muutumistele jääb uus suuline kirjandus traditsioonile, olevatele mudelitele toetuvaks, kuigi need mudelid võivad laenata midagi klassikast ja midagi muuta (nagu anekdoot laenab osa mudeleid muinasjutust). Samuti on selle kirjanduse interpretatsioon endiselt määratud ja kindlasti pole siin tegu autonoomestetikaga, vaid angažeeritusega (ka anekdoot on selgelt angažeeritud nähtus). Endiselt on selle kirjanduse keskne eesmärk pigem mõjutamine, vähem eneseväljendus. Kuid me ei saa vist hästi kõnelda selgest dominantist, pigem teatud ebamäärasusest. Samasugune kahevahelolek valitseb ka didaktika suhtes. Osa sellest kirjandusest on selgelt didaktiline (nagu muinasjutt), uued žanrid aga mitte (nagu anekdoot). Kuid kindlasti on uus suuline rahvakirjandus palju enam populaarkultuuriga seotud kui vana rahvaluule, s.t paljuski meelelahutus.

Kokkuvõttes näeme siiski mõnda olulist üldistust.

Esiteks, vana rahvakultuuri ja -kirjanduse hääbumine algab 18. sajandi teisest poolest ja see on põhiosas lõppenud 19.–20. sajandi vahetuseks. Sellest ajast peale hakkab vana rahvakultuur elama osalt teistsuguste reeglite järgi, matkides mõneti kirjakultuuri mudeleid ja sulandudes teisalt kirjakultuuri sisse. Samas, hakkab 18. sajandi lõpuosas vaikselt tekkima ka uus rahvakultuuri kiht, mis võtab ilmet 20. sajandi alguses ja kujuneb välja sajandi esimese poole jooksul. See uus rahvakultuur erineb vanast mitmete tunnuste poolest, millest osa on seotud n-ö maailma muutumise (talupoegadest saavad töölised, väikekodanlased jms), osa aga teiste kirjandusregistrite tulekuga ja nende mõjuga rahvakultuurile. Seega peame kõnelema kahest eri rahvakultuuri allregistrist ja kahest perioodist, mille tulemusena need allregistrid n-ö vahetavad hierarhias kohad. Kuid kõige olulisem on see, et

rahvakultuur ei kao kuhugi, vaid on endiselt eesti kirjanduses olemas.

Kui me paigutaks seda uut rahvakultuuri artikli eelmise osa alguses toodud nelikmudelisse, siis on see eelkõige madala ja kerge lahtrisse kuuluv rahvakultuur, kuuludes paljus kokku popkultuuriga.

Ent klassikana säilib ka vana rahvakultuur. Seda väärtustatakse kui rahvuse juurte kandjat. Suhtumine temasse on kardinaalselt erinev suhtumisest uuemasse kultuuri. Eelkõige on see madal ja tõsine kultuurikiht. Pooleldi hoiab seda elus taidlus (rahvatantsurühmad, rahvapilliansamblid jms).

DIDAKTILINE KIRJANDUS

Järgmine on küsimus kirjalikust eestikeelsest kirjandusest, mis tekkis 18. sajandil. Euroopa keskmes kujunes 18.–19. sajandi vahetuse paiku välja uus kirjandusmudel, mille keskmeks oli autonoomesteetiline süvakirjandus. Ei ole raske näha, et midagi sellist eesti kirjanduses sellel ajal ei kujunenud. Suurema osa 19. sajandist iseloomustavad eesti kirjandust hoopis teistsugused jooned.

Selles kirjanduses eristuvad individuaalsed eksplitseeritud loojad ja kujunevad vahendajad — trükkalid ja kirjastajad, kuigi suur osa kirjandustekstidest ilmub ajalehtede joone all, mitte omaette raamatuna (ka Koidula luulest jäi suurem osa omal ajal ajalehte). Interpretatsioon on peaaegu puudu ja interpret eraldi inimesena puudub kuni 19. sajandi lõpukümnenditeni. Nii võib tollaseid kirjanikke nimetada eeskätt universaalideks, kuid kindlasti amatöörideks, kes tegid oma kirjanikutööd kooliõpetaja, põllumehe, arsti, ajakirjaniku jms ameti kõrvalt. Oluline erijoon võrreldes Lääne-Euroopa keskmega on see, et eesti kultuuris olid kirjutajad põhiliselt talupojad või alam külaintelligents, lugejateks aga eelkõige talupojad. Seega: kuigi seda kirjandust tehti osalt linnades, oli tema lugejaskond eeskätt maal. Nii paiknes selle kirjanduse koht küla ja linna piiril. See oli juba kaubaline kirjandus, mida osteti ja müüdi, kuid samas ei olnud müük selle kirjanduse tegijate peamine eesmärk. Raske on siin kõnelda mingist

autoriõiguse järgimisest. Teoseid mugandati vabalt teiste teoste põhjal ja plagieerimine oli tundmatu mõiste.

See oli kirjalik kirjandus, mida loeti (ja osalt ka ette loeti). Samas oli selle keel suulise keele lähedane, täis dialoogi. Normikeele sund puudus ja tekstid olid keeles, mida võiks nimetada varaseks ühiskeeleks autorite kodumurde lisanditega. Eripärane ilukirjandusregister puudus, kirjanduskeel oli küllaltki sarnane teiste varaste kirjalike registritega, nii et võime kõnelda kirjalike avalike tekstide eel- või protoregistrist, mis sarnanesid tollase tavakeelega (kui võtame arvesse, et kirjanduskeel oli siiski osaliselt kohamurdeülene, samas kui lugejad kõnelesid kodus oma kohamurret; vt keele kohta Hennoste 1997). Seda keelekasutust iseloomustas võrdlemisi suur spontaansus tekstitegemisel, igatahes jätavad tekstid sellise mulje. Samas toetuvad autorid neid tekste tehes kindlatele mudelitele.

See kirjandus on nii luule kui proosa, kuid viimane on arenenud palju vähem (protožanrilise jutustusena) ja on märksa laenulisem. Ka sisaldab proosatekst lisaks narratiivile palju õpetuslikke ja seletavaid osi. Siin ei saa kõnelda arenenud žanrisüsteemist; pigem võime neid tekste nimetada protožanrideks (jutustus, n-ö luuletus kui selline).

Tekst ja metatekst ei eristu, metatekstid on laias laastus lihtsalt puudu. Tekstid elavad veel üsna kaua, kuigi ei ole üldiselt enam mitmekordseks lugemiseks mõeldud. Tekst on üldjuhul tõsise tooniga.

See on seisuseühiskonna kirjandus. Tegu on kultuuriga, mis liigub maa ja linna vahel. Kuigi tegijad elavad juba enamasti linnades, on lugejaskond ülivaldavalt maainimesed. See kirjandus levib suhteliselt laialt, kuigi mitte üle Eesti. Pigem võib kõnelda leviku laienemisest aja jooksul, eriti lõunast põhja poole.

See on kirjandus, mis toetub tugevalt traditsioonilistele mudelitele. Tegu on mõjutava ja selgelt didaktilise kirjandusega, eriti proosas. Sealjuures on see kindlasti kirjandus, mis eeldab lugejalt kindlat interpretatsiooni ja esindab angažeeritud esteetikat. Eneseväljendusest võib siin kõnelda minimaalselt, eeskätt luule puhul.

Seega võime öelda, et didaktiline kirjandus moodustas eesti kirjanduse keskse ja tegelikult ainsa kirjaliku registri kuni peaaegu 19. sajandi lõpuni. Kindlasti erines sajandi alguse kirjandus sajandi lõpu omast. Kuid registri tasandil puudutab see eeskätt autorite ringi muutumist, milles sajandi alguse osalt saksa, osalt eesti päritolu kõrgharitudlaskond vahetub eesti külaintelligentsiga. Nii ei näe ma põhjust kõnelda siin kahest alamregistrist. Muutused selles kirjanduses puudutavad enamjaolt peenemaid erisusi (nt stiili, voolu, teemade jms tasemel).

SÜVAKIRJANDUS

Millal tekib eesti kirjanduses Lääne-Euroopa 19. sajandi keskmeele analoogiline süvakirjandusmudel?

Muutused kirjanduses osalejates hakkavad toimuma 19. sajandi lõpukümnenditel, eriti 1890. aastatel. Sel ajal tekib juba eristus looja ja interpeedi vahel (suhteliselt järjepidevalt hakkab ilmuma kirjanduskriitikat, kirjutatakse lahti poeetika Bergmanni jt poolt). Tekivad professionaalsed kirjanikud (Liivi katsed, Vilde), kuigi see jääb veel harvaks pikaks ajaks (tuletame meelde kas või nooreestlasi ja nende kõrvalkäijaid: A. H. Tammsaarest, Tuglastest ja Lutsust said tõeliselt professionaalid alles Eesti Vabariigis; Enno, Suits ja Ridala polnud seda kunagi, jne). Kirjandus muutub alates sajandi lõpuosast palju enam ajakirjanike jm literaatide pärisosaks, talupoeg ja laiemalt maainimene luuletajana kaob kaugele perifeeriasse. Literaatide haridus suureneb üha; alates nooreestlastest kujuneb eesti kirjaniku mudeliks humanitaarselt kõrgharitud (või vähemalt kõrgharidust nuusutanud) kirjanik, keda käsitatakse normina.

Tähtsaks muutuseks alates sajandi lõpust on kaubaliste suhete sissemurdmine kirjandusse, nii populaarromaanide autorite näol kui näiteks ka Vilde ja Liivi katsena ennast kirjandusega elatada ja oma honoraride eest võidelda. Samal ajal toimub tähtis murrang ka autoriõiguses: oluliseks mõisteks saab plagiaat (alates Jakob Kõrvi *Luigemäe Olli* skandaalist 1893–1894). Seega algab muutus osaliste pooltel 19. sajandi lõpul ja kestab 1920. aastateni.

Keele poolelt algab samuti oluline muutus 19. sajandi lõpuosas. Sel ajal algab ilukirjandusregistri eraldumine protoregistrist, samuti saab just alates 1880. aastatest alguse järjepidev eesti keelekorraldus ja keele normimine, mis toob normikeele aegamisi ilukirjanduskeeleks. Samas aga saame nende registrite kujunemise lõpuks pidada alles 1920. aastaid. Samasse aega langeb piir, mil kirjanduse põhiliseks allkeeleks saab normikeel. 1920. aastate keskel hakatakse redigeerima varasemaid teoseid normikeeleks (A. H. Tammsaare, Vilde jt) ja kujunevad teiste allkeelte kasutamise põhimõtted (murre dialoogis tegelast iseloomustava vahendina jms; vt Hennoste 2000a).

Samuti võime öelda, et kirjanduskeele ja tavakeele vahele tõmmatakse suur ja selge joon eeskätt 1920. aastate alguses (Suitsu keerukas süntaks, Visnapuu glossolaaliad, Hiire futurism jms). Sellele eelneb Aaviku keeleuuenduse laine, mille mõju kirjandusele on haripunktis just 1910.–1920. aastate vahetusel. Oluline muutus on ka redigeerituse tõusmine jumalaks. Siin on keskne roll nooreestlastel, eriti muidugi Tuglasel, aga ka Suits on tuntud oma teoste mitmekordse redigeerimisega ja ümberkomponeerimisega. Selles osas vastandub “Noor-Eesti” lähenemine tegelikult nii varasemale kui ka tolle aja teisi lähenemisi esindavate kirjutajate lähenemisele (Vilde, Lutsu ja A. H. Tammsaare suhteline spontaansus).

Kirjanduskeele kujunemisega võib muidugi seostada ka kaanoniliste tekstide kirjutamist, mis aitavad luua kirjanduskeele kaanonit. Luulekeele kujunemise võime markeerida Liivi, “Noor-Eesti” ja “Siuru” ajaga, ehk siis sajandivahetusest kuni 1920. aastate alguseni. Proosaga on asi keerukam. Eesti proosa tippu kuuluvad romaanid on nii eripärase stiiliga, et nende suhe kirjanduskeele kaanoniga on pigem äraspidine (Luts, A. H. Tammsaare). Ainus pika proosa autor, kes võiks kuuluda registri tuuma, on Vilde. Lühiproosas Tuglas, aga seegi on kahtlane.

Samal ajal ei saa me kõnelda kuigi palju originaalsele, individuaalsele mudelile toetuvast tekstitegemisest. See tuleb vaid hetkeks modernismihüppe ajal.

Tekstide poolest toimuvad sellel ajal muutused nii proosas kui luules. Kuid see periood on alles žanriteadlikkuse kujunemise aeg. Luules proovitakse läbi igasuguseid värsimõõte, žanre, liht-

salt võimalusi (alates nt Bergmannist). Alates 1880. aastatest tuleb romaan, kuigi jutustus (ja osalt novell) jääb tegelikult kuni 1920. aastate keskpaigani peamiseks žanriks (Tuglas, Mändmets, Sörgava, A. H. Tammsaare, Kitzberg jt). Sel perioodil ei kujunenud romaan eesti kirjanduses keskseks žanriks, ei kujunenud välja olulisi romaaniliike (see toimus alles 1930. aastatel). Romaanikirjanikuks võib pidada ainult Vildet.

Üks oluline murdekoht on minu arust seal, kus kujuneb välja eneseteadlik eesti kirjandus, kui eristuvad selgelt tekst ja metatekst. Sellesse kuuluvad teoreetiline reflekteering kirjanduse üle, jutt meetoditest, korralik terminoloogia jne. Eesti kirjanduses algab see periood 1880. aastatel Vilde ja Liivi vaidlustega, Bergmanni poetikaga jms. Kujuneb aegamisi välja eraldiseisev kirjanduskriitika, mis aga on pikka aega kirjanike enda tehtud kriitika, mis kasutab tihti ka kirjanduskeelele lähedast keelt. Siin on üheks vahemurdeks nooreestlaste kindlatele esteetilistele alustele toetuva kriitika tulek, teiseks piiriks aga nn magistrite arvustuste aeg. Selle järel võime öelda, et kriitika on emantsipeerunud ja läinud kirjanike käest ka omaette kriitikute kihi kätte. See toimub alles 1920. aastate teisel poolel.

Oluline on ka narratiivsuse suurenev osakaal alates 19. sajandi lõpu proosast. Tekstid hakkavad vahelduma üha kiiremini.

Ühiskondlik olukord hakkab muutuma 19. sajandi lõpukümenditel, mida iseloomustab ühelt poolt venestamine, teiselt poolt aga eestlaste sotsiaalse homogeensuse kadumine: põhiosas talupojarahvast saab kiiresti erinevaid sotsiaalseid kihte sisaldav rahvus. Kirjandus muutub linnakultuuriks. Seda väljendab juba Vilde ja osalt Bornhöhe teemavalik (Vilde töölisromaanid, Bornhöhe Tallinna-jutud). Kuigi loomulikult ei kao küla ja maa kirjanduse ainena kuhugi, võime öelda, et oma kirjutajate ja lugejate poolest liigub kirjandus linna.

Selged muutused toimuvad kirjanduse eesmärkides. Kirjanduse kese muutub didaktilisest kirjandusest autonoomesteetiliseks kirjanduseks. See algab Vilde ja tema kriitilise realismi programmiga, jätkub nooreestlaste kunst-kunsti-pärast loosungiga ja lõpeb eksperimentidega 1920. aastate alguses. Luules algab see didaktika hajumisega Liivil, Haaval ja Söödil, jätkub järelromantilise isamaaluule-vastase võitlusega sajandivahetusel

ja eriti nooreestlaste poolt ning lõpeb taas radikaalsete eksperimentidega 1920. aastate algupoole avangardis (Visnapuu, Hiir, Barbarus). Sel perioodil toimub selgelt liikumine novaatorluse-keskseks, eneseväljenduslikuks kirjanduseks.

Seega näeme tihte: eesti kirjanduse ajaloos on aeg 1880. aastate keskpaigast kuni 1920. aastate keskpaigani autonoomesteetilise süvakirjanduse kujunemise ajajärk. Me võime muidugi panna piiri robustselt nooreestlaste juurde, kuid sama hästi ka 19. sajandi lõppu, kui see murre algab, või 1920. aastate keskpaika, kui ta lõpeb. Igatahes ei ole nooreestlased mitte selle algus ega lõpp.

Eesti kirjandusloo põnevus ja erakordsus võrreldes Lääne-Euroopaga on selles, et koos pöördega süvakirjandusse tuli kohe sisse hoopis uue laine algus: autonoomesteetilise kultuuri ja kirjanduse lammutamise katse avangradis. See jäi eesti kirjanduses ainult hüppeks modernismi poole.

NÕUKOGUDE AJA KIRJANDUS

Sõjajärgne aeg jagas eesti kirjanduse kahte harusse: kodueesti ja pagulas/väliseesti kirjanduseks, mis moodustavad kaks paralleelset registrit. Kodueesti kirjandus omakorda on jagatav kahte perioodi ja registrisse. Esimese moodustab nõukogude kirjandus selle puhtal kujul, teise aga angažeeritud süvakirjandus, mida nõukogude kirjanduseks enam hästi nimetada ei saa. Vaatleme kõigepealt nõukogude aja registreid.

Nõukogude kirjanduses eristuvad individuaalsed eksplitseeritud loojad ja vahendajad, kusjuures oluline erijoon on selles, et vahendaja (kirjastus, tsensor) ja interpeet (kriitik) saavad siin väga tugeva võimu. Nende roll kirjanduse määramises on tunduvalt suurem kui näiteks süvakirjanduse registris.

Kirjanikud on siin professionaalid, intelligents, ja see on tugevalt linnakirjandus (eriti nõudega kirjutada töölistest). Selle kirjanduse lugejaskond pidi idee järgi olema samuti eelkõige töölisklass, kuid võime öelda, et see on kogu elanikkond (kui nad ikka lugesid).

See on vaid osalt kaubaline kirjandus. Teda muidugi müüakse ja ostetakse, ta on autoritele elatusvahendiks, siin on selge autori-

õigus ja arusaam plagiaadist, kuid see kirjandus ei ole kaup ärilises mõttes. Tema tegemise ja müümise eesmärk ei ole teenida omanikule raha, vaid mõjutada lugejaid ja hoida neid kontrolli all. Siit väga madalad hinnad, suured tiraažid ja väike nomenklatuur, mis lubab valida teoseid propagandale vajalikes piirides paremini.

See oli kirjalik kirjandus, mida loeti. Selle keel on aga selgelt kirjaliku kirjanduse kirjanduslik register, milles normikeele sund oli väga tugev. Seda keelekasutust iseloomustas suur redigeeritus nii keele kui ideoloogia tõttu. Just nõukogude kirjandus kujundas välja toimetaja kui tegelikult kaasautori. Samas on need kindlasti tekstid, mis toetuvad kindlatele mudelitele, eksperimenteerimine oli siin negatiivne mõiste.

See kirjandus on nii luule kui proosa. Kuid huvitav on, et mõlemad laenavad oma mudeleid tugevalt 19. sajandi didaktilisest kirjandusest. Näiteks on proosatekst üldiselt narratiivne, aga väga paljus ka õpetuslik, seletav. Siin on selge teksti ja metateksti ning originaali ja plagiaadi eristus. Tekstid ei ole mitmekordseks lugemiseks mõeldud. Tekst on üldjuhul tõsise tooniga.

See on sotsialistliku ühiskonna kirjandus, mis on eeskätt linnakirjandus.

See on kirjandus, mis toetub tugevalt traditsioonidele, varem käigus olevatele mudelitele. Tegu on tugevalt mõjutava ja kitsamalt tugevalt didaktilise kirjandusega (ideaalne nõukogude elu jne). Sealjuures on see kindlasti kirjandus, mis eeldab oma lugejatelt kindlat interpretatsiooni ja esindab selget angažeeritud esteetikat.

Kui kaua see register kestis? Vaatame, mis ja millal muutus nõukogude aja kirjanduses.

Üks oluline muutus toimus ajal, kui kriitika ja tsensori roll vähenes ning kirjanik sai suurelt jaolt ise määrata, kuidas ja millest ta kirjutab. See muutus on aeglane protsess, mille algus on 1950. aastate lõpul, ja lihtsustatult võime öelda, et 1970. aastate keskpaigaks võis kirjanik kirjutada enam-vähem sellisel viisil, nagu ta tahtis. Kuid alles 1980. aastate lõpust alates võib kõnelda sellest, et ta sai kirjutada sellest, millest ta tahtis. Teine muutus on selles, et alguses oli tegu pigem nõudmisega, mida kirjanik peab

kirjutama, hiljem pigem nõudmisega, mida ei tohi kirjutada. Ka selle piiri võime tõmmata 1970. aastatesse.

Teine aeglane muutus oli normikeele sunni vähenemine ja eksperimenteerimise lubamine. Kuigi ka siin ei toimunud selget murret, võime näha, kuidas 1960. aastate jooksul algab vaikne muutus ja kümnendi teisel poolel tulevad eksperimendid, mis murravad tee lahti. Seega võime siin paigutada piiri kuhugi 1960.–1970. aastate vahetusse.

Oluline on ka see, et 1960. aastatel uuenevad tekstide põhimudelid 19. sajandi omadega võrreldes (vabavärsi, lühiromaani tulek jms). Samal ajal mõjutamine ning didaktika taanduvad ning eneseväljenduse osa suureneb. Ühtlasi kujuneb kirjandus, mille eesmärgiks on vaba tõlgendus (assotsiatiivne luule, modernistlik proosa).

Rangelt angažeeritud esteetika hakkab vaikselt kaduma. Kuid minu arust ei saa väita, et angažeeritus kaoks selle aja kodulesti kirjandusest. Tuletame meelde, et tegelikult kõnelesid ka 1960. aastate tähtsamad uuendajad angažeeritusest, aga teistsugusest vaatepunktist kui nõukogude kirjandusametnikud. Peaksime sellest kirjandusest ka edaspidi kõnelema kui suuresti angažeeritud kirjandusest, kus ideoloogia jäi endiselt väga oluliseks kategooriaks, kuigi osa kirjanikke esindas eeskätt eneseväljendust ja teised proovisid esindada mitut eri ideoloogiat.

Tegelikult jõuame kogu aeg samasse punkti: nõukogudeaegses kirjanduses algas 1950. aastate keskel aeglane muutus, mis kulmineerus 1970. aastate vahetusel ja viis uue registrini 1970. aastate keskpaigast.

Kui jätame kõrvale peenemad liikumised ja hüpped, siis põhihoovusena võime näha, et see uus register erines tugevalt tollasest Lääne-Euroopa kirjandusest. Kõige täpsemalt iseloomustab minu arvates seda registrit kaks asja. Esiteks, selles mängis olulist rolli angažeeritus. Teiseks aga, Lääne kirjanduse taustal iseloomustab seda tugev eklektilisus, hübrüidsus. Temas segunevad Euroopa 19. sajandi süvakirjanduse, 20. sajandi alguse klassikalise modernismi ja sajandi teise poole modernismi jooned eesti sajandialguse süvakirjandusega. Ning temas on angažeerituse kõrval väga oluline ka eneseväljenduskeskus.

Teisalt on selge paralleelsus 19. sajandi lõpu ja 20. sajandi alguse pöörde ning 1950.–1960. aastate pöörde vahel. Mõlemal juhul algab muutus didaktika vaikse kadumisega ja päädib eksperimentidega.

PAGULASKIRJANDUS

Teise maailmasõja järgsel perioodil moodustab omaette registri väliseesti või pagulaskirjandus. Huvitav on, et meie üldistus-tasemel saab seda kirjeldada väga tugevalt samades mõistetes kui nõukogude aja kodueesti kirjandust.

Selles kirjanduses eristuvad individuaalsed eksplitseeritud loojad ja vahendajad, ning vahendaja (kirjastus) ja interpeet (kriitik) saavad ka siin tugeva võimu.

Kirjanikud on siin poolprofessionaalid, kes enamasti teenivad elatist muu tööga.

Siin on selge autoriõigus ja arusaam plagiaadist, kuid see kirjandus ei ole kaup ärilises mõttes. Tema tegemise ja müümise eesmärk ei ole eeskätt teenida omanikule raha, vaid hoida eesti kirjandustraditsiooni elavana ja mõjutada lugejaid.

See oli kirjalik kirjandus. Selle keel on kirjaliku kirjanduse kirjanduslik register, milles normikeele sund on väga tugev. Seda keelekasutust iseloomustas suur redigeeritus eeskätt keele tõttu. Samas on need tekstid, mis üldjuhul toetuvad kindlatele mudelitele, eksperimenteerimine oli siin alguses negatiivne mõiste ja jäi proosas selleks kuni lõpuni, kuigi eksperimente oli ju alates 1950. aastatest tehtud. Luules tulid eksperimendid varem ja neid oli rohkem.

See kirjandus on nii luule kui ka narratiivne proosa. Siin on selge vahe teksti ja metateksti ning originaali ja plagiaadi vahel. Tekstid ei ole mitmekordseks lugemiseks mõeldud. Tekst on üldjuhul tõsise tooniga.

See on eesti ühiskonna kirjandus, mis seostab ennast tugevalt hoopis teise maa ja teise ajaga kui see, milles ta ise elab ja levib. Selles on minimaalselt Rootsit, USA-d vms kohti ja vähe kaasaega. See kirjandus levib üle maailma eesti kogukondades.

See on kirjandus, mis toetub traditsioonidele, varem käigus olnud mudelitele. Tegu on kindlasti osaliselt mõjutava kirjan-dusega. Sealjuures on see kindlasti kirjandus, mis eeldab oma lugejatelt kindlat interpretatsiooni ja esindab angažeeritud esteeti-kat. Loomulikult on selle kirjanduse ideoloogia vastandmärgiline nõukogude kirjanduse omale.

Pagulaskirjandus moodustab omaette registritüübi, millel on muidugi analoogiaid ka muudes kirjandustes, kuid mitte Euroo-pa kirjanduse keskmes, kus pagulaskirjandus käitus siiski teiste põhimõtete järgi (nt saksa pagulaskirjandus natsivõimu perioodil). Samas võime pagulaskirjanduses näha üsna suurt sarnasust just nõukogude aja angažeeritud süvakirjanduse registriga.

POPULAARKIRJANDUS

Omaette suure registri moodustas Lääne-Euroopas populaarkir-jandus. Selle kohta on eesti kirjanduse loos õieti vähe öelda. See algas vaikse tilkumisena ju samuti 19. sajandil, kusjuures sedagi võime nimetada talupojapopiks (kõik need *Jenoveevad* jms luge-misraamatud). Seegi hakkas jõudma sajandi lõpupoole oma popu-laarromaanini (Saali jt ajaloolised romaanid), mis hakkas vaikselt didaktikast välja murdma (vrd didaktilise ajalooromaani tippteos Bornhöhe *Tasuja*). Aga see haru jäigi vaikselt tilkumiseks tei-sejärguliste autoritega teisejärgulistes ajakirjades. Lisaks mõne hilisema suurautori noorpõlvekatsetused (Mälk, Ristikivi). Oma loodud populaarkirjandust kui selget omaette tekstide voogu ja kirjandussituatsiooni alaosa ei sündinud kuni 20. sajandi lõpuni. Alles nüüd on hakanud kujunema maailmaga analoogiline oma-kultuur (naistekad, ulme, kriminullid jms).

Ka nende autorite puhul, keda mõnikord paigutatakse mee-lelahutuse alla (nagu osalt Luts, Roht vms), ei saa me kõnelda mingist selgest taotlusest teha meelelahutust läänelikus mõttes. Laias laastus on tegu nähtusega, mille nimeks sai 1970. aastatel olmekirjandus, mis moodustab eesti meelelahutuskirjanduse ainsa arvestatava kihi. Olmekirjanduse mõiste toodi käbele 1970. aas-tatel (vt eriti Veidemann 1996), kuid see nähtus on olemas juba palju varem.

Olmekirjanduse ja kõrgkirjanduse suhted on hämarad ja mõiste ise ebamäärane. Ühelt poolt kirjandus, mis tegeleb palju olme kirjeldamisega (ja kuhu on seetõttu mõnikord pandud ka näiteks Mati Undi *Sügisball*). Teiselt poolt on selle sildi alla pandud selline kirjandus, mis süvakirjanduse mudelite järgi mõõtes ei tegele piisavalt suure filosoofiaga, pakub primitiivse võitu psühholoogiaga tegelasi ja lõppkokkuvõttes ei pane mõtlema, ei õilista jne. Ühesõnaga: ei suuda tõusta süvakirjanduse tasemele, kuigi tahab. Kindlasti on osa olmekate hulka kuuluvatest teostest sellised. Kuid osa on teistsugused, nimelt teadlik katse teha just kindlat liiki kirjandust. Mis iseloomustab olmekirjandust?

Kõigepealt kindlat tüüpi tegelaste süsteem: palju tegelasi, kes on igapäevased inimesed, mitte suured ja erakordsed kangelased. Need tegelased on sageli pidetud ja otsustusvõimetud. Samasugune on ka selle romaani maailm: lugejale tuttav pilt väikeste inimeste väiksest ja suhteliselt turvalisest maailmast, mida täidavad abielumured, asjaajamised, natuke seksi jms; kui selles ilmas on probleeme, siis on maailm selles süüdi. Tegevus on samas dünaamiline ja hoogne, veidi ühiskonnakriitikat, veidi eludidaktikat (ära joo, ära varasta). Ja kõike seda lihtsas igapäevakeeles. Ühesõnaga: tegelased ja maailm, kellega n-ö keskmisel lugejal on kerge samastuda.

Sellisena jääb see kirjandus üsnagi sarnaseks Euroopa 19. sajandi meelelahutusega, mille seosed didaktikaga on ilmsed (ka kriminallis saab kuri väärmatu karistuse jne). Ta erineb aga märgatavalt 20. sajandi, eriti selle teise poole popkirjandusest, mille realistlik osa pakub hoopis teistsuguseid tegelasi ja maailma: suuri kirgi, võimsat seksi, suuri seiklusi, suurt vägivalda, värvikaid, eripäraseid ja kättesaamatuid tegelasi maffiabossist palgamõrtsukani, tavalisele lugejale muidu tundmatut maailma. Ühesõnaga, maailma menukirjandus pakub pigem elu aseainet, muinasjutumaailma töötusi, eesti olmekirjandus aga lugeja enese elu.

Teisalt, kui vaatame populaarkultuuri laiemalt, siis näeme, et populaarkirjandusega seostub ka osa uuest rahvalaulust (ja rahvalikust laulust), millest kujunes juba 20. sajandi esimesel poolel kaubandusliku popkultuuri omamaine korralikult väljaarenenud haru (alates kasvõi Paul Tammeveskist kuni "Kukerpillide",

“Väikeste Lõõtspillide Ühingu” jmt-ni). Samas on selge, et see kuulub osalt suulisse kirjandusse (nii varieeruvad uuema rahvalaulu ja rahvaliku laulu sõnad nagu suulises kirjanduses ikka), osalt aga muusikasse.

KOKKUVÕTTEKS

Seega võib öelda, et eesti kirjanduses saame eristada vähemalt viit suurt registrit:

— suuline rahvakirjandus oma kahe alamregistriga (vana ja uus rahvakirjandus);

— 19. sajandi didaktiline kirjandus;

— 20. sajandi alguse süvakirjandus;

— pagulaskirjandus;

— nõukogude aeg kahe registriga: nõukogude kirjandus ja angažeeritud süvakirjandus;

lisaks uuem kirjandus alates 1990. aastatest (millest me siin ei kõnelnud). Peale selle saame välja tuua popkirjanduse registri algmed.

Kui me paneme selle kirjanduse Lääne-Euroopa taustale, siis näeme mõnda lihtsat paralleeli ja erinevust.

Esiteks, eesti 19. sajandi didaktiline kirjandus erineb põhimõtteliselt samaaegselt Lääne-Euroopa kirjanduse keskmest ehk autonoomesteetilise süvakirjandusest, olles sellele mõnes mõttes lausa vastupidine.² Võib-olla on temas enam analoogiat samaaegse vene kirjandusega (nt on Boriss Uspenski (2003) kõnelnud vene kirjanduse põhimõttelisest didaktilisusest). Samas võime näha, et temas on väga tugev analoogia Euroopa 19. sajandi eelse kõrgkirjandusega. Peaaegu kõik jooned nendes registrites kattuvad: loojad olid universaalsed literaadid oma nimega, kirjandus ei ole kaup, tekstid toetuvad valmis mudelitele, jäljendavad ja mu-

---

²Siit kerkib küsimus, miks peaks nimetama selle ajajärgu kirjandust põhiosas rahvusromantismiks. See termin on paralleelne tollase Euroopa keskme kirjandusvoolu nimetusega, milleks oli teatavasti romantism. Neid ühendab küll romantika, aga seda ei tasuks käsitada kirjanduse mõistena.

gandavad teisi tekste, narratiivsus on neis väheoluline (palju luulet ja proosas seletamisi, kirjeldamisi). Metatasand on kõrvaline. Tekstid elavad pikemat aega. Kesksed eesmärgid on mõjutamine ja kitsamalt ka didaktika.

Erinevused johtuvad põhiliselt ühest seigast: eesti 19. sajandi kirjandus oli tegijate ja lugejate poolelt talupoja- ja maakirjandus, mille tegijad ei elanud mitte metseenide armust, vaid oma muust tööst. Sellega seoses tulevad sisse ka teised teemad ja probleemid, teine kirjutamise ja keelevaldamise tase. Kuid kokkuvõttes võime näha, et eesti rahvas võttis 19. sajandil üle Lääne-Euroopa varasema perioodi kirjandusmudeli ja kohandas selle oma seisuse võimaluste ja vajadustega. S.t Lääne-Euroopa keskmes kujunes kirjandus vastavalt uutele tingimustele eelkõige keskkihtide kirjandusena, võime öelda, et ka kodanluse kirjandusena. Eesti hoo pis teistsugustes tingimustes kujunes ta aga talupojakirjandusena seisuslikus ühiskonnas.

Samas võime näha, et selle registri tekkimine toimus üsna universaalse mudeli järgi. Kui tekib mingi uus keskne kirjandusregister, liigub vanem register allapoole, alamate klasside, seisuste juurde, vulgariseerub osalt, lihtsustub, kohaneb ümber. Tekib postkolonialismi mudelist tuntud mimikrisuhe: tuleb välja kirjandus, mis on emakirjanduse ebaselge, määrdunud koopia, mis sisaldab korraga nii sarnasust, karikatuuri kui teatud ähvardust kolonisaatori suhtes. Tasub mõelda neile sõnadele, lugedes 19. sajandi proosat ja luulet.

Miks juhtus eesti kirjanduses nii, sellele on osalt raske, osalt kerge vastata. Nimelt: kui me kirjanduse voolude, stiilide jms muutumises näeme, et need sõltuvad vähe ümbritsevast maailmast, siis registrite tasemel on kirjanduse ja ühiskonna muutumine palju tugevamalt seotud. Kusjuures ühiskond paneb kirjandusele piirid. Eestis kujunes ühiskond, mis aitas kaasa vana rahvakultuuri kadumisele. Neid põhjusi tuuakse välja tavaliselt terve rida, mille mõju eesti rahvakultuurile on pikaajane: haridus/kirjaoskuse levik, kirjaliku kultuuri tulek pärast reformatsiooni, pietistlikud usuliikumised 18. sajandil oma terava rahvakultuurivastasusega, ratsionalism 18.–19. sajandi vahetusel, rahva liikuvuse oluline tõus, linnastumine, omakeelse kirjaliku kultuuri teke, massikultuuri mõju jne. Aga Eestis ei toimunud 18.–19. sajandil selli-

seid muutusi kirjanduse sotsiaalses olukorras nagu Lääne-Euroopa südames. Ei tekkinud kapitalismi ja kultuuriturgu, kodanlust ja keskkihti.

See ühiskond, mis seostub autonoomesteetilise süvakirjandusega, hakkab Eestis kujunema 19. sajandi lõpul. Ja näeme, kuidas just sel ajal hakkab eesti kirjanduses kujunema ka samasugune kirjandusmudel, üsna analoogiliselt sajand varem näiteks Prantsusmaal toimunud protsessidega.

Teisalt on aga tähtis ka see, et eesti kultuuris olid Lääne-Euroopast erinevad suhted kõrgkihi ja talurahva vahel. Eesti-keelne rahvas ei olnud n-ö täielik rahvas, tal oli ainult pool olemas, ja eri seisused kõnelesid täiesti erinevat keelt. Eesti kultuuris tuli lahendada probleem, kes teeb uut eesti kirjandust ja mis keeles see on. Siin olid kõik teed 19. sajandi alul lahti. Eesti uus kõrgkirjandus oleks võinud kujuneda näiteks saksakeelseks ja tema tegijateks oleksid võinud saada saksakeelsetest keskkihtidest kujunevad literaadid. Just need probleemid lahendab üheselt rahvuslik ärkamine, kui eestlased otsustavad enesekoloniseerimise kasuks ja sellega ka eesti keele ning talurahvast sündiva kirjanduskultuuri kasuks.

Järgmiseks küsimuseks on see, et didaktilise kirjanduse algus on eesti kirjandusloos üsna kindlalt paigas, kuid tema lõpp kaob hämarusse. Üldiste lausete kujul leiame tavaliselt väiteid, et didaktiline kirjandus kestis kesksena eesti kirjanduses 19. sajandi lõpuni ja murde selles mudelis tekitasid nooreestlased. Aga konkreetsemaks minnes ei seota enamasti näiteks Koidula luulet didaktikaga. Üks oluline asi on näha, et võitlus didaktilise kirjanduse vastu algas proosas, mitte luules. Ja see ei alanud mitte nooreestlaste tegevusega, vaid realismiga eeskätt 1890. aastatel.

Luulega on pisut keerukam lugu. Nimelt on Haava ja Sööt, nagu ka varane Suits jäänud kirjanduslugudes üsna ebakindlalt käsitletuks, kui mõõta vooluterminites. Küllaltki selge asi on järelromantika, ning järgmine selge nähtus on uusromantism, mis algab 1905.–1910. aasta vahel Suitsu, Enno ja Ridalaga. Minu arust muutuks asi selgemaks, kui käsitada kogu rahvusromanti-

list luulet tuumas didaktilise luulena ja vaadata neid autoreid kui didaktikast väljamurde algust.³

Kui lähtuda didaktikast kui selle kirjanduse olulisest tunnusest, siis näeme, et see ei kao ka 20. sajandil kuhugi. Didaktilise kirjanduse põhikohaks saab lastekirjandus, mille esimesed killud olid olemas juba 19. sajandi keskel (Oldekop, Jannsen), kuid mis kujunes tõsiselt ja tekstide pideva voona välja samuti 19.–20. sajandi vahetusel. Sellega koos kujunevad uued žanrid ja tekstitüübid, uus keeleteadus, uued valdkonnad, millega didaktika tegeleb, uus keel ja uus toon. Muide, ka didaktikasse tuleb lastekirjanduses naljakas ja sentimentaalne toonikiht (mõeldagu või Lutsule).

Teine osa didaktilisest kirjandusest on 20. sajandi esimesel poolel harrastus- või poolharrastuskirjandus. Selle alla mahub erinevaid harusid, alates isamaalistest tähtpäevaluuletustest kuni 1930. aastate pereajakirjade proosani. See harrastuskirjandus jätkub vaikselt ka läbi sajandi teise poole, nt luuleklubides jms. Üldiselt võib öelda, et see on rõhutatult mittekaubaline kirjandus, mille keskseks avaldumisvormiks on luule. See kirjandus toetub tugevalt valmis mudelitele ja kaanonile ning kasutab norme (mõnikord harva ka murret). Samas jaguneb ta kaheks liiniks: üks on eneseväljenduslik ja teine tugevalt didaktiline suun-

---

³Omaette küsimus on kahes mõistes: isamaa ja rahvus. Sirje Olesk on öelnud: "Noor-Eesti" mudelis vahetati didaktiline ja rahvuskeskne kaanon välja individuaalsust ja kunstipärasust rõhutava kaanoni vastu. Siin vastanduvad rahvus—indiviid ja didaktika—kunstipärasus.

Ma kasutaksin natuke teisi termineid. Vana mudeli kese oli kindlasti didaktika. Probleem on selles, mis tuli didaktika asemele. Nooreestlaste puhta kunsti loosung pole päris sama kui kunstipärasus. Lisaks kehtib see loosung suurelt jaolt ainult luule kohta ja ei sobi kuigi hästi proosa kohta, mida nooreestlased mu arust üldse vähe mõjutasid.

Teiseks, eesti 20. sajandi kirjandusest (enne 1990. aastaid) on mitu uurijat (nt Undusk 1999, ka mina) kõnelnud kui rahvuskesksest kaanonist. Kas siin on tegu erineva rahvuskeskusega? Arvan, et mitte. Olesk kirjutab küll kirjandusest, kuid mõtleb tegelikult luulet, mida võib kindlasti tõlgendada indiidikesksena. Proosa jaoks selline lähenemine hästi ei sobi. Siit on näha taas tõsiasi, et raske on kõnelda luulest ja proosast samades terminites.

dumus. Kaldeid didaktika ja angažeerituse poole on ka 1930. aastate süvakirjanduses.

Omaette didaktilise kirjanduse alaliigina tuleks kindlasti käsitada nõukogude kirjandust, mida ma eelistan vaadelda eraldi. On selge, et see kirjandusmudel jäi Lääne-Euroopas vaid üksikute kirjanike isiklikuks asjaks, ning sama kerge on näha, et lääne kirjanike poliitilisel kommunismimeelsusel ja nende tehtud kirjandusel pole enamasti kuigi palju ühist, s.t osa kommunistide tehtud kirjandus ei vasta mitte kuidagi nõukogude kirjanduse mudelile, ei selle tuumale stalinistlikus või trotskistlikus mõttes ega sobi isegi perifeeriasse.

Seega: eesti kirjandus algas pika didaktilise ajajärguga ja jätkas oma didaktilist hoovust läbi 20. sajandi nõukogude mudelis, osaliselt süva- ja eksiilkirjanduses, osalt suulises rahvakirjanduses, amatöörkirjanduses ja ka lastekirjanduses. Selliselt on didaktiline põhi eesti kirjanduses väga tugev ja väga lähedal.

19. sajandi lõpp ja 20. sajandi algus on eesti kirjanduses autonoomesteetilise süvakirjanduse kujunemise ajajärk. See register on tugevalt analoogiline eelkõige Lääne-Euroopa 19. sajandi teise poole kirjandusega. Autonoomesteetika (väikeste kalletega angažeeritusse) valitseb eesti kirjanduses kuni Teise maailmasõjani. Samal ajal toimub Euroopa kirjanduses registrivahetus ja tõuseb keskseks modernistlik register. Sajandi teisel poolel aga valitseb eesti kirjanduses angažeeritud kirjandusmudel oma kolme haruga, mis erinevad Lääne tollasest kirjandusest.

Seega näeme ka siin tugevaid seoseid ühiskonna ja kirjandusregistrite vahel, samas kui registrite sees toimuv voolude, suundade jms vaheldumine on ühiskonna muutustega vaid kaudselt ja üsna vähe seotud, kuid on palju enam seotud Lääne samaaegsete suundumustega (mõtelgem kas või hüpetele modernismi poole 20. sajandi alguse Eesti Vabariigis, 1950. aastate paguluses, 1960.–1970. aastate vahetuse Nõukogude Eestis või realistliku romaani tüübi käibimisele olenemata ühiskondlikust korrast).

Samas ei tekkinud eesti kirjanduses oma meelelahutuskirjandust enne 20. sajandi lõppu. Selgelt kujunes välja ainult olmeproosa, mida iseloomustab tegelaskond ja maailm, kellega n-ö keskmisel lugejal on kerge samastuda. Sealjuures pärineb suur

osa olmeromaanidest algajate või amatöörade sulest (see suund vajaks korralikku, konkreetsete tekstide ja autorite uurimist). Teisalt näeme, et eesti kirjanduses täitis teatud määral popkirjanduse rolli osa amatöörkirjandusest ja uuem suuline rahvakirjandus, anekdootidest kuni uue rahvalauluni. Seega, eesti poppi iseloomustab amatöörsus ja seosed didaktikaga. Nii on see sarnane 19. sajandi ja osalt 20. sajandi alguse Euroopa meelelahutusega ja erineb tugevalt maailma 20. sajandi teise poole popkirjandusest.

Sealjuures on eesti meelelahutuskirjanduse ja kõrgkirjanduse suhete olukord praegu väga põnev. 20. sajandi alul, kui meelelahutus tekkis, oli kõrge ja madala suhe selgelt paigas. Kõrgkirjanduse suund oli madalast, meelelahutusest eemale. Modernismi ideaalid olid meelelahutusele täiesti vastandlikud. Meelelahutus oli see, kes korjas palukesi kõrgkirjanduse laualt. Eri maade kõrgkirjandused said oma suhtumises tuge üksteiselt.

Eestis on oma meelelahutuse väljakujunemine toimumas praegu. Nüüd on aga kogu taust muutunud. Maailma kirjanduse liikumine on olnud otse vastupidine sajandi algusele: meelelahutuse tõstmine, seal võtete hankimine, meelelahutuse ja süvakirjanduse segamine jne. Meelelahutus manifesteerib ennast kõikjal maailmas ja on surunud klassikalises mõttes süvakirjanduse nišitooteks, millel pole enam jõudu ega tahtmist tõmmata piire.

Eesti kõrgkirjandus käitub praegu endiselt nii, nagu maailm oleks veel 20. sajandi alguses. Kuid ta ei saa siin tuge teiselt kirjanduselt. Eesti kujunev meelelahutus aga käitub just nii nagu meelelahutus mujal maailmas ja saab selleks mujalt ka tuge. Ainult ta unustab, et maailmas on tema analoogide positsioon pika võitlusega kätte võidetud ja et sealne meelelahutus saab toetuda oma ajaloole. Eestis seisab ta omakultuuri poolest tühjal kohal.

Sellisel erinevad eesti kirjanduse registrite areng ja registri-komplektid selgelt Lääne-Euroopa sama aja kirjandusest. Sealjuures näeme, et eesti kirjanduses kujunesid omad registrid küll välja, kuid nende kanoonilise normaalparadigmana valitsemise aeg on olnud väga erinev. Korralikult said end realiseerida 19. sajandi didaktika, uuem rahvakirjandus ja pagulaskirjandus. Kuid autonoomse süvakirjanduse kujunemisaeg on pikem kui tema küps iga, mis moodustas vaid umbes 15 aastat, nõukogude kirjandus ei jõua õieti tekstide vooluks saadagi, angažeeritud süvakirjandus

saab samuti 15 aastat küpsuseaega. Seega näeme, et küpsuses saavad meil arendada need registrid, mis Euroopa keskmes on viimastel sajanditel olnud selgelt perifeersed. Ja 20. sajandi eesti kirjanduses jäävad n-ö pooleli peaaegu kõik registrid.

Teiseks saame teha mõned täpsustused ja järeldused kasutatud mudeli kohta.

Mudel näitab, et osa muutumisi ja erisusi on seotud kindlate registritega, osa aga on pigem üldisemad kirjanduse või laiemalt kultuuri muutumise tendentsid (nt kirjandus kõrgest madalasse, osaliste rollid eristuvad aja jooksul jms).

Mudel näitab ka keerukaid sarnasusi ja erinevusi eri registrite ning perioodide vahel. Põhimõtteliselt oleks võimalik analüüsi järel tõsta mõned tunnused olulisemaks, kuid ma olen tahtnud jääda nimelt võrdsete tunnuste juurde. Teisalt, pilt muutub veel segasemaks, kui me vaatame siinsete küllalt üldiste tunnuste asemel alamtunnuseid või toome sisse teise tunnusekihi, nt suunad, voolud, koolkonnad jms. Ja muidugi saab teha pildi keerukamaks, kui tuua sisse praegu lahtikirjutamata registritevahelised laenud, võistlus, vaidlused jms nähtused. Nii võime näha, et eesti kirjanduses on vaid üks lühike periood, kus kehtib klassikaline mudel, milles autonoomesteeiline süvakirjandus moodustab tipu, ja muud on alamad. Muudel perioodidel on pilt palju keerukam.

Kirjandus

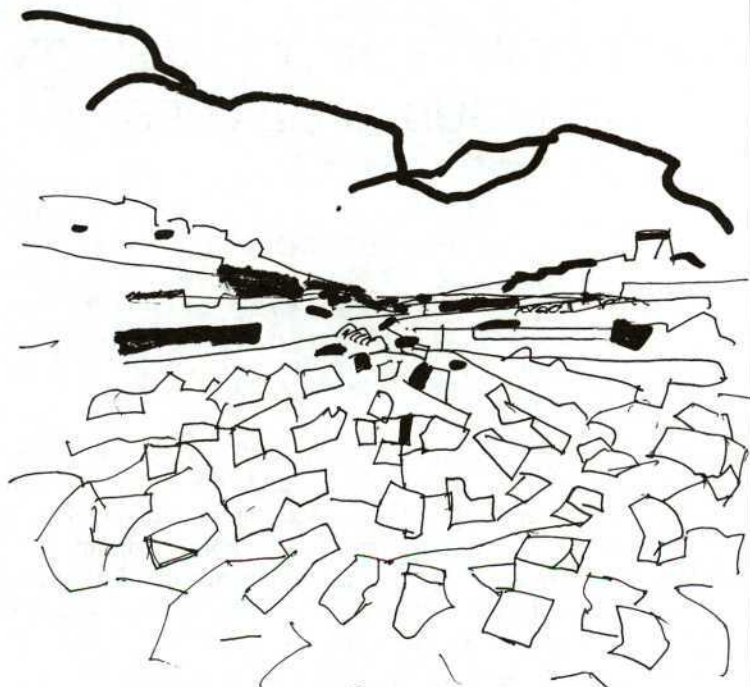
- Annus, Epp, Luule Epner, Ants Järv, Sirje Olesk, Ele Süvalep, Mart Velsker 2001. *Eesti kirjanduslugu*. Tallinn: Koolibri
- Chartier, Roger 2002. *Prantsuse revolutsiooni kultuurilised lätted*. Tallinn: Varrak
- Černov, Igor 1990. Rahvuskirjandus: teoreetilisi marginaale. — *Kõnelusi rahvuskirjandusest*. (Collegium Litterarum 2.) Tallinn, lk 30–38
- Hennoste, Tiit 1990. Rahvuskirjandus kui kultuurisituatsioon. — *Kõnelusi rahvuskirjandusest*. (Collegium Litterarum 2.) Tallinn, lk 18–26
- Hennoste, Tiit 1991. Eesti 20. sajandi 19. sajandi kirjandusest. — *Akadeemia*, nr 1, lk 81–87

- Hennoste, Tiit 1996. Modernism ja meie: kolm pinget. — *Keel ja Kirjandus*, nr 4, lk 217–224
- Hennoste, Tiit 1997. Eesti keele sotsioperiodid: Üldpilt. — *Pühendusteos Huno Rätsepale*. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 7.) Toim. M. Ereht, M. Sedrik, E. Uuspõld. Tartu, lk 45–66
- Hennoste, Tiit 1998. Kriitika s(t)aatus ja kirjanduse s(t)aatus: Teoreetilisevõitu essee. — *Traditsioon ja pluralism: Kirjanduskonverentside materjale*. Toim. Marin Laak. Tallinn: Tuum, lk 61–67
- Hennoste, Tiit 1999. Eesti keel suuline. — *Vikerkaar*, nr 5–6, lk 145–152
- Hennoste, Tiit 2000. Allkeeled. — *Eesti keele allkeeled*. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 16.) Toim. T. Hennoste. Tartu, lk 9–56
- Hennoste, Tiit 2000a. Eesti kirjanduse keelest modernismi, postmodernismi ja postkolonialismi taustal. — *Vikerkaar*, nr 7, lk 69–79
- Hymes, Dell 1972. Models for the interaction of language and social life. — *Directions in Sociolinguistics: The Ethnography of Communication*. Eds. J. Gumperz, D. Hymes. Holt—Basil Blackwell, pp. 35–71
- Kõnelu si rahvuskirjandusest (*Konverentsi Rahvuskirjanduse mõiste ja kriteeriumid materjale*). 1990. (Collegium Litterarum 1–2.) Toim. J. Undusk, P. Viires. Tallinn
- Olesk, Sirje 2002. Rahvuslikkus ja modernism eesti luules: Kaanoni ajalugu. — S. Olesk, *Tõdede vankuval müüril: Artikleid ajast ja luulest*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 33–43
- Pilv, Aare, Kadri Tüür 2002. *Sündmus. Koht*. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus
- Tedre, Ülo 1998. Rahvaluule. — *Eesti rahvakultuur*. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, lk 545–590
- Turunen, Risto 1998. Musta lammas ja hyvät paimenet: Populaari- ja massakulttuurin institutsionaalisesta asemasta. — *Musta lammas: Kirjoituksia populaari- ja massakulttuurista*. Toim. Tero Koistinen, Erkki Sevänen, Risto Turunen. Joensuu University Press, s. 18–46
- Undusk, Jaan 1986. *Realismi mõiste ümber: F. Tuglase realism ja sajandivahetuse kultuur*. (Preprint KKI-46.) Tallinn
- Undusk, Jaan 1999. Eesti kirjanduse ajast, ruumist ja ülesandest XX sajandil: Teese kommentaaridega. — *Looming*, nr 2, lk 249–255
- Undusk, Jaan 2002. Baltisaksa kirjandus. — *Eesti entsüklopeedia 11: Eesti üld*. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, lk 629–634
- Uspenskij, Boriss 2003. Vene intelligents kui vene kultuuri eriline fenomen. — *Akadeemia*, nr 4, lk 822–844

Kirjanduse periodiseerimisest

V e i d e m a n n, Rein 1996. Olmekirjanduse olemusest, tähendusest ja toimest. — R. Veidemann, *Ajavahe: Mälestusi, pihtimusi, esseid*. Tallinn: Eesti Raamat, lk 212–220

TIIT HENNOSTE (sünd. 1953) on lõpetanud Tartu ülikooli eesti filoloogina (1982), õppinud samas aspirantuuris (1982–1985), MA (2002). Töötanud Tartu ülikooli eesti keele kateedris õpetajana (1985–1992) ja eesti keele labori juhatajana (1988–1993); 1991. ja 1992. a kevadtrimestril eesti keele ja kirjanduse külalislektor Amsterdami ülikoolis; 1992–1996 eesti keele ja kirjanduse lektor Helsingi ülikoolis. 1996. a sügisest Tartu ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli teadur, a-st 2003 eesti keele õppetooli teadur. *Akadeemias* on avaldanud artiklid “Eesti 20. sajandi 19. sajandi kirjandusest” (1991, nr 1, lk 81–87) ja “Võõrkeele suhtlusstrateegiad” (1999, nr 8, lk 1571–1607; koos Triin Vihalemmaga) ning monograafilise ülevaate “Sissejuhatus suulisesse eesti keelde” (I–IX; 2000, nr 5–2001, nr 1).

R. Kelpman
03.

REIN KELPMAN

PROSOODILISE INFORMATSIOONI OTSINGUD HELILAINEST

Ilse Lehiste

Tõlkinud Pärtel Lippus

Head kolleegid!

Tahaksin kõigepealt avaldada tänu selle au eest, mida mulle just osutati. Kui olla mingil alal nii kaua töötanud kui mina, juhtub vahel, et mõned varajased avastused saavad selle aja jooksul üldteadmisteks, ja nii on lihtne unustada, et kõigepealt pidi keegi neid küsimusi küsima, mis nende teadmiseni on viinud. On meeldiv teada, et mõned minu esitatud küsimused on andnud vastuseid, millest on teistele selle ala inimestele kasu olnud.

Selle ettekande pealkiri on "Prosoodilise informatsiooni otsingud helilainest". Nimelt sellega ma olengi tegelnud suurema osa oma uurijakarjäärist: otsinud prosoodilist informatsiooni helilainest. Kui mult küsitakse tüüpiliselt ameerikalikku küsimust "Millega sa tegeled?" ja ma vastan, et olen keeleteadlane, on alati järgmine küsimus: "Mitut keelt sa räägid?" Seejärel pakun ma järgmist kolmeastmelist seletust:

1. Kõneleja toob kuuldavale mingi lausungi — mis tähendab, et häälekurdude vibreerimise ja kõnetrakti kuju muutmise abil tekitab ta heli, ja produtseerides kõneldud keelt, kodeerib ta lingvistilise teate helilainesse.

See ettekanne on peetud rahvusvahelisel kõne töötlemise konverentsil (*International Conference of Spoken Language Processing*) 17. septembril 2002 Denveris, kus autorile anti kätte Rahvusvahelise Kõnekommunikatsiooni Ühingu (*International Speech Communication Association*) medal väljapaistvate teadussaavutuste eest.

2. Helilaine satub kuulaja kõrva, kuulaja tajub seda, ning kui kõneleja ja kuulaja jagavad sama koodi, dekodeerib kuulaja lingvistilise teate.

3. Lingvistiline informatsioon aga on helilaines olemas. Ja minu uurimistöö seisnebki selgitamises, kuidas lingvistiline informatsioon helilainesse on kodeeritud.

Kõneldud keel opereerib häälikusüsteemidega, segmentaalsete häälikute — vokaalide ja konsonantidega. Aga mind on alati rohkem huvitanud niisugune informatsioon, mida kannavad mitte-segmentaalsed tunnused — kutsugem neid suprasegmentaalseteks või prosoodilisteks tunnusteks —, nagu põhitoon, intensiivsus ja kestus. Kui ma 1950. aastate lõpul sel alal tegutsema hakkasin, oli nende kõnesignaali aspektide uurimine just algamas. Tahaksin meenutada üht olulist hetke oma elus, see oli 1958. aastal. Pidasin loengut Gordon Petersoni foneetikaklassis Michigani ülikoolis. Tahtsin demonstreerida rõhu akustilist korrelaati inglise keeles — oletasin, et rõhk on seotud helilaine suurema amplituudiga. Nii ma tarisin loengusse kaasa uhke vanamoodsa, ümmarguse sihverplaadiga ostsiloskoobi ja mikrofoni ning seisin klassi ees, näidates sõnapaari *convict* versus *convict* ostsilogrammi. Minu jahmatuseks oli mõlemas häälduses helilainel suurem amplituud esimesel silbil. Kuidas see võimalik oli? Ma olin just hääldanud sõnad rõhuga eri silpidel!

See mõistatus sai lahenduse spektrograafiliste analüüside abil (Lehiste, Peterson 1959). Esiteks on süstemaatiline erinevus kõrgetel ja madalatel vokaalidel: kui kõrgete ja madalate vokaalide hääldamisel on kasutatud sama palju energiat, on madalatel kõrgem intensiivsus. Kui vokaalid on identsed, võib kahel silbil amplituudide erinevus tõesti tulla rõhu erinevusest (nagu sõnapaaris *pervert* vs. *pervert*). Kuid eri vokaalide puhul (nagu sõnapaaris *convict* vs. *convict*) on erinevus kahe silbi vahel palju suurem ja rõhu erinevusega on seletatav ainult osa erinevusest. Ülejäänud osa põhjustab nähtus, mida ma nimetaksin **omaintensiivsuseks**. See tuleks selgeks teha enne, kui erinevused helilaine amplituudis arvata rõhu erinevuseks.

Muidugi ei ole see ainus tunnus, mis kirjeldab rõhulisi silpe. Inglise keeles on rõhuline silp tavaliselt pikem kui rõhutu, samal ajal kui kõik teised faktorid hoitakse muutumatud. On eri-

nevus põhitoonikõveras: inglise keeles ja paljudes teistes keeltes on kõrgem põhitoon üpris tavaline rõhu tunnus. Ja inglise keeles kaasneb rõhu puudumisega vokaali redutseerumine. Pealegi pole rõhul üksühest artikulaatorset korrelaati nagu põhitoonil. Ja tuleb mees pidada, et helilaines on rohkem informatsiooni kui ainult amplituud: helilaine tõepoolest kujutab energia jaotumist sagedusalal ajafunktsioonina.

Suur osa mu uurimistööst on pühendatud **ajamõõtme** enda uurimisele. Tahaksin teile esitada väga kokkusurutud ülevaate helilaine ajamõõtme paljudest lingvistilistest funktsioonidest (Lehiste 1987).

1. Häälikutel pole üksnes erinev omaintensiivsus, vaid ka erinev omakestus: kõrged vokaalid on lühemad kui madalad. Keeled erinevad selle poolest, kui esileküündiv see erinevus konkreetsetes häälikusüsteemis on, aga mõned erinevused paistavad pea-aegu alati olemas olevat. Inglise keeles erinevad sõnade *bit* ja *bat* silbituumad rohkem kui saksa keele sõnades *bieten* ja *baten*.
2. Mõnedes keeltes võidakse vokaali kestust kasutada teiste häälikute eristustunnuste märkimiseks. Inglise keeles on vokaali kestus järgneva konsonandi helilisuse või helituse märgiks. Kui me sünteesime inglise keele sõna *half* ilma helilisuseta viimases konsonandis, ainult pikendame vokaali, hakkab kuulaja kuulma verbi *to halve*.
3. Paljudes keeltes võib kestus ise olla mitmel tasandil kontrastiivne. Sellega ma mõtlen, et kestus võib märkida erinevusi leksikaalses tähenduses või morfoloogilises vormis. Saksa keeles on minimaalpaare nagu *raten*—*Ratten*¹. Eesti keeles, mis on võrdlemisi keerulise prosoodiasüsteemiga keel, on ajalise jaotuse muustrites kolmesed kontrastid, samal ajal kui segmentaalne struktuur jääb muutumatuks. Näide vokaalide kohta oleks minimaalkolmik *sada*—*saada!*—*saada*; näide konsonantide kohta *kalas*—*kallas*—*kallas*.
4. Ja nagu juba öeldud, kestus võib olla rõhu märk.

---

¹Sks k *nõu andma*—*rotid*.

5. Kestust võib kasutada ka piiri märgina. Erinevad piirielese pikendamise astmed võivad anda märku sõnapiiridest, fraasipiiridest ja lausepiiridest. Ma tegin oma Ameerika-dissertatsiooni aastal 1959 Michigani ülikoolis **piirsignaalide** teemal — kuidas kõnelejad annavad märku erinevustest selliste minimaalpaaride vahel nagu *why choose—white shoes*² ja selliste erineva koostise struktuuriga lausete vahel nagu *The old // men and women stayed at home—The old men // and women stayed at home*³ (vt ka Lehiste 1973).
6. See juhatas sisse uuringute sarja, mis puudutas süntaktilise struktuuri foneetilist avaldumist. Keeled erinevad harjumuspäraste ajastuse mustrite arvestamise poolest; inglise keelt on tihti kirjeldatud kui "**rõhuajastuse**" keelt. Minu uuringud inglise keele süntaktilise ja rütmilise struktuuri suhetest viisid postulaadini rütmi ja süntaksi seosest, mis toimib järgmisel viisil.

Kõne on rütmiline tegevus, nagu seda on enamik inimeste liikumistegevusi. Inglise keeles kannab rõhuline silp kõige suuremat informatsioonihulka; seetõttu peab tähelepanu olema keskendatud rõhulistele silpidele. Selle hõlbustamiseks püstitatakse ootus, millel tõenäoliselt järgmine rõhuline silp esineda võiks. Moodustades lauseid sel viisil, et rõhulised silbid esinevad korrapärase intervalliga, aidatakse kaasa kuulajapoolsele optimaalsele tajumisele, kuna tema tähelepanu on tsükliliselt suunatud ajahetkedele, mille rõhulisi silpe võib eeldatavasti leida. Pealegi võib ootuspärase mustri lõhkumist, rõhkudevahelise intervalli pikendamist, kasutada süntaktilise struktuuri, süntaktilise piiri asupaiga kohta olulise informatsiooni edasiandmiseks.

7. Kuid kõneldud keel on loomult hierarhiline ja lauseid moodustatakse tihti osadena kõrgematest struktuuridest, nagu lõigud või kõnevoorud vestluses. Mind hakkas huvitama, mis juhtub lausega, kui see esineb lõigu eri positsioonides. Mulle kangesti meeldis eksperiment, mida ma esmakordselt tutvus-

²Ingl. k *miks valida—valged kingad*.

³Ingl. k *Vanad // mehed ja naised jäid koju—Vanad mehed // ja naised jäid koju*.

tasin aastal 1975 (Lehiste 1975), nii et ma räägin sellest paari sõnaga.

Ma valisin ühe kolmelauselise lõigu ühest Ken Pike'i tekstist. Ken Pike oli mu keeleteaduse professor Michigani ülikoolis. Laused olid sellised, et lõik oli mõttekas igasuguse võimaliku lausejärjekorra puhul. Originaal oli järgmine:

"1. Language is a composite of form and meaning. 2. If a person tries to study meaning without reference to the formal structure of language, he may end up with no structuring at all. 3. Meaning does not occur in isolation, but only in relationship to forms."⁴

Järjestus 3—2—1 teeb tähenduselt sama välja: "Meaning does not occur in isolation, but only in relationship to forms. If a person tries to study meaning without reference to the formal structure of language, he may end up with no structuring at all. Language is a composite of form and meaning."

Kuut lõiku luges emakeelne kõneleja. Lauseid loeti ka isoleeritult; niisiis oli 21 lauset. Kolmkümmend kuulajat pidi hindama, kas laused — esitatud juhuslikus järjekorras — on loetud isoleeritult või lõigu osana, ja kui nii, siis millises lõigu positsioonis. Materjali analüüsi ka akustiliselt.

Tulemused olid oluliselt erinevad juhuslikust 13 juhul 21 lausest. Akustilise analüüsi tulemustest ilmnis lõikude teatud üldine iseloom; näiteks lauses, mis esines lõigu esimeses positsioonis, oli pearõhuga sõna põhitoon kõrgem kui sama lause esinedes kas üksi või kaugemal lõigus. See juhatab muidugi otsejoones deklinatsiooni juurde, mis on mitmete kõneldud keele üksuste puhul täiesti usaldusväärne omadus. Olid ka süstemaatilised erinevused piirielse pikendamise vahel lause lõpus ja lõigu lõpus.

8. Edasi huvitasid mind keeltevahelised erinevused selle poolest, kuidas nad kasutavad ajamõõdet lingvistilistel eesmärkidel: rõhuajastus inglise keeles, silbiajastus prantsuse keeles, mooraajastus jaapani keeles. Otsides eri keeltes võrreldavat mater-

---

⁴1. Keel koosneb vormist ja tähendusest. 2. Kui keegi püüab uurida tähendust keele formaalsele struktuurile toetumata, võib ta lõpetada üldse ilma struktuurita. 3. Tähendus ei esine isoleeritult, vaid ainult suhtes vormiga.

jali, otsustasin vaadata tekste, mis esindaksid midagi keelele ja kultuurile iseloomulikku. Oletasin, et keele prosoodilise struktuuri ja selles keeles loodud luule prosoodilise struktuuri vahel on seos. Sellist seost oletada tundus mõistlik — et keele prosoodia on kristalliseerunud luule värsimõõdus, mis on tekkinud selles keeles ja kultuuris (Lehiste 1992).

Hüpotees puudutab värsimõõtusid, mis on tekkinud vähem või rohkem spontaanselt keeletraditsiooni sees. Ma oletasin, et see ei ole juhus, et näiteks inglise keelt iseloomustab rõhuajastus ja anglosaksi eepose *Beowulf* värsimõõt põhineb värssidel, mis sisaldavad nelja rõhku — need neli rõhku väidetavasti korduvad kindla intervalliga. Rõhutute silpide arv löökide vahel pole kindel ja neid saab kokku suruda või venitada värsi rõhuajastusele sobivaks. Selliseid lauseid tuleb tihti ette igapäeva inglise keeles isegi praegusel ajal. Võtke näiteks tänapäevane lause *This is the house that Jack built*⁵. Värsid koosneb neljast löögist või jalast, aga esimeses jalas on kolm silpi, teises kaks ning kolmandas ja neljandas ainult üks. See on pikk germaani värss, mida leidub ka näiteks vanaskandinaavia *Eddade* luules — neli lööki värssis. Ja germaani keeled kasutavad üldiselt seniajani sellist rütmi.

Ent keeled on erinevad ja nii ka eri keeltes loodud luule värsimõõdud. Mind huvitas moora-ajastuse sobivus mitmele kvantiteedikeelele — keeled, mis kasutavad prosoodilises süsteemis kontrastiivset kestust. Moora mõistet on traditsiooniliselt kasutatud jaapani keele prosoodia kirjeldustes. Ma võtsin uurida **haiku** vormis luuletusi jaapani, soome ja eesti keeles (Lehiste 1990). Soome keeles on lühikesed ja pikad vokaalid vastandatud kõikides silpides hoolimata rõhust (mis langeb automaatselt sõna esimesele silbile). Konsonandid võivad olla lühikesed või pikad vokaalivahelises positsioonis. Eesti keeles on võrdlemisi keeruline kolmene kestuste süsteem, kus vokaalidel sõna rõhulises esisilbis ja konsonantidel rõhuliste ja rõhutute silpide vahel võib olla kolm kontrastiivset kestust. Neid kolme keelt on põhjalikult analüüsitud akustilis-foneetiliste meetoditega ja mustrid on hästi teada.

⁵See on maja, mille Jack ehitas.

Klassikaline haiku koosneb kolmest viie-, seitsme- ja viiemooralisest värsist. Oma jaapani keele materjaliks lindistasin ja analüüsisin 19 klassikalist haikut, loetud meie ülikooli Ida-Aasia keelte ja kirjanduste osakonna töötaja poolt. Eesti materjal koosnes eesti kirjaniku Mart Raua 19 haikust 1977. aastal Tallinnas ilmunud plaadilt, luges näitlejanna Linda Rummo. Soome materjal koosnes 37 soome keelde tõlgitud Bashō haikust, mida luges soome kolleeg Kalevi Wiik. Nii eesti kui soome haikudes loevad luuletajad silpe, nii et luuletus koosneks kolmest reast, igas reas viis, seitse ja viis silpi. Lühikesed vokaalid loetakse üheks mooraks, pikad soome keeles kaheks ja eesti keeles kaheks või kolmeks.

Tabelist 1 näeb keskmist moorade kestust koos standardhälbega viiemoorastes või viiesilbistes värssides. Moora kestus on saadud jagades värssi kestused moorade arvuga.

Tabel 1

KESKMISED KESTUSED
VIIEMOORALISES VÕI -SILBILISES VÄRSIS
KOLMES KEELES
(väärtused on millisekundites)

Moorade arv	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Jaapani (N=35)	186								
Standardhälve	19,5								
Soome (N=30)	5 11 8 4 2								
Keskmine	131 132 113 117 132								
Standardhälve	6,9 18,3 11,4 15,4 20,5								
Eesti (N=38)	15 12 7 4								
Kahene	224 227 194 165								
Standardhälve	34,1 42,3 21,2 55,6								
Kolmene	1 4 9 5 8 3 7 1								
Keskmine	200 212 160 152 151 133 124 90								
Standardhälve	13,9 30,1 35,4 29,6 16,9 31,0								

Nagu tabelist näha, käitub soome keel nagu moorasid lugev keel. Moora kestus jääb enam-vähem konstantseks, hoolimata moorade arvust värsis. Need on kõik viiesilbilised värssid. Viiemooralisi värssse ei olnud (mis tähendab, et vähemalt üks viiest vo-

kaalist oli pikk), aga kuue- kuni kümnemoorased värsid muutusid iga täiendava moora keskmise kestuse võrra pikemaks. Erinevus kuuemooralise ja kümnemooralise värssi vahel oli 1320–786=534 millisekundit, mis siinsel juhul tähendab, et kuuemooralise värssi kestus oli 60% kümnemooralise värssi kestusest. (Võiks oletada, et kümnemooraline värs on poole pikem kui viiemooraline, aga viiemooralisi värssi polenud võrdluseks saadaval.)

Aga eesti keeles kahaneb moora kestus süstemaatiliselt, nii kui moorade arv värssis suureneb. Keskmised kestused on eesti keele kohta esitatud kaks korda — esiteks juhud, kus eesti keele sõnad on määratud mooradeks soome keelega sarnasel viisil: lühike vokaal märgib ühte, kõik teised kahte moorat, ja siis juhud, kui lühikesed vokaalid moodustavad ühe, pikad kaks ja ülipikad vokaalid kolm moorat. Hoolimata meetodist väheneb eesti keeles moora kestus, kui neid viiesilbilises värssis rohkem on.

Eesti keeles on erinevus kümnemooralise ja kuuemooralise värssi vahel 1330–1272=58 millisekundit (mis mahub hästi värssi ühe standardhälbe piiridesse) ja kuuemooralise värssi kestus on 96% kümnemooralise värssi omast. Siin paistab ajastuse ühik olevat värs.

Olen analüüsinud enamasti viie kõneleja loetud luuletuste seeriaid järgmistes keeltes: inglise, jaapani, serbohorvaadi, soome, eesti, läti, leedu, rootsi, islandi ja fääri. Ja paistab tõepoolest olevat tõsi, et on olemas süstemaatiline side keele prosoodia ja selles keeles loodud luule prosoodia vahel (Lehiste 1992).

9. Minu viimase aja töö on olnud interdistsiplinaarne: see käsitleb lingvistilise prosoodia, meetrilise struktuuri ja muusika rütmi kokkupuutepunkti. Wenner-Greni rahvusvahelisel sümposiumil Stockholmis 1990. aastal sõnastasin ma kõne ja muusika vahelise suhte järgmiselt (Lehiste 1991):

“Minu meelet on kõne ja muusika ühenduslüli luule. Side hõlmab tegelikult mitu vahepealset järku, ilma järskude piirideta nende vahel. Ma alustaksin spontaanse vestluse ja loetud proosaga. Järgmine staadium on rütmiline proosa ja vabavärs, juhatades sisse luule, mille loomisel on kasutatud mõnd korrapäraste värsimõõtude hulgast. On olemas retsiteerimiseks mõeldud suuliselt esitatav luule; peast loetud luule ja kirjapandud tekstist loetud

luule. Sild muusika poole on ehitatud mitmel viisil. Mitmetel kultuuridel on itkemise traditsioon; itk on pooleldi laul, pooleldi retsiteerimine. Teistel on komme esitada eepilist luulet monotoonse lauluna. Hällitusi saab laulda sama hästi kui ümiseda, tantse saab esitada lauldud teksti või mõttetute rütmi märkivate silpide saatel. Kui heita kõrvale sõnad ja jätta alles muusika, oled jõudnud selle pideva teise otsa.”

Viimase kümne aasta jooksul olen töötanud koos eesti muusikateadlase Jaan Rossiga, analüüsid lauldud eesti rahvalaulu. Mis minus selles kontekstis kõige rohkem huvi äratav, on võistlus kolme erineva prosoodiasüsteemi vahel: keele prosoodia, värsivorm ja muusika rütm. Meie materjal koosneb arhiivilindistustest, mis on tehtud viimastest ehtsatest rahvalaulikutest, keda on intervjuueeritud veel elavas traditsioonis. Mõned laulud on salvestatud vaharullidele, kui laulikud olid hilistes kaheksakümnetes, viimased selle rahvakunsti esindajad, mille tänapäeva tsivilisatsioon on välja tõrjunud. Intervjuueerijad olid põhiliselt folkloristid ja vahetevahel meelitasid nad välja lauldud tekstile paralleelselt kõneldud teksti, nii et me saime võrrelda sama inimest laulu retsiteerimas ja laulmas. Meie töö tulemused on just esitatud koos Jaan Rossiga avaldatud raamatus (Ross, Lehiste 2001).

Me leidsime kolme süsteemi vahelise keerulise koosmõju, mis seisneb lingvistiliste opositsioonide koondumises, teravmeelses osutamises tekstiga ühitatud muusikalisele rütmile ning musikaalseks väljenduseks rütmiliste vahendite kasutamises. Meloodial pole selles traditsioonis kuigi olulist osa — kunstiline saavutus toetub peamiselt ajamõõtmega manipuleerimisele.

Üks minu praegu käsil olevatest projektidest hõlmab lauldud rahvalaulu analüüsi toonikeeles, nimelt serbohorvaadi keeles. Olen aastaid analüüsinud kõneldud keele prosoodilist struktuuri ja olen uurinud ka retsiteeritud serbohorvaadi luulet; nüüd huvitab mind küsimus, kas midagi tooni struktuurist jääb alles, kui teksti lauldakse kindlal meloodial.

10. Akustilise signaali ajamõõde sisaldab palju täiendavat lingvistilist ja ka lingvistikavälisist informatsiooni. Hääl kvaliteedil on omadused, mis täidavad kõneleja identifitseerimise otstarvet. Helilainest on informatsioon, mis paljastab kõneleja suh-

tumist ja meeleolu. Ja **kõne tempo** määrab kestusmustrite tegeliku avaldumise antud häälduses.

Kokkuvõtteks, kõik need mustrid, mida ma lühidalt eespool puudutasin, on seotud häälikute omakestusega; häälikute potentsiaalselt kontrastiivse kestusega; häälikute silpideks ja sõnadeks kombineerimise efektiga; lausete süntaktilisest struktuurist märku andmisega; piirielse pikendamise mitmete astmete kasutusega, märkimaks kõrgema taseme üksuste sisemist struktuuri. Ja tuleks meeles pidada, et kogu informatsioon on kogu aeg korraga olemas — koos informatsiooniga, mida kannavad põhitooni sagedus ja intensiivsus — ja et eri keeled võivad kasutada võimalikke prosoodilisi mõõtmeid isemoodi, nii et tuleb eristada seda, mis on omane kõnelejale, sellest, mis on omane keelele, ja vahet teha sellel, mis on keelespetsiifiline ja mis universaalne.

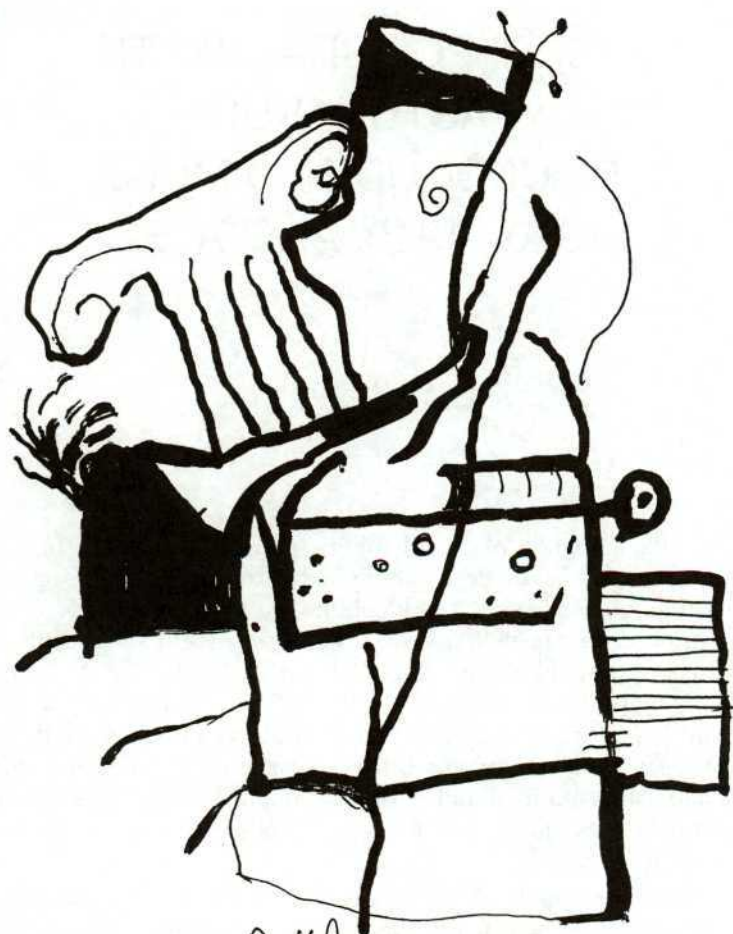
Helilainest lingvistilise informatsiooni otsimine ongi olnud minu uurimistöö aineks viimaste kümnendite jooksul.

Kirjandus

- Lehiste, Ilse 1973. Phonetic disambiguation of syntactic ambiguity. — *Glossa*, Vol. 7, No. 2, pp. 107–122
- Lehiste, Ilse 1975. The phonetic structure of paragraphs. — A. Cohen, S. G. Nootboom (eds.), *Structure and Process in Speech Perception*. Berlin—Heidelberg—New York: Springer-Verlag, pp. 195–206
- Lehiste, Ilse 1987. Duration: measurements, phonological functions, theoretical implications. — *Proceedings, Xth ICPHS*, Vol. 4, pp. 9–15
- Lehiste, Ilse 1990. Moraic analysis of Finnish and Estonian. — *Congressus Septimus Internationalis Fenno-Ugristarum. Debrecen 27. VIII–2. IX 1990. Debrecen 1990. Sessiones Sectionum Dissertationes Linguistica*. Pp. 286–291
- Lehiste, Ilse 1991. Speech research: An overview. — Johan Sundberg, Lennart Nord, Rolf Carlson (eds.), *Music, Language, Speech and Brain*. Houndmills/London: Macmillan Press, pp. 98–107
- Lehiste, Ilse 1992. The phonetics of metrics. — *Empirical Studies of the Arts*, Vol. 10, No. 2, pp. 95–120

- Lehiste, Ilse, Gordon E. Peterson 1959. Vowel amplitude and phonemic stress in American English. — JASA, Vol. 31, No. 4, pp. 428–435
- Ross, Jaan, Ilse Lehiste 2001. *The Temporal Structure of Estonian Runic Songs*. Berlin—New York: Mouton de Gruyter

ILSE LEHISTE (sünd. 1922) on õppinud Tartu ülikoolis 1941–1942; põgenes 1944 Saksamaale, kus lõpetas Hamburgi ülikooli slaavi ja germaani keelte alal 1948 (filoloogiadoktor 1949) ning töötas samas õppejõuna 1948–1949. Lahkus 1949 USAsse, kus oli Kansas Wesleyani ülikooli õppejõud 1950–1951, Detroiti tehnikülikooli saksa keele õppejõud 1951–1956, õppis Michigani ülikoolis keeleteadust 1955–1959 (filosoofiadoktor 1959), oli samas teadustöötaja 1957–1963, pärast seda Ohio osariigi ülikooli õppejõud 1963–1987 (professor a-st 1965, emeriitprofessor a-st 1987; lingvistikaosakonna juhataja 1965–1971, 1985–1987). Ta on valitud Essexi ülikooli audoktoriks (1977), Lundi ülikooli audoktoriks (1982) ja Tartu ülikooli audoktoriks (1989). Teadustöö hõlmab põhiliselt akustilist foneetikat, prosoodiat, keelekontakte, foneetikat ja fonoloogiat; on avaldanud ka kirjanduskäsitlusi, ilukirjandust, tõlkeid. Eraldi raamatuna on ilmunud *An Acoustic-Phonetic Study of Internal Open Juncture* (Ann Arbor, 1959); *Accent in Serbocroatian* (Ann Arbor, 1963; koos Pavle Iviciga); *Acoustical Characteristics of Selected English Consonants* (Bloomington, 1964); *Some Acoustic Characteristics of Dysarthric Speech* (Basel—New York, 1965); *Consonant Quantity and Phonological Units in Estonian* (Bloomington, 1966); *Suprasegmentals* (Cambridge, 1970); *Principles and Methods for Historical Linguistics* (Cambridge, 1979 (1982); koos Robert J. Jeffersiga), *Word and Sentence Prosody in Serbocroatian* (Cambridge, 1986; koos Pavle Iviciga); *Lectures on Language Contact* (Cambridge, 1988); *The Temporal Structure of Estonian Runic Songs* (Berlin—New York, 2001; koos Jaan Rossiga) jt. Eesti keeles on ta avaldanud ka ilukirjandust ja tõlkeid. Tema teadustööd on ilmunud "Eesti Mõtteloo" sarjas pealkirjaga *Keel kirjanduses* (Tartu, 2000).

R. Kelpman 03.

REIN KELPMAN

SIBERI PÕLISRAHVASTE VASTUHAKUD NÕUKOGUDE VÕIMULE 1920.–1940. AASTATEL

Art Leete

Varasel nõukogude perioodil toimus põhjarahvaste seas hulgaliselt vastuhakke uuele võimule. Rahulolematu nõukogude võimuga oli Põhjas sel ajal üleüldine (Kopõlov 1994: 15; *Neo-traditionalism...* 1999: 12–13). Vastupanu vorm sõltus sellest, millised väljundid olid nõukogude poliitikal põhjarahvaste jaoks, vastupanupiirkonna kaugusest võimukeskustest ning oma osa oli ka hirmul ja ärevusel, mis seostus kuuldustega nõukogude orgaanite tegevusest. Suuremate Siberi rahvaste puhul tuleb märkida ka rahvusliku eliidi juhitud iseseisvuspüüdlusi. Mõnelgi puhul oli vastuhakkudes oluline osa nõukogude poole esindajate provokatiivsel tegevusel.

Suurem osa põhjarahvaste vastuhakke oli väikese ulatusega ning toimus spontaanselt ja sporaadiliselt. Suuremad ülestõusud 1920.–1940. aastatel algasid sageli samuti spontaanselt, kuid kujunesid organiseeritult juhitud protestiaktisioonideks.

Keskendun eelkõige suurematele, traagilisematele ning rohkem kõlapinda leidnud ülestõusude kirjeldamisele. Väiksemad ja juhuslikumad vastuhakke on vaadeldud valikuliselt ja põgusalt.

Artikkel on valminud Eesti Teadusfondi projekti nr 5057 toel.

JUHUSLIKUD JA SPONTAANSED VASTUHAKUD

Nn oktoobrirevolutsioonile järgnenud Vene kodusõda ei saa otsestelt seostada põhjarahvaste vastuhakkudega nõukogude võimule, kuigi Põhja põliselanikke osales eri vaenupoolte sõjategevuses (Forsyth 1992: 248, 250, 264, 279; Golovnev, Osherenko 1999: 68–69; Balzer 1999: 100). Omaette küsimus võib siin olla sahalaste, burjaatide ning teiste suuremate Siberi rahvaste vastupanu 1920. aastatel, seda käsitleme allpool.

1919. aastast kuni 1921. aasta sügiseni toimus Lääne-Siberi ülestõus, mis oli kogu nõukogude perioodil nii osalejate arvu kui ka ülestõusust haaratud territooriumi poolest suurim relvastatud vastuhakk nõukogude võimule. 1921. aasta veebruarist kuni aprillini tegutsesid ülestõusnud rühmad ja üksused tohtul maalal Lääne-Siberis ja tänapäeva Kasahstanis, haarates enda alla tollase administratiivse jaotuse järgi Tjumeni kubermangu ning osalt ka Omski, Tšeljabinski ja Jekaterinburgi kubermangu. Ligi-kaudsete hinnangute järgi võitles ülestõusnute ridades eri aegadel kokku vähemalt 100 000 inimest. Tjumeni kubermangus toimusid põhilised sündmused alates 1921. aasta veebruarist. Ülestõusnute tegevus lõppes 1921. aasta sügisel, pärast Surguti, Berjozovo ja Obdorski vallutamist punaste poolt. (*Sibirskaja Vandeja*. 2000: 6–8; *Sudbõ*. . . 1994: 66–67, 199, 203, 302; Kopõlov 1994: 9.)

Mõnel määral haaras Lääne-Siberi ülestõus ka põliselanikke. Larjaki rajoonis toimus 1921. aastal nõukogudevastane ülestõus, millest vene talupoegade kõrval võttis osa 10 põliselanikku. Madrused surusid ülestõusu kuu aega hiljem maha (*Sudbõ*. . . 1994: 199, 203; Golovnev, Osherenko 1999: 69; Balzer 1999: 100). Altai piirkonnas kestsid põliselanike vastuhakuaktsioonid nõukogude võimule 1921. aastani. Põletati koolimaju ja tapeti kommunistliku partei töötajaid. (*The Peoples*. . . 1964: 325–326; Forsyth 1992: 276–278.)

Lääne-Siberis Jugani jõel toimusid 1925. aastal hantide rahutused, mis said alguse põliselanikele ebaseaduslikult ja ekslikult laiendatud sõjaväekohustusest. 1925. aasta augustis kutsuti Punaarmeesse 1902. ja 1903. aastal sündinud mehed. Jugani külanõukogus kutsuti armeesse kõik vastavas vanuses mehed vaatamata sellele, et põliselanikud olid armeeteenistusest vabastatud.

Koguti kokku 11 hanti. Rajooni täitevkomitee küll tühistas hantide armeesekutsutamise, kuid see teade ei levinud Juganil nii kiiresti kui ärevad kuulujutud. Neli sõjaväkke võetud hanti põgenes. Põliselanikud hakkasid kogunema Jugani külla, et vabastada ka ülejäänud seitse. Jugani nõukogu vabastas armeesse võetud mehed ja põliselanikud korraldasid sel puhul rikkaliku ohverdustseremonia. (*Sudbõ*... 1994: 103–104.)

1934. aasta märtsis kurtis Ostjako-Vogulski ÜK(b)P ringkonnakomitee büroo Larjaki põliselanike rajoonis tegutseva Prassini “kontrevolutsioonilise bandiitidegrupi” tegutsemise üle. Prassini grupp likvideeriti alles 1936. aastal (*Sudbõ*... 1994: 222, 305). Samas ei selgu dokumendist midagi täpsemat selle grupi tegevuse kohta. Ameerika uurija Marjorie Balzer kirjutab aga, et Larjaki lähedal tappis 1930. aastate alul hant Prössin integraalse kooperatiivi esimehe ja põletas maha kooperatiivi kaubanduskeskuse. Selle eest Prössin arreteeriti ja lasti maha (Balzer 1999: 110).

1920.–1930. aastatel toimunud sölkuppide ja hantide vastuhaku nõukogudele, mida Golovnev nimetab “segaduseks Tolkal”, juhtis endine handi vürst Jefim Kunin (sünd. u 1887). Kunin oli 5000 põhjapõtra. Hiljem, nõukogude võimu surve all, vähendas ta oma karja 400 peani, jagades ülejäänud teistele põliselanikele. Samas tõstis karja laialijagamine Kunini autoriteeti veelgi, sest põliselanikud hakkasid teda pidama ainsaks heategijaks kogu tundras. Kunin oli 1924. ja 1928. aastal käinud Norras karusnahkadega kauplemas.¹ 1932. aasta detsembris vahistati Kunin Larjaki laadal. Seetõttu ei tulnud teised handid laadale ning nõudsid Kunini vabastamist. Hantide rahustamine õnnestus pärast mitme delegatsiooni saatmist nende juurde. Kunini andis ringkonna julgeolekukomitee *troikale*² läbivaatamiseks. Kunini vara konfiskeer-

¹Handid ja neenetsid kauplesid norralaste ja teiste välismaalastega tavaliselt Jamali poolsaare põhjaosas. Võib-olla käis ka Kunin tegelikult Jamalil, mitte Norras, kuid Norra-reisidki pole välistatud.

²*Troika* — erakorraline organ, millesse kuulusid oblasti parteikomitee sekretär, prokurör ja oblasti OGPU-NKVD organite juhataja. Uurali oblastis tegutses *troika* jaanuarist 1930 kuni novembrini 1938. Troika tegeles kohtuvälise kriminaalajade ning administratiivsete õigusrikkumiste läbivaatamisega. Tal olid ulatuslikud volitused, sh õigus määrata surmanuhtlust (*Sudbõ*... 1994: 304–305).

riti ja ta ise saadeti ringkonnast välja. (*Sudbõ...* 1994: 200–203; Golovnev, Osherenko 1999: 81–82.)

Kaug-Idast pärit teadatel oli üks tšuktši šamaan 1920. aastatel koos oma perega püssidega relvastatult takistanud nõukogude töötajaid randumast Arakamtšetšeni saarele, kus nad elasid. Lõpuks sunniti šamaan alistuma lennuki abil. (Forsyth 1992: 339.)

Põhilised spontaansed vastuhakuviisid olid nõukogude võimu keskustest eemalehoidmine ja põhjapõtrade massiline tapmine vastuseks riigipoolsetele kollektiviseerimise nõudmistele. Mõned perifeersed grupid suutsid seejuures üllatavalt kaua võimudest eemale hoida. Näiteks hoidis suur osa tšuktše, korjakke, juka-giire, evenke ja evene nõukogude organite tegevuspiirkondadest eemale 1920. aastate lõpuni; Jamali neenetsid, metsaneenetsid, dolganid, mõned sahalaste, hantide ja sõlkuppide põhjapoolsed grupid vähemalt 1930. aastate keskpaigani või lõpuni; nganasaanid ning mõned evengi ja eveni põhjapõdrakasvatavad elasid Kesk- ja Ida-Siberi taigas sõltumatult 1940. aastate lõpuni, osa tšuktši ja eveni põhjapõdrakasvatajate gruppe aga isegi kuni 1950. aastateni (Forsyth 1992: 253, 257, 267, 305–310, 318–319, 335–340, 343–344; *Sudbõ...* 1994: 205–207, 211–212, 238–243). Üksikutel põhjapõdrakasvatajate kogukondadel õnnestus võimuorganite tegevuse eest kõrvale hoida kogu nõukogude korra ajal. Näiteks kirjeldab sellise adapteerumisstrateegia edukat viljelemist Arhangelski oblasti Jamb-to neenetsite kogukonna näitel Laur Vallikivi (2001a: 18–23, 2001b). Põhjapõtrade suuremahuline hukkamine jääb siiski kitsamasse ajalõiku, see toimus ühel ajal massiliste kollektiviseerimisaktioonidega põhjarahvaste seas (Forsyth 1992: 316, 333, 337, 357, 362; *Sudbõ...* 1994: 201; Balzer 1999: 108–110; Istomin 2001: 51; Leete 2002: 76–78).

ORGANISEERITUD ÜLESTÕUSUD

Kazõmi sõda

1930. aastate esimesel poolel toimus Lääne-Siberis Kazõmi jõel ulatuslik hantide ja metsaneenetsite ülestõus, mida põliselanikud ise tihti nimetavad Kazõmi sõjaks. See oli sellel perioodil Põhja

väikerahvaste korraldatud ülestõusudest olulisim. Handid ja metsaneenetsid protestisid peamiselt kollektiviseerimise, koolikohustuse, šamaanide ja jõukate põhjapõdraomanike represseerimise ning pühakohtade rüvetamise vastu. Põliselanike juhid selles ülestõusus olid handid Ivan Jernõhhov ja šamaan Jefim Vandõmov. Ülestõusnud kogunesid 1932.–1933. aastal Kazõmi kultuuri- baasist mõnesaja kilomeetri kaugusel tundras ning mõjutasid kogu piirkonna põliselanikke mitte täitma nõukogude organite korraldusi. Et elanikkonda kuulekusele sundida, saadeti metsatundrasele mitu nõukogude delegatsiooni. Ühe grupi liikmed vangistati ning hukati 1933. aasta lõpul ülestõusnute poolt ohverdusrituaali vormis. Seejärel saabusid Kazõmile karistussalgad, kes pidasid põliselanikega lahingu ja jälitasid vastuhakust osavõtnuid ning sellele kaasa elanuid tundras ja taigas kuni 1935. aastani. Paljud handid ja metsaneenetsid vangistati ning peaaegu keegi neist ei naasnud. Paljud põliselanikud põgenesid Kazõmi jõelt ümberkaudsetesse metsadesse ja tundrasse.

Olen Kazõmi sõda kirjeldanud ja analüüsinud eraldi raamatus (Leete 2002) ning mitmes artiklis (nt Leete 1996, 1997); piirdun siinkohal sellega ning keskendun teistele põliselanike vastuhakkudele.

Mandalad

1921. aastal toimus Obdorski-lähedases metsavööndis mitu väiksema ulatusega “šamaanide ja kulakute” ülestõusu. Jamali neenetsid nimetavad seda perioodi “mandalada”.³ (Golovnev, Osherenko 1999: 69.)

1932.–1933. aastal olid Jamali poolsaare neenetsite vastuhakud põhjapõtrade ja karusnahkade andmise kohustusele veel üksikud ning sporaadilised. 1934. aasta kevadel hakkasid aga väiksemad neenetsite grupid ühinema ning sama aasta sügiseks koonduti ühtsesse gruppi nimega “Mandala”. Kogunenute tegevus haaras peaaegu kogu Jamali poolsaare ja Baidara lahe ida-

---

³“Mandalada” — “kogu maa sõjakogunemine” (neenetsi k). Allikates esinevad liikumise nimetusena ka “Mandala”, “Mandola” ja “Mandolõda”. Ühtsuse pärast kasutan artiklis nimekuju “Mandala”.

kalda, ulatudes ka Priuralski rajooni territooriumile. Üksikud grupid tegutsesid ka “Mandala” põhipiirkonnast lõunas. (*Sudbõ...* 1994: 238–239; Golovnev, Osherenko 1999: 82–83; Vallikivi 2001a: 19.)

Põliselanike teadete järgi algas ülestõus siis, kui Serodeta⁴ sugukonna rikkad põhjapõtrade omanikud ei tahtnud oma loomi vabatahtlikult kolhoosi anda. Seepeale saabusid Jarono kauplemispunkti ehk fakteriasse julgeolekutöötajad, kes viskasid seitse kõige lugupeetumat põhjapõdrakasvatajat maakotta ning hoidsid neid seal kogu talve. Kevade saabudes otsustasid julgeolekutöötajad arreteeritud põliselanikud Salehardi viia. Ringkonnakeskuses aga keegi põhjapõdrakasvatajaid ei näinud. Neenetsite arvates uputasid julgeolekutöötajad vanamehed Jarono lähistel järve. Ka olevat ülestõusu mahasurujad otsustanud 1933. aastal puhastada tundra šamaanidest. Serodeta klann olevat korraldanud “streigi”, et oma arreteeritud šamaane tagasi saada. Keegi muidugi tagasi ei tulnud. (Ogrõzko 1996: 14.)

“Mandala” tegutsemine tähendas põhiliselt nõukogude kauplemispunktide saboteerimist. Näiteks 1934. aasta kevadel aeti Jamali ja Priuralski rajooni fakteriates tegutsenud madrused kaubakaravanidest minema ning jäeti tundrassa maha. Põhja-Jamalil korraldati tavaõiguslik kohus Tambei rahvanõukogu esimehe Pibitši Ngokadeta⁵ ja nõukogu liikme Numi Tusida üle, kes keeldusid “Mandalaga” ühinemast. Nad riietati lahti, neid veeti mööda lund, peksti ning sunniti siiski kogunenutega ühinema. Samamoodi käituti Štšutšeretšenski nõukogu liikmetega Jaro-to järve ääres. Neitini, Tambei ja Tiutei põliselanike nõukogud aeti laiali. Sidepidamine Põhja-Jamalil asunud nõukogude fakteriatega Sejaha ja Tambei jõgedel ning Drovjanõi Nos’is lõigati läbi. Nõukogude põhjapõdrakarjad võeti üle ning jaotati Serpivu ja Japtiku sugukondade vahel. Nõukogude töötajatel keelati jahipidamine. (*Sudbõ...* 1994: 240–243; Golovnev, Osherenko 1999: 84.)

⁴Sama sugukonnanimi esineb kirjpildis ka kui *Seroteta*, *Serotetto*.

⁵Ngokadeta, neenetsi keeles “paljupõdraline”. Sama sugukonnanimi esineb kirjpildis ka kui *Okatetto*, *Okotetto*.

“Mandala” peamiseks nõudmisteks oli toidu- ja tööstuskaupade varustamise normide muutmine (nõuti võimalust raha eest kaupu osta), kulakute ja kehvikute eristamise lõpetamine, kulakute ja šamaanide hääleõiguse taastamine (samas keelduti nõukogusid ja nõukogude seadusi tunnustamast ning nõukogude valimiste korraldamisest), faktooriate likvideerimine ja venelaste lahkumine tundrast, Nõukogude seaduste tühistamine tundras, kõigi faktooriates ja nõukogudes töötavate neenetsite väljaandmine. Samuti keelduti lapsi kooli saatmast. (*Sudbõ*... 1994: 242–243; Golovnev 1995: 186; Golovnev, Osherenko 1999: 84–85; Vallikivi 2001a: 19.)

Golovnev kirjeldab 1934. aasta “Mandala” tegevust ka ühelt kogunemisest osalenud neenetsilt, Esiko Laptanderilt kuuldu järgi. Neenetsi jutu järgi oli rahutuste puhkemise põhjuseks see, et ühel aastal nõudsid nõukogud, et neenetsid annaksid 300 põhjapõtra tasuta ära. Üks rikas neenets, Jeremtši Serodeta, loovutas kõik loomad oma karjast. Järgmisel aastal käskisid nõukogude töötajad anda veel 100 põhjapõtra. Asi läks veelgi hullemaks siis, kui punaarmedelased hakkasid neenetsite laagreid pidi sõitma ja kulda nõudma. Kes kulda ei andnud, see viidi minema. Hakati ära viima ka šamaane. Põhjapõtru võeti neenetsitelt ära juba karjakaupa. Omanikule jäeti vaid 100 looma, needki noored ja nartavedamiseks harjutamata. Viidi ära ka karusnahku ja rüüstati surnute nartasid.⁶ Seepeale hakkasid neenetsid kogunema ning moodustasid “Mandala”. “Mandala” valis Juribei jõel kaks juhti — Jamna Serodeta ja Hateva Hudi, kes oskasid inimestega rääkida, “ei teinud vigu”. Teise lume ajal pärast “Mandala” kogunemist läks Jamna Serodeta, kes oli võimas šamaan, koos viie mehega mägedesse Totse-he järve äärde Baidarati tundras, püha mäe Terenolva juurde. Jamna Serodeta palvetas Terenolva mäel ja andis teada, et inimesed tuleb kutsuda “pühasse sõtta” (*hebidja saju*). “Mandala” laagrisse kogunes üha enam neenetsid, kokku 500–600. (Golovnev, Osherenko 1999: 85–87.)

Sõjaväe abil suruti 1934. aasta “Mandala” maha. 100 punaarmedelast piiras relvitute neenetsite laagri sisse ja sõduritega kaasas

---

⁶Tundraneenetsite matusekommete järgi jäetakse surnu tundrasse koos nartaga, kaasas hauapanused.

olnud neenetsid veensid kogunenuid alla andma. Seitse "Mandala" juhti eesotsas Jamna Serodeta ja Hateva Hudiga arreteeriti, ülejäänud sõitsid laiali (*Sudbõ*. . . 1994: 265; Golovnev 1995: 189; Golovnev, Osherenko 1999: 88).

1936.–1938. aastal puhkesid Jamalil taas põliselanike rahu- tused. Levisid kuuldused, et Serodeta sugukonnas on viima- sed šamaanid julgeolekutöötajate poolt ilma kohtuta tapetud ja põhjapõdrakarjad ära võetud. Sugukonna ellujäänud mehed and- sid naabritele edasi teate, et kui neenetsid ei ühine, "püüavad uued võimud neid ühekaupa lõksu ja tapavad nagu polaarreba- seid". Et ekspropriaatoritele vastu astuda, ühinesid Serodetadega ka Jezõngi klanni põhjapõdrakasvatajad. (Ogrõzko 1996: 14.)

Uuesti puhkesid rahutused Jamalil 1940. aastatel. 1941. aastal oli Jamalil eraomanike valduses kuus korda rohkem põhjapõtru kui ühismajandites. "Kaitsevajadusteks" võetud loomade tõttu vähenes põhjapõtrade koguarv Jamalil 1943. aastaks poole võrra. Seejuures võrdsustus ühistatud ja eravalduses olevate loomade arv.⁷ (Golovnev, Osherenko 1999: 89.) Peale selle pandi ülejäu- käivad maksud peale ka kaluritele. Selle tulemusena tekkis toi- dupuudus nii karjuste kui ka kalapüügiga tegelevate põliselanike seas. (Ogrõzko 1996: 14.)

Kohalikud nõukogude töötajad reageerisid Jamali neenetsite seas levinud rahulolematusele jõuliselt. 1943. aastal taaspuh- kenud "Mandala" korraldasid tegelikult julgeolekutöötajad ise. 1943. aasta sügisel põliselanikud järjekordsele "Mandalale" pro- votseerinud Jamali rajooni julgeolekuosakonna esimees Andrei Medvedjev võis lähtuda kõrgemalt tulnud direktiividest, soo- vist demonstreerida oma valvsust, vajadusest teenida oblasti- keskuses paiknevate ülemuste silmis "plusspunkte", isiklikust kättemaksusoovist või ehtsast kartusest ülestõusu ettevalmista- mise ees. Võimalik ka, et Medvedjev tahtis tõestada oma kasulik- kust tagalas, et mitte rindele sattuda. (Petrušin 1991: 19; Golov- nev, Zaitsev 1992: 75, 190; Golovnev 1995: 189–195; Golovnev, Osherenko 1999: 90.)

---

⁷1941. aastal oli Jamalil erakarjades 122 080 põhjapõtra ja ühisma- jandites 20 865. Aastaks 1943 olid need arvud 43 962 ja 43 766. (Go- lovnev, Osherenko 1999: 96.)

Medvedjev teadis, et neenetsid pole rahul ulatusliku põhjapõtrade rekvireerimisega ning et põhilised rahulolematud põliselanikud rändlevad Põhja-Jamalil. Medvedjev valis oma plaani täideviijaks Mans Jezõngi,⁸ kolhoosi "Punane Oktoober" esimehe. Medvedjev tegi Mans Jezõngile ettepaneku kohtuda neenetsite Vengo Sele⁹ ja Japtik Satokuga,¹⁰ uurida nende meeleolu ning kutsuda neid sõjakogunemisele. Nende nõustumise korral pidi kolmekesi sõidetama mööda kolhoosi karjaste laagreid ja kutsuma kõiki "Mandalale". (Petrušin 1991: 19–20; Golovnev, Zaitsev 1992: 191; Golovnev, Osherenko 1999: 90.)¹¹

Nagu Medvedjev eeldas, asusidki Sele Vengo ja Satoku Japtik "Mandala" ideed toetama. Otsustamisele aitas kaasa seegi, et Sele Vengo isa oli 1937. aastal repressseeritud. Nad valmistasid sõjakogunemise kokkukutsumiseks sugukonnamärkidega pulga *pidtevõ põa* ja saatsid selle laagreid pidi liikuma. Oma põhieesmärgiks seadsid neenetsid kolhoosipõhjapõtrade tagastamise endistele omanikele. Mans Jezõngi kirjeldas neenetsitele elavalt eesootavaid repressioone. Ta rääkis, et kes ei tööta kolhoosis piisavalt usinalt, need puuakse jalgupidi üles, valatakse bensiiniga üle ja pannakse põlema. Suurem osa rändlejaid Jezõngi juttu us-

---

⁸Kirjanduses esineb ka nimekuju *Mans Jezangi*. Medvedjev ja Jezõngi olid tutvunud 1941. aasta lõpul, kui Jezõngi kaebas Medvedjevile Tjavaka Salinderi peale, kes oli temalt võlgade katteks püstkoja ja põhjapõtru võtnud. Medvedjev küsis seepeale veel teistegi rikkamate põhjapõdraomanike kohta ja Jezõngi nimetas veel seitse nime. Kõik nimetatud viidi esialgu Tambeisse, hiljem Salehardi. Rikkad põhjapõdraomanikud ei tulnud enam kunagi tagasi, nende loomad jäid aga Jezõngile. Peagi sai neenetsist ka kolhoosi esimees. (Petrušin 1991: 19.)

⁹Esineb ka nimekuju *Venga* (Golovnev, Zaitsev 1992).

¹⁰Esineb ka nimekuju *Satoko* (Petrušin 1991).

¹¹Ogrõzko esitab 1940. aastate "Mandala" puhkemisest alternatiivse, põliselanikelt kuuldud versiooni. Selle järgi said rahutused Jamali tundras alguse 1942. aastal meteoroloogijaama inseneri ettevootamatust märkusest. Meteoroloog oli avaldanud imestust, miks neenetsid lasevad oma viimased põhjapõdrad ära võtta, ise aga vaikivad ega võta midagi ette. Need sõnad olid Sadde Ngokadetale hinge läinud. Sadde tegi klannikaaslastele ettepaneku koguneda, et venelaste vastu võidelda. (Ogrõzko 1996: 14.)

kuma ei jäänud ning viimane pidi Tambeisse naasma ilma, et tal oleks õnnestunud tegelikku "Mandalat" organiseerida. (Petrušin 1991: 20; Golovnev, Zaitsev 1992: 190–191; Golovnev, Osheenko 1999: 90–91.)

Medvedjev oli aga kindel operatsiooni edukuses ning saatis 1. novembril, veel enne Jezõngi naasmist tundrast, telegrammi NKGB ringkonnaosakonda Salehardi. Telegrammis teatas Medvedjev, et "1. Mai", "Punase Oktoobri", Kalinini-, Stalini- ja Kirovi-nimelises kolhoosis on avastatud "Mandala" ülestõus, mida juhivad Vengo Sele ja Japtik Satoku. Medvedjev väitis, et ülestõusnud jagavad kolhooside põhjapõtru laiali ja et on olemas relvastatud vastuhaku oht, kuigi ülestõusnutel on vaid viis vintpüssi. Saanud Jezõngilt teada, et neenetsid kõhklevad, otsustas Medvedjev neid veelgi ilmsemalt veenda. Ta sõitis koos operatiivgrupiga Sele Vengo laagrisse ja lasi avada tule püstkodade pihta. See aktsioon veenis neenetsid lõplikult, et Jezõngil oli tõsi taga, kui ta rääkis, et venelastel on kavas rändlejad karmilt karistada karusnahkade ja kala varumise plaanide täitmata jätmise eest.

Seejärel puhkes reaalne "Mandala" Põhja-Jamalil uuesti.¹² Neenetsid kogunesid Pjasedai jõe äärde ning asusid kolhoosikarju

---

¹²Suurem osa autoreid piiritleb ülestõusu 1943. aastaga, Vjatšeslav Ogrõzko aga kirjutab "Mandala" toimumisajaks kord 1943–1944 (Ogrõzko 1993: 9), kord 1942–1944 (Ogrõzko 1996: 14). Ogrõzko väidab, toetudes neenetsite pärimusele, et ülestõusnud pidasid tundras alates 1942. aastast vastu peaaegu aasta: "Keegi ei seganud neil sel ajal elamast nii, nagu nad olid elanud enne seitsmeteistkümnendat aastat. Võib-olla sellepärast, et ülestõusnud neenetsid liikusid liiga kaugele tundrasse, suurtest asulatest eemale.

Samas leidis ka selgeltnägijaid, kes hoiatasid, et millegi heaga "Mandala" ei lõpe. Japtiku sugukonnas seisis võimudele relvastatud vastuhaku vastu, kui paradoksaalne see ka tundub, šamaan nimega Njavo. Vanamehed kinnitavad, et ta valdas suurepäraselt hüpnoosi. Meie päevil ollakse valmis Njavot juba ka Nostradamusega võrdlema.

Kogu aasta loitsis šamaan iga nädal meeleheitlikult, tagus trummi, aga kui ta jõuetult nahkadele kukus, ei unustanud ta kaashõimlaste poole pöörduda palvega rahu laagripaikadesse laiali minna. Tema kuus vanemat venda olid lausa raevunud. Kõiki rahva tavasid eirates peksid nad

omavahel jagama. Medvedjev saatis aga 16. novembril Tambeist telegrammi, milles raporteeris, et tundras toimus 10-minutilise lahing ülestõusnute ja operatiivgrupi vahel. Hukkunuid ega haavatuid polnud, ent olukord olevat kujunenud äärmiselt tõsiseks ning ähvardavaks. Medvedjev nõudis, et talle saadetakس lennukiga kuulipildujaid. Ta väitis, et suudab omadega veel kolm kuni viis päeva vastu pidada. “Mandalaga” väitis Medvedjev olevat ühinenud 200 meest. Tambeist 15–20 kilomeetri kaugusel olevat aga ülestõusnute relvastatud 20-meheline luuresalk. (Petrušin 1991: 20; Golovnev, Zaitsev 1992: 75, 192; Golovnev, Osherenko 1999: 89, 91.)

Peagi jõudis teade Jamali tundra ülestõusust NKGB Omski oblasti esimehe polkovnik David Bõkovini ja isegi NKGB juhi Merkulovini. Oblasti tasemel reageeriti ülestõusule entusiastlikult. Bõkov otsustas siirduda operatiivgrupiga Jamali tundrassa “hädavajalike abinõude rakendamiseks”. Samal päeval, 16. novembril kandis Bõkov toimunust ette Merkulovile. Merkulov keelas Bõkovil Jamalile sõita. Sinna suundusid hoopis Bõkovi asetäitja alampolkovnik Fjodor Garanin ja siseministeeriumi esindaja, banditismivastase võitluse osakonna juhataja polkovnik Hmeljov. Operatiivgrupp lendas Omskist ja Salehardist Tambeisse, koosseisus peale Garanini ja Hmeljovi veel mitu kõrgemat ohvitseri ja tsiviilametnikku ning kuulipildurite rühm. (Petrušin 1991: 20; Golovnev, Osherenko 1999: 91–92.)

“Ei saadud läbi ka kurioosumiteta: ühe lennukiga juhtus avari. Selle otsimisele kulus üheksa päeva. Lõpuks kogunesid kõik Tambeisse. Peeti maha koosolek, kontrolliti 50 põhjapõdranarta ja Degtjarovi kuulipildujate korrasolekut. Inglise vintpüssid, mis olid saadetud tagalarajoonidesse *lend-lease*’i kaudu, Jamalil kasutamiseks ei kõlvanud: püssilukud külmusid ära. . .” (Petrušin 1991: 20).

Petrušin oletab, et Merkulov ei uskunud Jamali ülestõusu toimumist ning et Bõkov ja Garanin mõistsid seda. Et Merkulovilt veenda, otsustati “mäss” maha suruda ja näidata ülestõusnute seotust Saksa luurega. Iga pisiasja püüti kasutada “Mandala” ohtlik-

---

iga loitsimise järel šamaani halastamatult, vereni välja” (Ogrõzko 1996: 14).

kuse rõhutamiseks. Garanin lõi esimestest päevadest peale kujutuspildi erakorralisest olukorrast. Míngi vajaduseta jättis ta patrullid hoone ette, kus ta ööbis, ning kehtestas isegi nõukogude ja parteiaktiivile sissepääsu üksnes lubade alusel. (Petrušin 1991: 20.)

25. detsembril sõitis 50 nartast koosnev dessant Tambeist tundrassse. Rühm võttis ettesattunud neenetsitelt ära kaks põhjapõdrakarja. Seejärel kästi rändlejatel mõne päeva pärast koguneda Satoku Japtiku laagris, kuhu saabuski üle 150 neenetsi. Garanini kinnitatud nimekirja alusel arreteeris Medvedjev nendest 50. Kui arreteeritud hakati üleriietest vabastama ja nartade külge siduma, püüdis osa neist põgeneda. Sõdurid avasid tule, tappes seitse ja haavates veel seitset põliselanikku. Ellujäänud toimetati Tambeisse. Ülejäänud neenetsid naasid oma laagritesse. Tapetud põliselanikud maeti alles 1945. aasta juulis, poolteist aastat pärast tapmist. (Petrušin 1991: 20; Golovnev, Zaitsev 1992: 75; Golovnev 1995: 189–192; Golovnev, Osherenko 1999: 91–92.)

Vjatšeslav Ogrõzko kirjeldab üht tundras toimunud neenetsite kohtumist operatiivtöötajatega, toetudes neenetsi lingvistilt Valentina Njaruilt kuuldule:

“43. aastal levis Tambei tundras kuuldus, et ühes laagripaigas toimub neenetsite kogunemine, kuhu saavad punased volinikud. Põhjapõdrakasvatajatel kästi kohale ilmuda ilma pereta, naised koju jätta ja nartasid mitte liialt üle koormata. Määratud päeval koguti kõik saabunud neenetsid püstkotta. Ootamatult piirasid püstkoja sisse julgeolekutöötajad, instseneeriti provokatsioon ning algasid mahalaskmised. Osa põhjapõdrakasvatajaid püüdis lõksust välja murda, hakates välja sööstma, aga mitte ukse kaudu, vaid püstkoja külgedelt. Ent sealgi võtsid neid vastu lasud. Ainult üksikute õnnestus hüpata nartadele ning peita end tundrassse. Ime läbi pääsenute hulgas oli ka Valentina Njarui isa Neleko. Isa oli sel ajal ainult 17-aastane. Kui ta kavatses püstkotta astuda, ei lasknud punased volinikud kohale toonud kujurid, aimates karjustele seatavat lõksu, teda sisse. Nad sidusid ta narta külge ja ütlesid, et ta míngi hinna eest pead ei tõstaks, vaid seoks end lahti alles siis, kui punased on ära sõitnud. Pärast verist arveteõiendust, vabastanud end nõõridest, riskis Neleko vaadata püstkotta, et oma isa otsida. Ta leidis oma isa surnuna selili lebamas, hoides tugevasti käes mammutiluust tubakatoosi.

Vanade neenetsite sõnul toimus teine draama Harasavei tundras. Seal on siiani alles küngas, kus seisavad veel ühe verise püstkoja jäänused. Sinna kukkuski püstkoda kokku, mädanes, jäi ainult küngas. Põhjarahvaste esindajatel ei lubatud pärast tragöödiat surmahirmus mahalaskmispaikade lähedusse minna ega kedagi matta” (Ogrõzko 1993: 9).

Teisal kirjutab Ogrõzko neenetsite püstkojas hukkamisest mõnevõrra teisiti. Võimuesindajad olevat meelitanud kõik viie neenetsi sugukonna rahulolematud mehed Tambeis ühte suurde püstkotta. Venelased olevat seejärel avanud püstkoja pihta tule. Ellu oli jäänud vaid kaks neenetsit, kellest üks teeskles surnut ja teine üllatas venelasi, tormates välja samal hetkel, kui nood püstkotta sisenesid kontroll-laske tegema. (Ogrõzko 1996: 14.)

“Ülestõus” oli sellega maha surutud. Tuli veel leida Saksa luure agent. Garanin arreteeris N. Pljusnini, *Glavsevmorput*¹³ hüdrograafiarühma esimehe. Tedagi süüdistati hitlerliku Saksamaa luure residendiks olemises ja ülestõusu korraldamises kohaliku elanikkonna seas. Pljusnin püüdis seda absurdset süüdistust tagasi tõrjuda, ent Garanin koos oma alluvatega sundisid teda Saksa luureagendiks olemist omaks võtma. Peale Pljusnini arreteeriti veel kolm hüdrograafiarühma töötajat, keda süüdistati samuti luuramises ning neenetsite ülestõusu juhtimises. (Petrušin 1991: 20–21; Golovnev, Zaitsev 1992: 75; Golovnev, Osherenko 1999: 91–92.)

Arreteeritud neenetsid toimetati Tambeisse. Moskvasse saadeti võltsitud tunnistused sellest, nagu oleks ülestõusnud olnud organiseerunud sõjalisteks üksusteks ning varustatud suure hulga jahi- ja vintpüssidega. Peamiseks tunnistajaks oli Jezõngi Mans. Füüsilise mõjutamise järel saadi arreteeritult tunnistusi veel 265 neenetsi osaluse kohta ülestõususes ning needki otsustati arreteerida.¹⁴ 51 esialgu arreteeritud neenetsist suri 41 juurdluse

¹³*Glavsevmorput* (Põhja Mereteede Peavalitsus) — peamine Põhja-aladega seotud nõukogude organisatsioon pärast Põhja Komitee laialisaatmist 1935. aastal.

¹⁴Jamali põliselanikke arreteeriti “kaasatundmise eest ülestõusnutele”. Osa hiljem vangistatutest hukkus, osa vabanes mõne aasta pärast, kuid neil võidi keelata rändleva eluviisi juurde tagasipöördumine ning

käigus. Väljaastujate juhid Japtik Satoku ja Jaungatu Neliko mõisteti veebruaris 1945 kolmeks aastaks laagrisse. Ülejäänud vabastati kuriteo koosseisu mitteolulisuse tõttu. (Petrušin 1991: 21.) Golovnevi järgi Satoku Japtik aga arreteeriti ja peksti armutult läbi. Murtud vaagnaluuga viidi ta Salehardi ja hukati seal (Golovnev, Osherenko 1999: 94).

Bõkovi poolt etteantud teateid Merkulov ilmselt ei uskunud, ent ta mängis kaasa. Esialgu said Jamali 1943. aasta ülestõusu mahasurujad autasud. Bõkovile anti Punalipu orden, Garaninile orden "Austuse märk" ja Medvedjevile Punatähe orden.

Hiljem, Teise maailmasõja järel toimunud kõrgetasemelise võimuvõitluse käigus, kui NSV Liidu julgeolekuministri kohale pandi 1946. aastal Merkulovi asemel Sergei Abakumov, paljastati ka Jamali "Mandala" provotseeritus. Abakumov püüdis Merkulovit kompromiteerida tema toetajate kaudu.¹⁵ Seetõttu arreteeriti ning anti kohtu alla ka 1943. aasta "Mandala" "paljastajad". Septembris 1947 mõistis NSVL Riikliku Julgeoleku Ministeriumi erinõupidamine Bõkovi viieks, Garanini ja Mans Jezõngi kaheksaks ning Medvedjevi kümneks aastaks vangilaagrisse. (Petrušin 1991: 21; Golovnev, Zaitsev 1992: 75; Golovnev 1995: 189–192; Golovnev, Osherenko 1999: 91–92.)

Vastuhaku mahasurumise järel viisid punased volinikud põliselanike peatuspaikadest ära põhjapõtru, riideid ja nahku. Põhja-Jamalil jäid sajad pered ilma põhjapõtradest ja muudest elatusvahenditest. Levis kohutav nälg. Paljud olid sunnitud rändama lõuna poole ja seadma end sisse paiksetes asulates, et ellu jääda. (Ogrõzko 1993: 9; Golovnev, Osherenko 1999: 94–95.)

Julm arveteõiendamine "Mandalast" osavõtnutega hirmutas neenetseid pikaks ajaks ja põhjalikult. Ellujäänud ei julgenud midagi jutustada isegi oma lastele (Ogrõzko 1993: 9, 1996: 14). Golovnev toob siiski ära ka mõned neenetsite folklooriteated vii-

---

nad suunati elama suurtesse asulatesse, näiteks Novõi Porti. (Ogrõzko 1996: 14.)

¹⁵Moskva võimuvõitluses jäi peale siiski Beria soosik Merkulov ning Abakumov arreteeriti 1951. a. Seega ei täitnud "Mandala" paljastamine oma poliitilist eesmärki, kuigi "Mandala" korraldajate karistamine muidugi oli vaid üks episood kõrges poliitilises arveteõiendamises.

mases “Mandalas” osalenute saatusest. Suurem osa 1943. aasta vastuhaku liidritest kuulusid Japtiku sugukonda. Neenetsid aga rääkisid hiljem, et Salehardis hukatud Satoku Japtik ärkas ellu ning naasis Jamali tundrassa. Teise jutu järgi tulistati šamaan Ngaivodiu Japtikut mitmest püssist, kuid ta jäi ellu ja põgenes nartaga, mida vedasid valged põhjapõdrad, kes tekkisid imekombel lumest. Veel üht “Mandala” juhtidest, Hasavamboi Japtikut arreteeritud neli korda, aga iga kord õnnestunud tal põgeneda. Viimased elupäevad veetnud ta Novõi Porti lähistel maakojas. Seda kohta peavad neenetsid tänapäeval pühaks. (Golovnev, Osherenko 1999: 94.)

Ogrõzko omakorda täiendab imeliste pääsemiste kirjeldusi neenetsitelt kuulduga. “Mandala” mahasurumisel vangistatud esimesena Ngokadeta sugukonna šamaan Njavo. Pealtnägijate kirjelduse järgi sättis julgeolekutöötajate rühma komandör šamaani seisma laskeulatusse. “Kuid juhtus ime. Hoolimata sihitud tullest šamaan ei kukkunud. Komandöril ei pidanud närvid vastu. Ta jooksis neenetsi juurde, aga too sirutas äkki täiesti häirimatult komandörile oma pihu koos kuulidega, millega teda maha oli tahetud lasta. See oli võimatu. Seejärel käskis komandör šamaani jääauku uputada” (Ogrõzko 1996: 14).

Lisaks Põhja-Jamalile toimus 1943. aastal “Mandala” ka Põhja-Uuralites. Ülestõusu juhtis Napti Noho ja kaks Gõda poolsaarelt pärit neenetsi šamaani. On teateid sellest, et kavatseti rünnata Salehardi või isegi Vorkutad, kuid need andmed kuuluvad pigem folkloori valdkonda, samuti nagu teade kivikindluse ehitamisest Uurali mägedesse. Ülestõusnuid olevat tulistatud lennukitelt ning neid olevad rünnanud ka kuulipildujatega relvastatud sõjaväeüksused. Pärast ülestõusu mahasurumist vangistati palju neenetsid, seejuures ka neid, kes polnud vastuhakuga üldse seotud. (Kolga, Tõnurist, Vaba, Viikberg 1993: 236; Golovnev 1995: 194; Vallikivi 2001: 20–21; autori välitööde materjalid 1998: Afanassi Klimov, 34 a, hant, Priuralski rajoon.)

Taimõri ülestõus

Põliselanikud esitasid Taimõri rahvusringkonna parteikoosolekul 1932. aasta jaanuaris neli nõudmist: mitte vaenata kula-

kuid, vabastada elanikkond karusloomade püügikohustusest üheks aastaks, vabastada elanikkond maksudest, vabastada elanikkond transpordikohustusest. Pärast nõudmiste avalikustamist hakkasid Hatanga ja Avami tundra põliselanikud kogunema Taimõri nõukogu juurde ning samasuguseid nõudeid esitasid põliselanike klanninõukogud kogu ringkonnas.

1932. aasta aprilli alul kogunes Barhatovi peatuspaigas Ust-Avamist kirdes põliselanike koosolek. Kokku tulid ümberkaudsete dolgani, jakuudi, evengi, neenetsi, eenetsi ja nganasaani põliselanike nõukogude esindajad. Koosoleku tulemusena koostati ning saadeti Moskvasse Üleliidulisse Kesktäitevkomiteesse kiri, milles deklareeriti vendlust vene töölisklassiga ning nõuti sõltumatu komisjoni moodustamist Taimõri rahvusringkonna täitevkomitee tegevuse uurimiseks. Samal kevadel otsustas teine põliselanike koosolek Mironovski peatuspaigas saata laiali kohaliku kolhoosi ning anda omanikele tagasi nende vara ning põhjapõdrad.

22. aprillil avasid Dudinka sõjaväeosa sõdurid tule Avami tundras toimunud põliselanike koosoleku pihta. Armeed sekumise järel kohalikesse sündmustesse hakkasid põliselanikud rüüstama *Gostorg*'i kaubapunkte ja integraalkooperatiivi kaubaronge. Ülestõusnud tapsid ka mõne partei- ja komsomolitöötaja. Peeti lahingud armeedüksustega. Pärast esimesi kokkupõrkeid sõjaväega saatsid põliselanike liidrid telegrammid Dudinkasse ringkonna täitevkomiteesse ja Moskvasse Põhja Komiteesse, samuti tehti kirjalikke avaldusi kohalikule elanikkonnale.

Pärast 1932. aasta ülestõusu hakkasid kohalikud võimuorganid võtma põliselanike põhjapõtru ühismajanditesse ning 1937. aastaks oli 25% loomadest kolhoosides. Paljud jõukad põhjapõdraomanikud, šamaanid ja sugukonnaliidrid arreteeriti ning hukati 1930. aastate lõpul NKVD töötajate poolt. Nende represseerimist põhjendati sotsiaalse staatusega, ent tegelikult karistati põliselanike liidreid 1932. aasta vastuhaku korraldamise ja toetamise eest. (Ziker 2002: 20, 76–80.)

Saha ja evengi-eveeni ülestõusud

Sahalaste vastupanu kommunistliku režiimi kehtestamisele on erinev väikeste põhjarahvaste omast (sahalasi oli 1926. aasta rahvaloenduse andmeil 235 926). Juba enne 1917. aasta revolutsioone oli sahalastel kujunenud oma rahvuslik haritlaskond, kes tegutses aktiivselt nii piirkonna administreerimisel kui ka majanduses. Sahalastel oli tekkinud ka tugev iseseisvuspüüdlus, tegutses rahvuslik ühendus *Saha Aimak* (Saha hõimlased). (Forsyth 1992: 253–254, 259; *Neotraditionalism*. . . 1999: 43.)

Bolševikud tulid Jakutskis võimule 1919. aasta detsembris. Esimene Saha ülestõus nõukogude võimu vastu toimus 1921.–1922. aastal. 1921. aasta märtsis tõstsid esseerid Ohhotskis mässu Kaug-Ida Vabariigi bolševikest esindajate vastu. Sahalased, kes polnud enamlaste režiimiga rahul, kogunesid samuti asulatesse Ohhoota mere rannikul. Saha rahvuslased kavatsesid luua Ida-Siberis Jaapani protektoraadi alla kuuluva riigi. 1921. aasta augustis rajas Saha vastupanuliikumine oma peakorterit Nelkanis. Ülestõusu alustati 200-mehelise sõjaväega, kuhu kuulus ka evenke ja eveene ning mida toetasid valged kasakad. 1922. aasta kevadeks tungisid ülestõusnud sügavale Saha territooriumile ning moodustasid Tšuraptšas Ajutise Jakuudi Provintsi Rahvaste Valitsuse. Põhja suunal vallutati Verhojansk ja Srednekolõmsk, läänes jõuti Leena ja Viljui jõeni. Saha keskpriirkondi, sealhulgas pealinna Jakutskit, aga vallutada ei õnnestunud. 1922. aasta keskpäeval tõrjus Punaarmee rahvuslased ja valged tagasi Ohhoota mere äärde. Vastuhaku käigus hukati 726 bolševikele sümpatiseerinud isikut, kellest venelasi ja sahalasi oli mõlemaid umbes 300. (*The Peoples*. . . 1964: 287; Forsyth 1992: 250–251, 255–256.)

1922. aasta sügisel tugevnesid valgete jõud Ohhotskis 700 Vladivostokist saabunud mehe võrra, kellest suurem osa olid ohvitserid. Moodustati Siberi Vabatahtlik Miilits, kuhu kuulus ka mõnisada sahalast, evenki ja eveeni. Kindral A. Pepeljajevi juhitud tungiti sisemaale kuni Amga jõeni. 1923. aasta aprillis alustasid punased aga omakorda pealetungi ja sama aasta sügisel olid valgete vastupanukolded likvideeritud. (Mowat 1982: 75; *The Peoples*. . . 1964: 287–288; Forsyth 1992: 256.)

Teine saha-evengi-eeveni ülestõus algas 1924. aastal. Nelkani mobiliseerisid saha rahvuslased M. Artemjevi ja J. Galibarovi juhtimisel väesalga, kuhu kuulus ka kohalikke evenke ja evene. Saavutati kontroll Ohhoota mere ranniku üle ja liiguti Indigirka jõge pidi Põhja-Jäämere rannikule, jõudes Leena alamjooksule Buluni. Ohhoota Ranniku Üle-Tunguusiline Kongress kuulutas end autonoomseks A. Amossovi juhitud Tunguusi Rahva Ajutise Valitsuse võimu all. Selle unikaalse tunguusi rahvusluse manifestatsiooni olid tegelikult inspireerinud sahalased, kes moodustasid 65% Tunguusi 500-mehelisest armeest. 1925. aasta augustis surus Punaarmee Tunguusi Komitee vastuhaku maha. (Forsyth 1992: 256.)

1920. aastal likvideeritud *Saha Aimak*'i asemele moodustati 1922. aastal uus saha rahvuslik kultuuriselts *Saha Omuk* (Saha rahvas). *Saha Omuk*'i mõjul kritiseerisid paljud 1926. aastal toimunud 4. Jakuutia Nõukogude Kongressi delegaadid avalikult kommunistide poliitikat. 1927. aastal taastasid saha rahvuslased A. Artemjevi juhtimisel Jakuudi föderalistlik-separatistliku partei nimetusega "Noored Jakuudid". Rahvuslased algatasid maapiirkondades kolmanda sahalaste ülestõusu, mille loosungiks oli: "Sotsialism ilma kommunistideta!" Kohalike kommunistide moodustatud relvastatud üksused asusid vastuhakku kiiresti maha suruma. 1928. aasta alul olid rahvuslased sunnitud taanduma. *Saha Omuk* likvideeriti, aktiivsemad saha rahvuslased küüditati Saha territooriumilt. Ülestõus aga levis Kesk-Saha piirkondadest põhja Anabari, Buluni ja Ust-Janskisse, kus ülestõusnud säilitasid võimu kuni 1929. aasta novembrini. Ülestõusu mahasurumise järel konfiskeeriti 125-lt vastuhakus osalenult nende vara, sealhulgas üle 28 000 põhjapõdra, kes anti kolhoosidesse. Samas on veel 1930. aastate lõpustki teateid, et sahalased tapsid nõukogude töötajaid ning keeldusid kolhoosi astumast. (Forsyth 1992: 259–260, 316–317.)

Burjaatide vastuhakud

Burjaadid olid vaadeldava perioodi hakul suurim Siberi põlisrahvas (1911. aastal oli burjaate 332 000). Burjaatidel oli kujunenud rahvuslik intelligents ja rahvuslik liikumine nagu sahalastelgi ning

mõjukas lamaistlik vaimulikkond (*Neotraditionalism...* 1999: 43). Seega ei saa neidki nagu sahalasigi hinnata sama mõõdupuuga kui põhja väikerahvaid. Burjaatidelgi olid vastuhakkude mastaabid suuremad ning eesmärgid kaugeleulatavamad kui väikerahvastel.

1919. aastal kujunes Burjaatias poliitiline liikumine, mille eesmärgiks oli teokraatliku riigi loomine Tiibeti ja Mongoolia eeskujul. Lamaistlikku liikumist juhtis laama Sandan Tsöden, kes istus vangis nii valgete kui hiljem pärast 1920. aastat ka punaste võimu ajal. Ka nõukogude võimu kindlustudes jäi idee lamaistlikust riigist kui erilisest administratiivsest üksusest ringlema kuni 1924. aastani, hoolimata arreteerimistest ja relvakonfliktidest. (Forsyth 1992: 274.)

Burjaatide üleüldine ülestõus puhkes aga 1929. aastal pärast seda, kui kollektiviseerimiskampaania esimese sammuna otsustati 125 580 hektarit klannivanemate maad jagada kolhoosidele. Ülestõusnute tegevus oli aktiivseim Tunka, Muhoršibiri ja Bitšura *aimakk'* ides. Kommunistliku partei liikmeid, nõukogude sekretäre ja miilitsaid peksti ning tapeti kõikjal Burjaatias, nii Baikalist idas kui läänes. Ülestõusu mahasurumise järel hukati kinnitamata andmeil tuhandeid burjaate ja veel suurem hulk pandi vangi. (Forsyth 1992: 332–333.)

Sellega polnud aga burjaatide kannatused veel läbi. 1937. aastal fabritseeriti Moskvast burjaadi rahvusest kommunistide vastu süüdistus nõukogudevastases Jaapani sabotaažiliikumises osalemise kohta. Süüdistuse järgi tegutsesid vandenõulased Mandžuurias ja Edela-Burjaatias. Arreteeriti Burjaadi kommunistliku partei sekretär M. Jermakov, Burjaadi Ülemnõukogu esimees Dampilon, kogu Burjaadi Rahvakomissaride Nõukogu. Neid süüdistati kahjurluses, kodanlikus natsionalismis ja fašistlikeks agentideks olemises, kelle eesmärgiks oli Burjaatia eraldamine Nõukogude Liidust ja Jaapani vasallriigiks muutmine. Pärast 1937. aasta septembris Ulan-Udes peetud näidiskohtuprotsessi hukati 54 burjaadi kõrgemat partei- ja nõukogude tegelast, palju burjaate ja kohalikke venelasi saadeti vangilaagrisse. 1920. aastate keskpaigas Leningradi asumisele viidud Burjaadi pealaama Agvan Dorži toodi 1937. aastal Ulan-Udesse tagasi. Teda süüdistati samuti Jaa-

pani agendiks olemises. 1938. aastal hukkus Agvan Dorži vanglas.¹⁶ (Forsyth 1992: 334–335.)

KOKKUVÕTE

Siberi rahvaste vastuhakud nõukogude võimule 1920.–1940. aastail näitavad, et põlisrahvad ei allunud nõukogude režiimi vägivaldsetele reformidele sugugi kergesti. Põhjarahvad polnud mingid passiivsed kujud ajaloos, kes oleksid lasknud enda peal lihtsalt niisama katsetada bolševike sotsiaalseid eksperimente. Nad püüdsid oma traditsioonilist kultuuri järskude ning kontrollimatute muutuste eest kaitsta. Samas näib, et vastuhakud bolševistlikule režiimile ei toimunud ühtlaselt kogu Siberis.

Ühest küljest võitlesid bolševike režiimi vastu ägedalt suhteliselt arenenud rahvusliku intelligentsiga suuremad Siberi rahvad: altailased, sahalased ja burjaadid (tegelikult ka tõvalased ja mongolid, kelle asualad olid vaadeldaval perioodil vormiliselt iseseisvad rahvavabariigid, mis olid küll tugevas sõltuvuses Nõukogude Liidust). Suure Siberi põlisrahvaste ülestõusud olid kaugeleulatavate sihtidega, ulatuslikud ning ohvriterohked.

Teisalt koondusid vastuhakud perifeersematesse piirkondadesse ning neid korraldasid põhjapõdrakasvatatajad. Põhjapõdrakasvatus võimaldas säilitada teatud majandusliku ja sotsiaalse

---

¹⁶Võrdluseks olgu mainitud, et Sahhalini saarel elavaid nivhe, kes ei korraldanud mingeid ülestõuse nõukogude võimu vastu, süüdistati 1920.–1925. aastal Jaapani okupatsiooni all tekkinud nõukogudevastase nivhi grupi ehk Viskovo Kонтрреволюционилise Organisatsiooni liikmeks olemises. “Mässulise elemendi” likvideerimise käigus “eemaldati” Sahhalinilt aastatel 1937–1938 36% nivhi ja evengi täiskasvanud elanikkonnast (Grant 1995: 102–107). Korra väidab Grant ka, et aastatel 1937–1938 “likvideeriti” kolmandik nivhi meestest (samas: 12). Veel kirjutab Grant, et 1934. aastal alanud ja kolm aastat kestnud juurdlus Jaapani spionaaži ehk “saarlaste afääri” asjus kulmineerus 115 inimese arresterimise ja hukkamisega, kellest 40 oli nivhid ja orokid (Grant 1995: 95–96). Kas on tegu ühe ja sama fabritseeringu või erinevate asjadega, Granti käsitlusest ei selgu. Igatahes näitab Sahhalini põliselanike saatus, et põlisrahvaid represseeriti “vastuhakkude eest” hoolimata sellest, kas nad tegelikult hakkasid nõukogude võimule vastu või mitte.

sõltumatus taseme, mis lubas põliselanikel elada ilma "tsivilisatsiooni" abita ning isegi tegutseda selle vastu. (Forsyth 1992: 294; Golovnev, Osherenko 1999: 92.)

1930.–1940. aastate ülestõusude käigus identifitseerisid neetsid, ühed vastuhakkude peategelased, nõukogude võimu mõningaid samme ohuna oma eksistentsile. Peamiste nõukogudevastaste rahutuste tekkimise põhjustena nimetavad Golovnev ja Osherenko vara ja põhjapõtrade äravõtmist ning sunnitud müüki, traditsiooniliste maade hõivamist (kindlustuste, külade, kultuuri- baaside, kauplemispunktide jm jaoks), šamaanide hukkamist ja pühade kohtade rüvetamist, kohustusliku töö institutsionaliseerimist (kollektiviseerimisel ja nomaadide paikseks muutmisel, kui karjustest said "töölised"), hääleõigusest ilmajätmist (iseäranis jõukate ja tunnustatud liidrite puhul) ja igasuguse otsustusõiguse äravõtmist ning laste sunniviisilist viimist internaatkoolidesse, mis ohustas nii traditsioonilist teadmiste edasiandmise süsteemi kui ka perekondade majanduslikku elujõulisust. (Golovnev, Osherenko 1999: 144.) Samalaadsed põhjused ajendasid vastuhakule teisigi Põhja väikerahvaid. Nomaadide ülestõusudes kannatas absoluutarvudes küll oluliselt vähem inimesi, kuid väikerahvastele olid need kaotused ehk suhteliselt rängemadki kui suurematele.

Põhja väikerahvaste vastuhakud nõukogude võimule revolutsioonijärgsetel aastakümnetel asetuvad muudes Nõukogude Liidu piirkondades toimunud ülestõusudega võrreldes omapärasesse poliitilisse konteksti. Võimudepoolne brutaalsus, mis ajendas põhjarahvaid vastuhakkudele, pole seletatav industrialiseerimise ega linnarahvastiku vajadusega leiva järele (Balzer 1999: 117). Põhjarahvaste (v.a sahalased, burjaadid, altailased, tõvalased ja mongolid) elukorralduse võimudepoolne muutmine on seletatav paljuski abstraktsete, puhtideoloogiliste teguritega. Põhjarahvaid kollektiviseeriti, sunniti paikseks ja haarati haridussüsteemi mõjusfääri lihtsalt selleks, et nad poleks iseseisvad ega teistsugused. Sotsialistlik koloniaalimpeerium ei sallinud ei kõrvalehoidjaid ega omaette olijaid.

Kirjandus

- Balzer, Marjorie Mandelstam 1999. *The Tenacity of Ethnicity: A Siberian Saga in Global Perspective*. Princeton, NJ: Princeton University Press
- Forsyth, James 1992. *A History of the Peoples of Siberia: Russia's North Asian Colony, 1581–1990*. Cambridge—New York: Cambridge University Press
- Golovnev 1995 = Головнев, Андрей В. *Говорящие культуры: Традиции самодийцев и угров*. Екатеринбург: УРО РАН
- Golovnev, Andrei V., Gail Osherenko 1999. *Siberian Survival: The Nenets and Their Story*. Ithaca, NY: Cornell University Press
- Golovnev, Zaitsev 1992 = Головнев, Андрей В., Г. С. Зайцев. *История Ямала*. Тобольск-Ярсале
- Grant, Bruce 1995. *In the Soviet House of Culture: A Century of Perestroikas*. Princeton, NJ: Princeton University Press
- Istomin, Kirill 2001. *Komi Reindeer Breeding: Its History and Present Conditions from the Viewpoint of the Ethnoecological Approach*. (Master Thesis.) Tartu: University of Tartu. Chair of Ethnology. [Manuscript]
- Kolga, Margus, Igor Tõnurist, Lembit Vaba, Jüri Viikberg 1993. *Vene impeeriumi rahvaste Punane Raamat*. Tallinn: Nyman & Nyman LNT.
- Korõlov 1994 = Копылов, Д. И. Предисловие. — *Судьбы народов Обь-Иртышского Севера. (Из истории национально-государственного строительства. 1822–1942 гг.): Сборник документов*. Тюмень, с. 5–16
- Leete, Art 1996. Märkmeid Kazõmi sõjast. — *Akadeemia*, nr 2, lk 392–405
- Leete, Art 1997. Uusi teateid Kazõmi sõjast. — *Akadeemia*, nr 2, lk 376–383
- Leete, Art 2002. *Kazõmi sõda: Šamanistliku kultuuri allakäik Lääne-Siberis*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus
- Mowat, Farley 1982. *The Siberians*. New York: Bantam Books
- Neotraditionalism in the Russian North: Indigenous Peoples and the Legacy of Perestroika*. 1999. (Circumpolar Research Series No. 6.) Edited by Aleksandr Pika. Edmonton—Seattle: Canadian Circumpolar Institute, University of Washington Press
- Ogrõzko 1993 = Огрызко, Вячеслав Вячеславлевич. Неизвестный Север. — *Слово Народов Севера*, № 1, с. 8–9

- O g r õ z k o 1996 = Огрызко, Вячеслав Вячеславлевич. Мандала. — *Литературная Россия*, 8 марта, с. 14
- P e t r u š i n 1991 = Петрушин, Александр. Мандала – 43. — *Степх*, № 1, с. 19–21
- S i b i r s k a j a V a n d e j a . 2000 = *Сибирская Вандея. Том первый 1919–1920.* (Россия XX век. Документы.) Составитель В. И. Шишкин. Москва
- S u d b õ . . . 1994 = *Судьбы народов Обь-Иртышского Севера. (Из истории национально-государственного строительства. 1822–1941 гг.): Сборник документов.* Тюмень
- Z i k e r , John P. 2002. *Peoples of the Tundra: Northern Siberians in the Post-Communist Transition.* Prospect Heights, Ill.: Waveland Press, Inc.
- The Peoples of Siberia.* 1964. Edited by M. G. Levin, L. P. Potapov. Chicago: The University of Chicago Press
- V a l l i k i v i , Laur 2001a. Euroopa neenetsid ja kultuurilised protsessid: Jamb-to neenetsid muutuvast traditsioonis. Tartu: Tartu Ülikool, ajaloo osakond, etnoloogia õppetool. Lõputöö. [Käikiri]
- V a l l i k i v i , Laur 2001b. Adaptation to the Other: Jamb-to Nenets in the 20th Century. — Latest Reports on Ethnology. Pro Ethnologia 12. Publications of Estonian National Museum. Tartu. Vt <http://www.erm.eel/?node=242> (külastatud 21. oktoobril 2002)

ART LEETE (sünd. 1969) on lõpetanud Tartu Ülikooli ajaloo-osakonna 1994, magister folkloristika alal 1996, filosoofiadoktor 2000. Eesti Rahva Muuseumi teadusdirektor 1996–2001, a-st 2001 Tartu ülikooli ajaloo osakonna etnoloogia erakorraline vanemteadur. Avaldanud raamatud *Põhjarahvad antiigist tänapäevani: Obiugrilaste ja neenetsite kirjelduste muutumine* (Tartu, 2000); *Põhjarõder arktilises kultuuris* (Tartu, 2001; koos Liivo Niglase ja Anzori Barkalajaga) ning *Kazõmi sõda: Šamanistliku kultuuri allakäik Lääne-Siberis* (Tartu, 2002). *Aka-deemias* avaldanud artiklid “Märkmeid Kazõmi sõjast” (1996, nr 2, lk 392–405) ning “Uusi teateid Kazõmi sõjast” (1997, nr 2, lk 376–383).

SAMAARLASED

Kadri Metsma

Tänapäeva kristlikus kultuuris elava inimese teadmised samaarlaste kohta on enamasti pärit Uuest Testamendist. Jh 4:9-st loeme: “Siis Samaaria naine ütles talle: “Kuidas! Sina, kes oled juut, küsid juua minult, Samaaria naiselt?” Juudid väldivad ju iga kokkupuudet samaarlastega.”

1. sajandiks pKr oli nende kahe rühma eemaldumine jõudnud nii kaugemale, et varasem lootus taasühinemisele oli lõplikult kadunud. Samaarlased olid juutide jaoks ebasoovitavad kaaslased, neilt polnud midagi head oodata. Õilis ning üllas tegu samaarlase poolt tehtuna sobis eriti hästi selgitama Jeesuse õpetuskõnesid (halastaja Samaaria mees Lk 10:30–37; kümne pidalitõbise tervendamine Lk 17:11–19).

Samaarlaste koguarv oli kõige suurem arvatavasti hellenistliku ajal, seda on hinnatud 1,5 miljonile (pool miljonit kodumaal ning miljon diasporaas). Tänapäeval elab umbes 600 samaarlast Iisraelis Tel Avivi eeslinnas Holonis ning iidse Seekemi asupai-gale ehitatud Nabluses. Need mõnisada inimest hoiavad elus vanu kombeid ning järgivad rangelt esivanemate religioosseid tavaid.

Alates 16. sajandist on Euroopa teadlased huvi tundnud samaaria käsikirjade vastu. Pikka aega oligi huvi samaarlaste vastu eelkõige kirjanduskriitiline. Vastureformatsiooni ajal kasutasid katoliiklased samaaria Pentateuhi vaidlustes protestantidega. Tänapäevani on säilinud umbes sada viiskümmend käsitsi kirjutatud samaaria Pentateuhi koopiat, paljud neist on siiski fragmentaarsed. Samaaria käsikirju — nii Pentateuhi kui kroonikate koopiaid, liturgilisi tekste — leidub umbes seitsmekümnes raamatukogus ja erakogus väljaspool samaaria kogukonda, peamiselt Euroopas, Põhja-Ameerikas ja Iisraelis.

Tänapäeval säilitatakse Nabluse sünagoogis Pentateuhi käsikirja, mida nimetatakse Abisha kirjarulliks. Selle autoriks peavad

samaarlased Abishat, Moosese venna Aaroni lapselast. Abisharull olevat kirjutatud kolmteist aastat pärast israeliitide sisenemist Kaananisse. Raamat on kirjutatud siiski tunduvalt hiljem, arvatavasti islami keskkonnas pärast aastat 1150.

Samaarlaste ajaloo ja religiooni teaduslik uurimine sai alguse võrdlemisi hiljuti, alles 20. sajandi alguses, suurem osa käsitlusi on kirjutatud sajandi viimasel kolmel aastakümnel.

Ekspiarvamused samaarlaste kohta on hakanud kaduma seoses eelmise sajandi teise poole arheoloogilistel avastustel põhinevate uurimuste avaldamisega. Laialt on levinud kaks peamist ekspiarvamust. Esiteks, nagu oleks samaarlaste puhul tegemist mitte-israeliitidega, kes on Iisraeli kuningriigi aladele asustatud Assüüria võimude poolt ning harrastavad paganlikke elemente sisaldavat sünkretistlikku religiooni. Teine ekspiarvamus põhineb eelkõige kahe osapoole enda veendumusel, et mingil ajahetkel on üks grupp teisest lahku löönud, et on toimunud skisma.

Lõhe tekkimist samaarlaste ja juutide vahel ei saa aga nimetada skismaks. Skisma leiab aset teatud perioodi jooksul, millel on algus ja lõpp, selle lõppedes on tekkinud kaks või enam gruppi, mis end teatud põhimõtetele toetudes teistest eristavad. Samaarlaste ja juutide eraldumine aga toimus sajandite jooksul. Kaasajal on teadlased enamjaolt seisukohal, et tegu ei olnud ühekordse sündmusega, vaid pika sündmuste reaga, mis järk-järgult kaht kogukonda üksteisest võõrandas, samas mõlema osapoole identiteedi tekkele kaasa aidates. Samaaria iseseisvad traditsioonid hakkasid kuju võtma alles esimestel sajanditel pKr, esimesed vihjed, mida eelkõige samaarlased ise on seostanud oma eelkäijatega, on pärit umbes tuhat aastat varasemast ajast.

Teisalt märgib skisma ühe rühmituse lahknemist peavoolust ning selle õpetuse rikkumist. Ka sel puhul ei saa seda mõistet rakendada samaarlaste ja juutide vahelistele suhetele. Kuigi on laialt levinud arvamus, et samaarlased on juudi sekt, on selline seisukoht nende suhtes ebaõiglane. Samaarlaste religioonis on palju juudi religiooniga sarnaseid jooni, kuid see on iseseisev ja oma traditsioonidega religioon. Kaks religiooni on välja kasvanud samalt aluselt. Samaarlased ei ole aga Iisraeli religiooni moonutanud. Samaaria religiooni aluseks on Vana Testamendi viis esimest raamatut ehk Pentateuh, samaarlaste usutunnistus ja -kombed tu-

lenevad otseselt ja sõna-sõnalt Pentateuhi tekstist (nt tänapäevalgi tapavad samaarlased paasapähal ohvritalle vastavalt 2Ms 12).

JÄRKJÄRGULINE EEMALDUMINE

Kuigi enamik teadlasi on seisukohal, et skismat samaarlaste ja juutide vahel toimunud pole, on siiski esile tõstetud erinevaid perioode ja sündmusi, mis on järkjärgulise kaugenemise teel olnud otsustava tähtsusega. Nende seast kerkivad esile nii Iisraeli kui ka Juuda kuningriigi langemine.

Samaarlased ise paigutavad lahknemise 11. sajandisse eKr. Preester Eeli, kes soovis saada ülempreestriks Seekemis, kuid oli vale päritolu — Iitamari ja mitte Eleasari perekonnast, ütles lahti jumalateenistusest Seekemis ning asutas korrumpeerunud pühapaiga Siilosse (2Ms 6:23; 1Sm 14:3, 2:31; 1Kn 2:27; 1Aj 24:3–6). See on ainus “skisma”, mida samaarlased tunnistavad. Nende tõlgenduses olid skismaatikuteks seega juudid ning judaism on Eeli hereesia laiendus.

Samaarlaste allikate kohaselt lõpetas Eeli ebaseaduslik tegu jumaliku soosingu ajajärgu — *rāhutā* — ning alguse sai jumaliku ebasoosingu ajastu *fānūtā*. Jumaliku soosingu taastab eshatoloogilise prohveti Tähebi saabumine.

Kõige laiemalt on levinud lahknemise asetamine 8. sajandisse eKr. Siis leidis aset Põhjariigi — Iisraeli kuningriigi — vallutamine Assüüria impeeriumi poolt, millega kaasnes elanike küüditamine Mesopotaamiasse ning võõrelanikkonna asustamine Samaariasse. Seda versiooni toetavad juudid, skismaatikuteks on segapäritolu ja sünkretistlikku religiooni harrastavad samaarlased, uus rahvus.

8. sajandil eKr tõusis Assüüria Mesopotaamias taas suurvõimuks. Aastaks 738 eKr maksis Assüüriale tribuuti enamik riike Süürias ja Palestiina põhjaosas, nende hulgas ka Iisrael. Iisraeli kuninga Pekahi (736–732) vastuhakk Assüüriale viis mitmete Iisraeli linnade hävitamiseni ning elanike küüditamiseni. Okupeeritud aladest moodustati kolm provintsi: Gilead, Megiddo (ka Galilea) ning Dor. Assüürlaste rajatud provintsidestüsteem säilis läbi Babüloonia aja Pärsia ajani peaaegu muu-

tumatuna. Täielikust hävitamisest päästis Iisraeli kuningriigi arvatavasti Pekahi mõrvamine Hoosea (732–724 eKr) poolt (2Kn 15:30), kes troonile asudes kohe Assüüriale alla andis ja tribuuti maksma hakkas.

Hooseal ei olnud aga kavas vastuhakuta Assüüria ülemvõimule alluda. Ta lõpetas peagi tribuudi maksmise ning otsis abi Egiptuselt. Loodetud abi jäi tulemata, Assüüria kuningas Salmanassar V andis omapoolse vastulöögi aastal 724. Hoosea vangistati, maa okupeeriti ning Assüüria väed asusid piirama Samaaria linna. Samaaria langemine 722/721 eKr hilissuvel või sügisel tähistas ühtlasi Iisraeli kuningriigi eksisteerimise lõppu.

Kuna just seda sündmust on pikka aega peetud samaarlaste usulise ja rahvusühema tekkimise põhjustajaks, leiab see hiljem lähemat käsitlemist.

Üheks võimalikuks samaarlaste usugrupi moodustumise perioodiks on peetud 6. sajandit eKr. Lahknemise põhjuseks sel ajal oli Juuda kuningriiki tabanud katastroof, Jeruusalemma vallutamine ning selle elanikkonna küüditamine Babülooniasse. Sel juhul peaksime järgi samaarlaste usurühmitusest otsima nende seast, kes jäid ümberasustamisest puutumata ja moodustasid Palestiina israeliitidest elanikkonna juutide ekssiilis olemise aja jooksul.

Babülooniasse impeeriumi poliitika erines Assüüria omast selle poolest, et Jeruusalemmast aastatel 597 ning 587/586 eKr küüditatute asemele ei asustatud elanikegruppe mujalt Babülooniasse. See märkimisväärne erinevus kahe riigi langemisele järgnevatel sündmustel leidis hiljem oma koha juudi samaariavastases poleemikas. Piibli raamatutest jääb mulje, et erinevalt Iisraelist jäi Juuda ala täiesti tühjaks, sinna ei asustatud võõraid rahvusühmi.

Pärast Babülooniasse impeeriumi langemist sai uueks suurvõimaks Mesopotaamias Pärsia impeerium. Pärsia kuningas Kyros II (558–530 eKr) vallutas Babülonia aastal 539 eKr. Aastal 538 eKr andis ta välja edikti, milles Babüloonias asumisel olnud juutidel lubati nende kodumaale tagasi pöörduda.

Aluseks kogu hilisemale judaismile peetakse Nehemja ja Esra tööd Jeruusalemmas pärast juutide naasmist Babülooniasse. Just Esra tegevust on peetud oluliseks lõhe suurenemisel samaarlaste ja juutide vahel ja isegi selle tekitajaks. Coggins on Nehemja

esimese missiooni paigutanud aastasse 445 eKr (Ne 5:14–10:1) ning Esra missiooni aastasse 398 eKr (Esr 7:7) (Coggins 1975: 57, 60).

Nehemja Jeruusalemma missiooniga seotud materjal ei mainita samaarlaste peamist elupaika Palestiinas Seekemit ega Gerisimi mäge. Nehemja vastased seostab Seekemiga alles juudi ajaloolane Josephus Flavius (37/38–u 100). Nehemjat ei mainita ka samaarlaste endi kroonikates, seal esineb ainult üks piiblimaterjalil põhinev viide temale. Nehemja peamine eesmärk oli juudi kogukonna ülesehitamine, sellele kindla organisatsiooni loomine.

Esra tegevusel ja selle tagajärgedel oli kindlasti suur osa juutide ja samaarlaste omavahelises kaugenemises. Tal on tähtis koht mõlemas traditsioonis. Pole päris selge, kas Esra missioon oli mõeldud religioosse täiendusena Nehemja peamiselt poliitilist laadi missioonile või täitsid mõlemad sama ülesannet — tagada Juuda kuningriigis poliitiline stabiilsus — teineteisest sõltumatult.

Esr 7:12 edastab, et Esra oli “taeva Jumala seadusetundja”. Tänapäeval peetakse seda pärsia tiitliks: “sekretär, juudi religiooni alane nõuandja”. Võib oletada, et kui Esra täitis sellist ametikohustust Pärsia õukonnas, oli tema esmaseks ülesandeks poliitiliste intsidentide ärahoidmine Juuda riigis ning seega ta missioon sarnane Nehemja omaga. Esra missiooni osaks oli kindlasti ka religioosse puhtuse tagamine Juuda riigi juutide seas ning seaduse edasiandmine kogukonnale, mis võis olla kas Preestrikoodeks või kogu Pentateuh, kuigi kindlalt ei ole Esra poolt kaasa toodud “seaduse raamatut” samastatud kummagagi.

Kuigi Esra raamatus pole samaarlaste otseselt mainitud, võib oletada, et religioosse elu korrastamise käigus kerkis esile ka preesterluse küsimus. Ümberkorraldused, mis järgnesid seaduse raamatu lugemisele, ei puudutanud aga niivõrd preesterlust, vaid pigem religioossete pühade seadusekohast tähistamist. Esra vastastest on juttu raamatu 4. peatükis. Arvatavasti on selles peatükis koondatud ühise nimetaja “tõelise Iisraeli vastased” alla algselt eraldi seisnud traditsioonid, kus on esindatud mitmed eri isikud ja olukorrad.

Esr 4:1–3-s on võimalik näha viidet samaarlastele, kui eeldada, et silmas on peetud Assarhaddoni riigis (680–669 eKr) toimunud

sündmusi. Kuid sel juhul on tegemist Samaarias resideeruvate impeeriumi ametnike segiajamisega samaarlaste usurühmituse liikmetega. Miski selles lõigus ei viita otseselt ja ühemõtteliselt samaarlastele. Võib arvata, et autori eesmärk ei ole olnud niivõrd teatud kindla vastuseisu kummutamine, vaid pigem Jeruusalemma kogukonna eksklusiivsuse toonitamine.

Ka salmides 4jj esinevat “maa rahvast” ei saa samastada samaarlastega, kuna silmas on peetud kohalikku elanikkonda, mitte Põhjariigis elavaid israeliite. Raamatu arameakeelses osas, neljanda peatüki 9. ja 10. salmis on juutide vastaste näol täiesti selgelt tegemist impeeriumi ametnikega: “9. seekord kirjutasid kändsunduspealik Rehum ja kirjutaja Simsai ja nende teised kaaslased, kohtunikud ja ametnikud, Pärsia teenistujad, elanikud Urukist, Paabelist, Suusanist, see tähendab eelamlased, 10. ja muud rahvad, keda suur ja kuulus Aasnappar oli viinud asumisele ja pannud elama Samaaria linnadesse ning mujale teisele poole Frati jõge.”

Enamasti samastatakse Aasnapparit Assurbanipaliga (669–631 eKr), mis toetab arvamust, et võimalikud viited samaarlastele Esra raamatus kuuluvad erinevatest allikatest kokkupandud üldistusse. Seega ei leia me Esra raamatus juutide vastastena esitatud isikute seas samaarlasi nende hilisemas tähenduses.

Esr 4:9jj on erinevalt tõlgendanud Josephus, kes seal esineva valitsejana näeb Salmanassar V-t (727–722 eKr) ning samastab juudi kogukonna vaenlased samaarlastega, nimetades neid “ümbuskonna rahvad, eriti kuutalased”.

Esra tähtsus nii juudi kui ka samaaria traditsioonis ületab Nehemja oma märgatavalt. Juutide jaoks on ta kangelase staatuses, keda seostatakse juudi kogukonna eksiilijärgse religioosse taassünniga. Temast auväärsem on ainult Mooses.

Samaarlaste poolt on Esra aga palavalt vihatud. Osalt on selle suhtumise aluseks kindlasti võõraid välistav “püha seemne” poliitika, mille ellukutsumisel oli Esral oluline roll.

Juudid jäid pagenduses homogeenseks rühmituseks, kes hoidsid puhtana oma religiooni ja rahvuse. Et seda puhtust saavutada ning säilitada oma rahvuslik identiteet, pidid nad Babüloonia võõraste rahvaste seas elades end teistest eraldama. Seits-

mekümne aasta pärast Jeruusalemma naastes otsustati edaspidigi hoiduda igasugustest kokkupuudetest paganatest naabritega. (Pagendusest tagasipöörduvate endise Põhjariigi elanike kohta ei leia me mingeid teateid.) See eksiilijärgne eksklusiivsus mõjutas kindlasti samaarlaste ja juutide omavaheliste suhete arengut.

Pilti seitsekümmend aastat inimtühjana püsinud Juudast (2Aj 36:21) ning selle massilisest taasasustamisest eksiilist tagasipöördujate poolt (Esr 2) peetakse tänapäeval ajastu tähtsuse teoloogiliseks tõlgenduseks ning mitte ajalooliselt usutavaks ülevaateks. Selle vaatekoha toetuseks on erinevad andmed Juudast küüditatute arvu kohta Vanas Testamendis. Jeremija raamatus 52:28–30 on see tagasihoidlik 4600. 2. Ajaraamatus 36:20–21 on ära toodud äärmuslik seisukoht, et kõik, kes pärast Jeruusalemma hävitamist elus olid, pagendati ning maa jäi täiesti tühjaks.

Pärast eksiilist naasmist tekkis nn püha seemne ideoloogia. “Püha seemne” hulka loeti need, kes olid läbi teinud pagenduse Babüloonias. Alates nende tagasipöördumisest kodumaale aastal 538 eKr loeti abiellumist mittejuudi naisega patuks Jumala ees ning ohuks “püha seemne” kestmisele.

Segaabelude keelamisest on juttu Esra raamatu 9. ja 10. peatükis ning Ne 10:31, 13:23–28. Nendes kirjakohtades ei ole aga eraldi märgitud, et keelatud oleksid olnud abielud samaarlaste usurühma liikmetega. Hukka mõistetakse abielud teistest rahvustest naistega ümbritsevatelt aladelt. (Ne 13:23: “Neil päevil nägin ma ka juute, kes olid naiseks võtnud asdodlasi, ammonlasi ja moabe”, Esr 9:1–2: “1. Kui see oli korda saadetud, siis astusid mu juurde vürstid, öeldes: “Iisraeli rahvas ning preestrid ja leviidid ei ole endid eraldanud teiste maade rahvaist ja nende jäledustest — kaananlastest, hettidest, perislastest, jebuslastest, ammonlastest, moabidest, egiptlastest ja emorlastest, 2. sest nad on nende tütreist võtnud naised enestele ja oma poegadele, ja nõnda on püha seeme segunenud teiste maade rahvastega. Aga vürstide ja eestseisjate käsi on selles jumalavallatuses esimene olnud.”) Et samaarlasi pole nimekirjas mainitud, osutab sellele, et nad usulise rühmana ei olnud veel selgelt eristunud oma israeliitidest suguvendadest Juuda riigis.

Samaarlaste peamine etteheide Esrale on aga see, et ta muutis pühakirja teksti ning võttis heebrea kirja asemel kasutusele ara-

mea kirja. Esra raskeimaks süüteoiks peavad samaarlased seda, et ta muutis teatud samaarlaste religioonile olulisi kirjakohti Pentateuhi tekstis, eriti 5Ms 27:4, kus ta asendas "Gerisimi" "Eebaliga", võttes nii samaarlastelt seadusliku keskse pühapaiga.

Kuigi olulise tähtsusega kaugenemisel juutidest, ei saa Juuda riigi langust ja selle järelmõjusid siiski pidada otsustavaks samaarlaste teel enesemääramisele. Pärsia perioodi erimeelsused Samaaria ja Jeruusalemma vahel olid veel peamiselt poliitilise tähtsusega. Eriti tuleb silmas pidada seda, et just sel ajal sai seni Samaaria provintsi asevalitseja valitsusalasse kuulunud Juuda iseiseisva provintsi staatuse.

Templi ehitamist Gerisimi mäele on samuti peetud üheks kaugenemisele kaasaaitajaks. Samaarlaste traditsiooni järgi on Gerisimi mägi Jumala väljavalitud paik. Templi ehitamise aeg pole teada. Samaaria traditsiooni kohaselt oli see olemas enne Joosua aega, Nebukadnetsar hävitas selle ning Sanballati (Nehemja kaasaegne) ajal pärast juutide tagasitulemist Babüloonia eksiilist ehitati see taas üles. Templi ehitamist Gerisimile seostatakse kaasaja teaduses enamasti Aleksander Suure (336–323 eKr) valitsusajaga.

2. saj. eKr kujunesid senistest erimeelsustest kahe rühma vahel välja vaidlused, mis puudutasid iisraeli religiooni tähtsamaid uskumusi. Alates Taaveti ajast oli Jeruusalemmale omistatud Jahve valitud linna staatuse, kus ainsana saab läbi viia õiget jumalateenistust. Et seda nõuet kõikjal ühtviisi ei täidetud, sellest annavad tunnistust 2. saj. eKr juba ka diasporaasse jõudnud vaidlused tõelise preesterluse ja templi asukohast. Elephantine juutide templi olemasolu Egiptuses vähendab samaaria templi ehitamise tähtsust konkreetse sündmusena, mis aitas kaasa lahknemisele.

Juudi kuninga Johannes Hyrcanuse kampaaniaid endise Põhjariigi alade vastu saab pidada poliitilisteks aktsioonideks, mille eesmärgiks oli israellitide taasühendamine ühise valitseja alla. Alternatiivse religioosse keskuse olemasolu Põhjas oli selle saavutamisel kahtlemata suureks takistuseks. Aastal 128 eKr põletas Hyrcanus templi Gerisimi mäel ning rüüstas Seekemit. Aastal 107 eKr hävitas ta Samaaria.

Kindlasti oli tempel Gerisimil sel ajal juba juutidele häirivaks muutunud, selles ei nähtud ilmselt mitte otsest rivaali Jeruu-

salemma jumalateenistusele, vaid seda peeti Põhja maa-aladel elavate inimeste eemaldumise põhjuseks Juuda rahvast. Pühapaiga hävitamisega sai alguse samaarlaste eristumine juutidest mitte enam ainult geograafilistel ja ajaloolistel põhjustel, vaid nüüdsest ka religioossetel. Samaarlased asusid oma religiooni loomise teele.

Enne templi hävitamist oli samaaria kogukond eksisteerinud eraldatuna Jeruusalemma templiteenistusest, kuid neid peeti alati seotuks ühise usu tõttu Jahvesse. Templi hävitamine sundis samaarlaste selgemalt määratlema oma suhteid Jeruusalemmaga. Samaarlastel puudus poliitiline aparaat, nende päritolu oli alati kahtluse alla seatud. Templi hävitamine Hyrcanuse poolt aastal 128 eKr oli sündmus, mis sundis samaarlaste end lõplikult määratlema ning ühtlasi oma traditsioone ja kombeid juurutama.

KES NAD ON?

Samaarlaste võimaliku päritolu selgitamiseks pöördume tagasi Põhjariigi vallutamise ning seda käsitlevate piiblisalmide juurde.

Vanas Testamendis ei leidu ühtegi kirjakohta, kus oleks ühemõtteliselt silmas peetud samaarlaste hilisemas tähenduses — kui etnilist ja religioosset gruppi, kes on juutidest lahku löönud ning kellel on iseseisev traditsioon. Paljud Vana Testamendi kirjakohtad, mida on sellisena tõlgendatud, osutavad hoopis Samaaria linna elanikele. Enamasti peetakse Piibli ajalooramatutes neis kirjakohtades, mida on tõlgendatud samaariavaenulikena, silmas (endise) Põhjariigi elanikke. Seos nende ja hilisemate samaarlaste vahel on küll olemas, kuid see pole otsene: kindlasti ei saanud kõigist Iisraeli kuningriigi israellitidest elanikest pärast selle langemist samaarlaste usugrupi liikmeid. Samuti on võimalikud viited samaarlastele Vanas Testamendis sageli hilisemad lisanudused. Kuna Vana Testamendi raamatute toimetamine on aset leidnud Lõunariigis Juudas, tuleb arvesse võtta eelarvamuslikku, isegi vaenulikku suhtumist kõigesse, mis seotud Põhjaga.

Ka kristlikud ning islami allikad on samaarlastest rääkides fragmentaarsed, poleemilised ja vasturääkivad. Samaarlaste endi allikad on aga tegutseva koguduse materjal. Ajalooliste

sündmuste kajastamisel on seal alati idealiseeritud ja apologetiline alatoon.

Nn klassikaline kirjakoht Vanas Testamendis, mida seostatakse samaarlastega, on 2Kn 17. Kuningate raamatute autorid olid pärit Jeruusalemma õukonna- ja preestrite ringkonnast, nad esindasid deuteronomistlikku teoloogiat (puhas ja jagamatu kultus) ning tahtsid ajaloosündmuste taasesitamise näol anda selgitust Juuda riigi ja Jeruusalemma templi langemise kohta. Kuna ainuvõimalik paik võõrmõjudest puhta jumalateenistuse läbiviimiseks oli Jeruusalemma tempel Juuda riigis, siis ei hinnata Põhjariiki ja selle valitsejaid positiivselt. Põhjariik Iisrael oli kuningas Jerobeami (922–901 eKr) ajal sisse viidud Beeteli ja Dani kultuse tõttu (“Jerobeami patt”) algusest peale hukkamisele määratud. Kuna ka Lõunariigis harrastati Baali ja Ašera kultust, oli mõlema riigi langemine võõrvõimude valitsemise alla ja elanike ümberasustamine Jahve oodatav vastus oma rahva üleastumistele.

Erinevalt Põhjariigist ja selle valitsejatest annavad aga Jahve lubadus Taaveti koja igaveseks valitsemiseks Jeruusalemmas (2Sm 7) ja armuandmine Juuda kuningale Joosijale Babüloonia kuninga poolt (2Kn 25:27–30) lootust, et Lõunariik ennast veel kogub ja endise staatuse taastab. Kuningate raamatutes kinnistatakse Jeruusalemm ja seal asuv tempel ainsa Jahve teenimise keskusena nii Iisraeli kui ka Juuda riigi jaoks.

Kuigi seda kirjakohta ei peeta enam tunnistuseks samaarlaste päritolu kohta, jääb see siiski enamikus käsitlustes lähtekohaks.

Kokkuvõte 2Kn 17-st: Iisraeli kuningas Hoosea oli maksukohuslane Assüüria kuninga ees. Kuna ta otsis selle vastu abi Egiptuselt, vangistati ta assüürlaste poolt. Assüüria kuningas tuli oma sõjaväega Samaaria linna alla ning pärast kolmeaastast piiramist vallutas selle. Samaaria elanikud küüditati ning nende asemele asustati võõrad Babülonist, Kuutast, Avvast, Hamatist ja Sefarvaimist. Et uutele elanikele maa kombeid ja usku tutvustada, toodi Beetelisse üks eelnevalt küüditatud preester. Uued elanikud elasid siiski edasi oma kommete kohaselt ning teenisid Jahve kõrval ka omi jumalaid.

Kõik kaasaegsed ajaloolis-kriitilised käsitlused on seisukohal, et kirjakohta 2Kn 17 ei saa vaadelda “objektiivse ajaloonähtena”, vaid

et see väljendab Jumala eesmärke ja tegusid oma rahva suhtes, mida on illustreeritud minevikusündmustega. Sellist vaatekohta peetakse deuteronomistlikuks. 2Kn 17 sarnaneb mõningate kirjakohadega Joosua, Kohtumõistjate, Saamueli ning Kuningate raamatutes, kus sünduste käiku katkestavad jutluseaolised lõigud, mille eesmärgiks on kirjeldatud sünduste abil Iisraelile õpetust anda. 2Kn 17-s esineva jutluse moraal leidub salmides 7–23: hoolimata kõigest, mida Jahve oma rahva heaks on teinud, ei ole Iisrael pöördunud patu teelt. Sellisel puhul on karistus vältimatu.

2Kn 17 puhul saab ajaloolise tõena võtta seda, et teatud ulatusega küüditamised aset leidsid, samuti nende kohtade nimesid, kuhu israeliite küüditati, ja kohtade nimesid, kust asustati elanikke Samaariasse.

Israeliitide küüditamine Samaariast ei olnud eraldiseisev ja sellisena tähtis sündmus. See oli osa Assüüria valitsejate vallutuspoliitikast. Assüüria kuningas Tiglatpilesar III (745–727 eKr) oli esimene, kelle kampaaniad ei olnud pelgalt retked võõrastele aladele, vaid püsivad vallutused, millega kaasnes osa elanikkonna maalt ümberasustamine. Küüditamine poliitilise vahendina ei olnud uus nähtus, seda oli rakendatud nii Egiptuse, Hetiidi kui ka Babüloonia impeeriumis. Tiglatpilesar III (ja pärast teda sargoniidide) poolt vallutuste kindlustamiseks läbiviidud küüditamised ületasid aga kõiki varasemaid oma ulatuselt. Kui esines ülestõuse tribuudimaksimise vastu, küüditas Tiglatpilesar selles osalenud ning kaasas nende maad Assüüria impeeriumi provintside koosseisu. Selliseid karistusaktioone viidi Iisraeli kuningriigis läbi juba enne selle langemist, sellest annab tunnistust 2Kn 15:29.

Samaaria vallutamiseiga seostatakse kahte Assüüria kuningat, nende osa selles pole kindel. Üldiselt arvatakse, et linna piiramist alustas Salmanassar V (727–722), selle lõpetas ning elanike küüditamise viis läbi Sargon II (721–705). Senistest vallutustest puutumata jäänud aladest moodustati Samaaria provints.

Küüditamised täitsid nii poliitilist, sõjalist kui ka majanduslikku ülesannet. Poliitiliselt oli nende eesmärgiks maha suruda Assüüria-vastane liikumine provintsidest ja impeeriumi piirialadel. Deporteeritute hulgast sai täiendust Assüüria armee. Majanduslikult oli impeeriumile kasulik tuua käsitöömeistreid ääremaadelt riigi keskusesse ning samas suurendada põllumajanduslike

alade elanikkonda. Iisraeli elanike küüditamise puhul said kõik kolm eesmärki täidetud. Poliitilise eesmärgi täitmist kinnitab ka tõsiasi, et pärast aastat 720 eKr ei esinenud Samaaria provintsis enam ühtegi ülestõusu keskvoimu vastu.

Juudi traditsioon on seisukohal, et samaarlased on uus rahvus, kel on ainult kaudsed sidemed Põhjariigi eksiilieleelse israellitidest elanikkonnaga. Samaarlased ise väidavad end olevat Iisraeli "kümne kadunud suguharu" (algelt Põhja alade suguharud, kes viidi aastal 722/721 eKr assüurlaste poolt pagendusse, kust nad kunagi kodumaale tagasi ei pöördunud; nimetust on kasutatud ka kogu Iisraeli kohta) otsesed järeltulijad. Samaarlased nimetavad end *shōmerīm* (sg *shōmer*) — (seaduse) hoidjad, valvurid. Ilmselt on silmas peetud Eeli algatatud skismat, mille tagajärjel samaarlastele jäi õige jumalateenistuse pidamise ja Toora puhtana hoidmise ülesanne. Nimetuses kajastub ka veendumus, et nad on iisraeli suguharude otsesed järeltulijad. Heebreakeelne *shōmrōnīm* esineb Vanas Testamendis vaid ühel korral: 2Kn 17:29-s. Rabiinlikus kirjanduses ning Josephusel nimetatakse samaarlasti enamasti kuutalasteks. Sellega osutatakse samaarlaste võõrpäritolule. Kuuta oli Nergali, allilma jumala austamise keskus, mis asus 30 km Babülonist idas. Salmis 29 kasutatud nimetusele *shōmrōnīm* ei saa aga osutada erilist kaalu, sest siin tähendab see Samaaria elanikke. Samuti ei ole peatähelepanu pööratud maa päriselanikele, vaid neile, kes Assüüria võimude poolt sinna asustati. Tihti on neid gruppe omavahel segamini aetud ja paljus sellele toetubki laialt levinud eksiarvamus, et samaarlased on päritolult segaverelised ebajumalakummardajad. Isikud, kellega Jeruusalemma juudid hiljem kokku puutuvad, kuuluvad enamasti Samaarias kui provintsi pealinnas resideerivate impeeriumi (Assüüria, pärast selle langust Pärsia) võimuesindajate hulka. Mõnikord on kahe rühma vahelised pinged viinud poliitiliste erimeelsusteni. 2Kn 17 näitab juutide pahameelt sünkretistlikku religiooni praktiseerivate mitteisraellitide vastu, kes nende Jumala teenimisele on lisanud elemente enda jumalateenistusest.

Kirjakohta 2Kn 17 ei saa pidada tõestuseks samaarlaste päritolu kohta. Nendes Vana Testamendi osades, mida saab ajaliseltselt paigutada Samaaria ja Jeruusalemma langemiste vahele, ei ole selli-

seid viiteid Põhjariigile, millest võiks järeldada, et seal on elanud grupp, keda võiks samastada hilisemate samaarlastega.

Siiski on 2Kn 17 tõlgendatud samaarlaste suhtes vaenulikuna. Ühemõtteliselt vaenulikku suhtumist samaarlastesse on populariseerinud ja põlistanud Josephus Flavius. Vana Testamendi tekstidele tuginedes nimetab ta oma teostes *Antiquitates Judaica* ja *Bellum Judaica* Põhjariigi ajalooost rääkides samaarlaste kõige sagedamini "kuutalasteks" (Josephuse andmetel asus Kuuta Pärsias). Samaarlastel on Josephusel sünkretistlikku jumalateenistust praktiseerivad paganlike immigrandide järeltulijad (ka tema kaasajal elavad samaarlastel), kes peavad end juutidega samadest esivanematest põlvnevaks ainult siis, kui see neile kasulik on.

2Kn 17 tahab jätta muljet, et pärast inimeste maalt äraviimist muutus endise Põhjariigi elanikkond täielikult, et ära viidi kogu senine kohalik elanikkond ning sellest alates asustasid maad ainult võõrast rahvusest sünkretistliku religiooniga inimesed (salmid 18–23).

Samaarlaste päritolu on tuletatud 2Kn 17:24–41 põhjal. Selles lõigus on ilmselt esindatud mitu allikat. Salmides 25–28 ei mõisteta hukka mitte Samaariat ega ka Seekemit, vaid hoopis Beetele, kus oletatavasti oli säilinud rikutud jahvistlik jumalateenistus. Siinkohal olgu öeldud, et see pole ainus koht Vanas Testamendis, kus lahknemise keskusena nähakse Beetele, sellist seisukohta esindavad ka 1Kn 12 ja 13, Am 7:1jj ning Jr 48:13.

R. de Vaux on Põhjariigi elanikkonna arvu 8. sajandil eKr hinnanud umbes 800 000 inimesele (Coggins 1975: 15). Sellisel juhul hõlmas küüditamine 3–4 protsenti elanikkonnast. Samaarlaste küüditatute asemele asustatud oli kindlasti vähem kui sealt küüditatud.

Sargoni Annaalides on Samaaria vallutamise seoses öeldud: "Piirasin ja vallutasin Samaaria linna; 27 290 inimest, kes selles elasid, viisin vangidena minema." Sellest teatest saab järeldada, et küüditamine viidi läbi Samaaria linnas, maa-alad jäid sellest puutumata. Et see nii oli, annab tunnistust eelkõige 2Kn 17 ise: maal elavaid inimesi pole seal mainitud. Kuna Samaaria oli hästi kindlustatud linn, võib oletada, et sinna oli Assüüria vägede karistusaktsioonide eest varju otsima läinud ka inimesi selle ümb-

rusest. Suuremas osas puudutas küüditamine arvatavasti ülemklassi, kelle hulgast kõige tõenäolisemalt olid pärit ka Assüüriavastaste ülestõusude juhid. Ka enamik küüditatute asemele asutatuid pandi elama Samaaria linna. Elanikkonna enamiku endise Põhjariigi aladel moodustasid pärast küüditamisi endiselt israellid.

Seisukohta et Põhja alade elanikkond oli suuremalt osalt küüditamistest puutumata jäänud, toetab ka 2Aj 30:1: "Ja Hiskija läkitas sõna kogu Iisraelile ja Juudale ja kirjutas kirjad ka Efraimile ja Manassele, et nad tuleksid Issanda kotta Jeruusalemma pidama paasapäha Issanda, Iisraeli Jumala auks."

Pole täpselt teada, millal Juuda kuningas Hiskija (715–687/6 eKr) reformid (2Kn 18:3–6; 2Aj 29, 31) aset leidsid, kindlasti ei toimunud need ühekorraga. Reformide iseloom tulenes senisest rahvuslikust teoloogiast, kus tähtis koht oli Jahve igavesel lepingul Taavetiga ning mis rõhutas Jeruusalemma/Siionit Jahve poolt valitud kultuspaigana. Võimalik, et Hiskija kasutas ära poliitiliselt ebakindlat perioodi Assüüria impeeriumis Sanheribi (704–681 eKr) valitsusaja algul ning tegi katsed laiendada oma võimu ka Põhja aladele. 2Kn 18:7-st selgub, et Hiskija lõpetas tribuudi maksimise Sanheribile. 2Kn 18:13–16 annab aga juba teada Sanheribi vastutegevusest sellele. Hiskija alistus, kahe iisraeli kuningriigi ühendamise lootus vajus mõneks ajaks unustusse.

Kui Iisraeli kuningriigi rahvas oleks olnud pärast kuningriigi langemist täielikult sissetoodutega asendatud, poleks olnud mingit mõtet püüda neid Jeruusalemma paasapäha pidama kutsuda. Ajaraamatu peatükis pole mainitud uusasukatest ülemklassi. Sellest võib järeldada, et nende hulk ega mõju polnud kuigi märkimisväärne. Kasutatakse traditsioonilisi suguhaarde nimetusi, kindlasti ei omistanud Jeruusalemma juudid neid võõrasukatele. Järelikult koosnes Iisraeli kuningriigi elanikkond pärast selle langemist ja sellega seoses läbiviidud karistusaktioone ikka veel peamiselt israellitidest. Välismaised kombed polnud ülekaalu saavutanud ega põlisasukate omi välja tõrjunud.

Samaariasse asustatud inimesed olid omal maal kuulunud ülemkihti ning moodustasid Samaarias arvatavasti uue ülemkihi. Sissetoodute ja põliselanike segaabelude tagajärjel kujunenud segatud rahvuse tekkimine on ebatõenäoline. Kahe grupi vahelised

abelud ei olnud kindlasti mitte tavaline nähtus, need kaks ühiskonnakihti säilisid üksteise kõrval peaaegu muutumatuena, omavahel segunenuna. Segaaabelud leidsid küll aset, aga ei saa olla juttu kiirest ja laialauluslikust rahvastiku segunemisest, nii nagu seda kujutab 2Kn 17.

Hiskija katse laiendada oma kultusreformi ka endise Põhjariigi aladele näitab, et tema valitsusajal ei olnud veel kadunud lootus taasühendada Põhja ning Lõuna suguharusid Taaveti valitsuse alla. Siiski ei ole mingit põhjust arvata, et silmas oleks peetud samaarlasti hilisemas tähenduses: Hiskija reformid olid suunatud endise Põhjariigi elanikele, kes olid minetanud kunagise ühise jumalateenistuse, kuid ei olnud veel moodustanud iseseisva traditsiooni ja tavadega usurühma.

Arvatavasti lootis Hiskija kultusreformide läbiviimise kaudu saavutada religioosset ühinemist ning Jeruusalemma taaskehtestamist kogu Iisraeli rahvusliku pühapaigana. Religioosset ühinemisest samm edasi oleks olnud poliitiline ühinemine ning iseseisvuse saavutamine.

Teise katse saavutada mõjuvõimu endise Põhjariigi alade üle tegi Juuda kuningas Joosija (640–609 eKr). Aastal 612 langes Assüüria impeeriumi pealinn Ninive, riik lakkas olemast aastal 609 eKr, selle asemele Mesopotaamias asus Uus-Babüloonia. Kasutades ära suurvõimude vahetumist, saavutas Joosija Juudale taas iseseisvuse pärast aastakümneid Assüüria vasallriigi staatust. Arvatavasti aastal 629/628 eKr saavutas Joosija võimu mõningate alade üle Põhjas. On tõenäoline, et ta sai oma kontrolli alla Samaaria provintsi ning viis seal läbi ka reforme. Assüüria nõrkuse tõttu ning Põhja israellitide soovi pärast muuta oma poliitilist olukorda ei kohanud Joosija ilmselt suurt vastupanu kontrolli saavutamisel Põhja alade üle.

Joosija reformi, mis oma kõrgpunkti saavutas aastal 622 eKr, on kirjeldatud 2Kn 22:3–23:5 ning 2Aj 34:1–35:19. Joosija kultusreformi sisuks oli iisraeli religiooni puhastamine võõrmõjudest: assüüria ja mesopotaamia päritolu kultusobjektidest, Päikese ja tähtede kultusest, samuti kohalikest paganlikest kultustest ning maagiast, mille oli ellu kutsunud Manasse (Juuda kuningas 687/686–642 eKr) (2Kn 23:4–6, 10–14, 24). Iisraeli religiooni

puhastamine assüüria kultustest oli ka omamoodi poliitiline manifestatsioon.

Pärast võimu saavutamist Samaaria provintsi üle rakendas Joosija kultusreformi ka seal. Jeruusalemma juutide arusaamise järgi olid Põhja alade israellased juba ammu pöördunud ebajumalateenistuse poole ning seal teenivad Jahve kultuse preestrid ei saanud läbi viia õiget jumalateenistust. Samaaria pühapaigad, eriti Jeruusalemmale konkurentsi pakkuv tempel Beetelis, mille oli püstitanud Jerobeam, lammutati ning seal teeninud preestrid hukati (2Kn 23:15–20). 2Aj 34:6 järgi ulatus reform Galilea põhjaosani. Reformi eesmärk oli sulgeda kõik Jahve kultuse pühamad ning keskendada jumalateenistust Jeruusalemma templisse.

Kultuse keskendamine ei meeldinud kindlasti maal elavatele preestritele, kes sellega nende pühapaikadest ilma jäeti. Paljud neist keeldusid minemast Jeruusalemma, kus neile uut teenimisvõimalust pakuti (2Kn 23:8–9). Arvatavasti ei oleks nad seal säilitanud oma endist staatust, vaid oleksid olnud allutatud kohalikule vaimulikkonnale.

Kohalike pühapaikade hävitamine soodustas kindlasti maaelanikkonna sekulariseerumist. Religioosne vaakum, mis pärast Joosija reformi väljaspool Jeruusalemma tekkis, võis olla üks ajendeid kohaliku kultuskeskuse ja traditsioonide väljaarenemiseks. Siiski ei saa rääkida Joosija ajal tegutsenud rühmitusest, mida saaks samastada hilisemate samaarlastega, ega ka esilekerkivast keskest kultuspaigast Põhja aladel.

Joosija reformi keskmes olnud seaduseraamat (2Kn 22:8jj) oli arvatavasti Viies Moosese raamat kas täielikult või ositi. See raamat kuulub samaarlaste pühakirja koosseisu. 5Ms 11:29 ja 27:12 räägivad Gerisimi mäest, samaarlaste pühast paigast, vähimagi hukkamõistuta.

Pärast Iisraeli kuningriigi langemist oli usukommete seadusejärgne täitmine seal kindlasti unarusse jäänud. Sedasama võib aga ütelda ka Juuda kuningriigi kohta. Joosija reformiga seoses ei saa teha järeldust, nagu oleks religioosne olukorra halvenemine mingil moel olnud seotud Põhjariigis läbiviidud küüditamistega ja rahvastiku koosseisu muutumisega, mille need kaasa tõid. Põhja alade israellaste peeti hoolimata ajalooliste sündmuste käigust vas-

tuvõetavateks Iisraeli kogukonnas, ei keeldunud nende abist templi remontimisel (2Aj 34:9jj).

Samaarlaste kroonikates ei ole Joosija vallutusi Põhja aladel kordagi mainitud. 2Kn ei ole ühtegi viidet Seekemile, mis oli samaarlaste hilisem keskus. Samuti ei esine Joosija reformi kajastavates peatükkides kordagi hukkamõistvat seisukohta Samaaria linna suhtes.

On aga selge, et Põhja ja Lõuna vastasseis, mis oli alguse saanud juba kohtumõistjate ajal, elas edasi ka Iisraeli kuningriigi vallutamisele järgnenud ajal. Selle vastasseisu ning hilisema samaaria ja juudi kogukonna lahknemise vahel on kindlasti olemas kaudne seos. Kahe geograafilise üksuse teineteisele vastandamine kandus edasi kummagi riigi elanike ajaloolises mälus.

PEAMISED ERINEVUSED

SAMAARLASTE JA JUUTIDE RELIGIOONIDE VAHEL

Üheks suurimaks tüliküsimuseks samaarlaste ja juutide vahel on alati olnud õige jumalateenistuse läbiviimise koht. Juutidel on selleks Jeruusalemm, samaarlastel Gerisimi mägi. Samaaria Pentateuhi dekalooži kümnes käsk erineb masoreetliku teksti omast. See seadustab Gerisimi mäe ainsa pühapaigana (näiteks on samaarlastel oma pühakirjas lisanud kümnendale käsule 5Ms 27:2b–3a.4–7, kus masoreetliku teksti Eebali asemel seisab Gerisim). See lisandus on tehtud enne 2. sajandit pKr.

Samaarlastel tunnistavad pühakirjana vaid viit esimest Vana Testamendi raamatut, 1–5Ms. Kuna Mooses on samaarlaste jaoks ainuke, esimene ja viimane prohvet, siis ei ole juudi pühakirja prohvete raamatud nende pühakirja kaasatud. Samuti ei ole sinna arvatud suulist traditsiooni.

Samaaria Pentateuh on oma lõplikul kujul võrdlemisi hiilist päritolu. Arvatavasti olid peamiseks ajendiks selle teksti väljakujunemisele Johannes Hyrcanuse sõjalised aktsioonid Samaaria ja Seekemi vastu 2. sajandi lõpul eKr.

Samaaria Pentateuh sisaldab üle 6000 kirjakohta, mis erinevad masoreetlikust tekstist. Suur osa neist on tingitud kirjutajate vigadest, samaaria ja tibeeria grammatikute keelelise traditsiooni

erinevustest. Tihti on arhailise heebrea keele vorme asendatud hilisemate vormidega ning esineb ka keelelisi ja eksegeetilisi kohandamisi, sageli on tekstist eemaldatud ajalooliselt ebaselged ja vasturääkivad lõigud. Väga levinud on laiendused ja selgitused lisalõikudena mujalt pühakirjast. Teksti on harmoniseeritud ja laiendatud paralleelkirjakohtadega. Eriti tihti tuleb seda ette 2Ms-s, kus vahelõigud on peamiselt pärit 2Ms-st või 5Ms-st, ka 4Ms-s on vahelõike 5Ms-st.

Eraldi gruppi kuuluvad erinevused, kus masoreetlikku teksti on kohandatud samaaria teoloogiaga. Samaaria Pentateuh kaitseb Jumala au kompromissitult. See välistab igasugused viited polüteismile (nt '*elōhīm* 'jumalad' 1Ms 20:13, 31:53, 35:7; 2Ms 22:8 on muudetud ainsuse vormiks). Välditud on antropomorfisme (nt 2Ms 4:22 "mu esimene poeg" on asendatud "mu rahvaga"). Jumal on transtsendentne: 4Ms 22:20, 23:4–5, 16-s on Jumal asendatud ingluga. Samasuguseid kohandamisi tekstis on tehtud ka Moosese ning patriarhide au kaitsmiseks ning Gerisimi mäe staatuse õigustamiseks ainsa pühapaigana.

Samaarlaste kommetes on suurimateks erinevusteks põlvnemise arvestamine isaliinis, mitte emaliinis nagu juutidel.

Sünagoogiteenistusel palvetatakse enamasti aramea keeles, katkendeid Pentateuhist loetakse heebrea keeles samaarlastele omase hääldusega. Palvetamisele sünagoogis eelneb enese puhastamine: pühakirja salme retsiteerides pestakse käed, suu, nina, nägu, kõrvad ja suu. Arvatavasti on tegemist 2Ms 30:17–21 ettekirjutuse laiendamisega preestritelt tervele kogudusele.

Samaarlased ei kasuta palverihmu, *tefillin*'eid. Sellekohast piiblisalmi 5Ms 6:8 "Seo need märgiks oma käe peale ja olgu need naastuks su silmade vahel!" tõlgendavad samaarlased käskude pidamisega mõistuses ja südames.

Naised osalevad sünagoogiteenistusel vaid kord aastas, *Yom Kippur*'il — lepituspäeval.

Üks suurimaid erinevusi kaasaegse judaismi ja samaaria religiooni kommete vahel on paasapäha pidamise viis. Samaarlased järgivad tänapäevani 2Ms 12-s äratoodud ettekirjutusi — nad tapavad vastavalt sealsetele reeglitele ohvritalle.

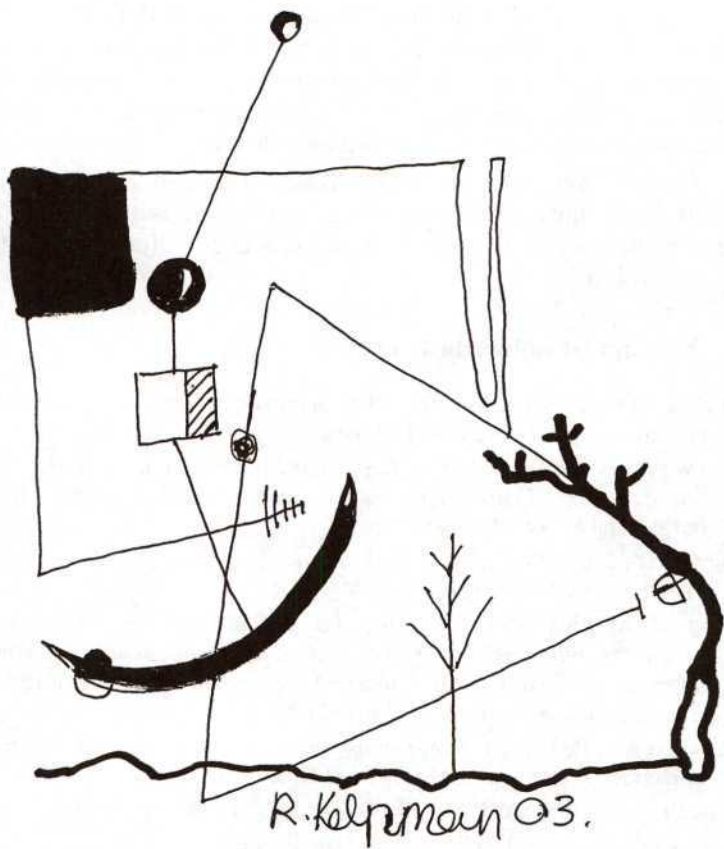
Nii ajalooliste sündmuste kulg kui ka samaaria religiooni traditsioonide väljakujunemise suhteliselt hiline aeg kinnitab, et lahkemine juutide ja samaarlaste vahel on toimunud järk-järgult ning pika perioodi jooksul. Samaarlaste usuline grupp formeerus võibolla alles Johannes Hyrcanuse aktsioonide tõttu.

Israeli suguharud jagunesid Kaananisse asudes põhja- ja lõunaaladel elavateks suguharudeks. Ajaloo käigus on põhjapoolsetel aladel elanud israeliitide seast kujunenud välja samaarlaste usuline rühm.

Kirjandust samaarlaste kohta:

- Becking, Bob 1992. *The Fall of Samaria: An Historical and Archaeological Study*. Leiden: E. J. Brill
- Bowman, John 1975. *The Samaritan Problem: Studies in the Relationships of Samaritanism, Judaism and Early Christianity*. Pittsburgh: The Pickwick Press
- Bright, John 1981. *A History of Israel*. Philadelphia: Westminster Press
- Böhm, Martina 1999. *Samarien und die Samaritai bei Lukas: Eine Studie zum religions-historischen und traditions-geschichtlichen Hintergrund der lukanischen Samaritentexte und zu deren topographischer Verhaftung*. Tübingen: Mohr Siebeck
- Coggins, R. J. 1975. *Samaritans and Jews: The Origins of Samaritanism Reconsidered*. Oxford: Basil Blackwell
- Pummer, Reinhard 1987. *The Samaritans*. Leiden: E. J. Brill
- Purvis, James D. 1968. *The Samaritan Pentateuch and the Origin of the Samaritan Sect*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press
- Schur, Nathan 1992. *History of the Samaritans*. Frankfurt am Main: Peter Lang
- The Samaritans*. 1989. Ed. by Alan D. Crown. Tübingen: J. C. B. Mohr

KADRI METSMA (sünd. 1969) on Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku Konsistooriumi välissuhete sekretär, teoloogiamagister (Tartu Ülikool, 2002).

REIN KELPMAN

LUULET

Kirsti Oidekivi

KATRINILE

une nägude soojus seguneb
jaheda õhuga mis puhub aknast;
mõeldavast reaalsusest äratub
ruumiks ja ajaks paisund reaalsusse;
une näos nägin ammust armsamat,
hommiku näos mõtlen et peab pesema aknaid;

see uni mis mu äratub
on nii kombatav ja ära nähtud;
siin vajavad ka pörandad pesemist,
toidud tuleb koju tuua suurtes kottides;
see murrab sõrmed päriselt,
armsamast mõelda pole siis lohutus vaid valu

***

veri valjeneb, kui kaotad mere, siis kaotad sõnad;
legaliseerige mind, ilma et peaksin võtma tuimestavaid tablette!
sest mulle tundub, sest mulle paistab, sest mulle näib
et liiga palju sõnu on mere jaoks juba

legaliseeri mind, kui ma ei suuda õnnelik näida!
legaliseeri surm, mis on siin iga hetk,
legaliseeri puud nagu sa varjasid verd!
valgus vajab vaid silmi ja iseend

MEELE TULETAMINE

1

kui pimedus on nähtud, tuleb hakata
meelde
tuletama
uuesti

meelde tuleb tuletada, mis kunagi
juba
meeles
nähtud

kõik mis nähtud, on meeles
nagunii
olnud
alati

2

olemas. igal pool, igas meeles. tuletada meel
uuesti. meelde mändide pikad varjud. päikese
käes meelde üks pilk mis igal pool olnud alati

3

mingit kohinat kostab, see on vist meri
mis nüüd su kõrvus aina selgemas rütmis
jah see on meri, kile kajakate kisa
loksub üle ta ääre, vaatan teda silmad kinni
kuni näen istumas end ta äärel

4

kas tuuleil on tuule luul — et
iseenesest korraks jõudis ette?
ahvõimatu kuidas mu aken on nii muutlik,
seeaeg kui peegel päevade kaupa libistab meid varjudena!

5

meele pete! apokalüpsis su silmades oli su
uinunud meele ulm! pimedust ei saa näha
sest vaikust ei saa kuulata sest — mai
tea, miks! aga kui istuda korraks päikese
kätte on see ju niigi selge!

6

kuidas mu akna meel saab nii muutlik olla!
ta vahetab valgusi ja varjundeid ja värve, mina pean teda
ainult vahel pesema. unenäo vahepeal ta poole vaatama —
et tai solvuks. pean talle ainult natukene luuletusi ette lugema,
naalduma ta najale vahel. ah vaid mu meel peab meeldiv olema!

***

üksindus, õrnuke õis, mida päevavari võiks puudutada
kui paneks päikeseprillid ette — üksindus, õrnuke õhk

üksindus hoiab sind omale, varjab ja valetab —
üksindus läheb üksi ja salaja ennast peeglisse vaatama —

peegel pöördub pahupidi, kirjeldab su nime
ja šamaani, kes sind tagasi kutsus —

ja kuhu panna veel nüüd see üksindus?

***

lihtsamini on keeruline öelda seda et
mälu teises toas mäletab, kuidas puudutada oranži
värvi. lihtsamini peaksin ütleva et usun kalu
ookeani põhjas, usun nende mustrite täpset tähendust

maailmas üle kõige — sest mida peaksin uskuma rohkem.
tuba on teises toas, oranž värv on teises toas,
käsi on teises toas — seda saab teada,
aga mitte mäletada. tuletan meelde kuu päeva

aga sellest ei selgu midagi. mulle ei jäänud
meelde ühegi sõja põhjus — kuidas saab sõdu
põhjendada lähtudes ookeanikalade vabast liikumisest vees?
kuidas saab üldse tahta veel tahta midagi öelda

oma inimese keeles?

E, SEST C

Metafüüsilised vestlused
põhjuslikkusest
ja vaimust

Bruno Mölder

III DIALOG: TEGUSUS JA OLULISUS

Tüüne keskpäev. Päike saadab ühte katusekambrisse luurele paar kiirekest, mis kohe vastu aampalke põrkavad ning veidi segadusse sattunult vanu kõiteid põrnitsema jäävad. Natuke otsimist ning me leiame sealt ka Causanuse, kes lesib voodil ning paistab mõtlevat. Uksele koputatakse. Causanus mühatab midagi. Peagi uks avaneb ning lävele ilmub Mentius.

MENTIUS: Tere päevast, Causanus. Kuidas läheb? Kas magasin hästi?

CAUSANUS: Kuidas saaksin ma seda teada, ma ju magasin sellal?

MENTIUS: Sind ja sinu mõistatusi! Mina jälle ei leidnud täna öösel oma tavapärast rahu. Maailm, mis tundus kord nii selge ja lihtne, paistab nüüd arusaamatu ja salapärane. Võib-olla ei olegi inimese piiratud mõistusele antud tungida asjade olemusse ja nii polegi meil mõtet vaevelda nende sügavate küsimuste kallal?

CAUSANUS: Ära ütle mulle, et su mõistus on alla andnud ning su maha jätnud.

Algus 4. numbris.

MENTIUS: Ei sugugi, mõistus on mul kaasas. Kuid ta on lootust kaotamas.

CAUSANUS: Ka minu mõistus kaotab aeg-ajalt lootuse. Kuid seekord tundub mulle, et väljapääs on olemas.

MENTIUS: Ja nimelt?

CAUSANUS: Kannatust! Me peame püüdma mõista asju järkjärgult. Alustame algusest. Millal sa kasutad sõna "põhjus"?

MENTIUS: Ega ma seda sõna nii tihti ei kasutagi. . .

CAUSANUS: Ma küsin teistmoodi. Millistes olukordades leiad sa olevat mõttekas rääkida põhjustamisest?

MENTIUS: Siis, kui midagi juhtus millegi pärast. Või siis, kui keegi on milleski süüdi ning ma saan tema peale näidata ning öelda, et tema on antud olukorra põhjustanud.

CAUSANUS: Õige, ja veel?

MENTIUS: Kui ma tahan, et mingi olukord lõpeks, siis ma püüan kõrvaldada selle põhjuse. Või mõnikord ma avastan mingisuguse seose sündmuste vahel ning teen katseid, et teada saada, mis täpselt oli tagajärje põhjuseks. Siis avastan ma seaduse ning rakendan seda konkreetsele olukorrale ja niiviisi saangi ma põhjuse teada.

CAUSANUS: Ja kas sa arvad, et põhjusemõiste, mida sa kasutad kõikides nendes olukordades, on alati seesama?

MENTIUS: Nüüd, kui sa seda küsid, ei ole ma selles enam nii kindel.

CAUSANUS: Kas oleks abi sellest, kui me teeme vahet põhjuslikul seletusel ning põhjustamisel?

MENTIUS: Ma ei oska sulle vastata enne, kui sa pole seda vahetegu lähemalt selgitanud.

CAUSANUS: Just seda ma kavatsengi teha. Tundub ilmne, et põhjuslikkus seondub kuidagiviisi seletamisega. Me seletame, mille pärast midagi juhtus, ning toome välja põhjused. Sealjuures ei ole sugugi ebaharilik viidata seadustele, ehkki see pole tingimata tarvilik.

MENTIUS: Nõus, aga kuidas erineb sellest põhjustamine?

CAUSANUS: Luba ma jätkan. Samuti kasutame põhjusemõistet, kui viitame konkreetsetele sündmustele ja asjadele, mis muu-

tuvad. Kui näeme, et midagi on juhtunud, hakkame rääkima selle põhjustest.

MENTIUS: Kas see ei ole sama mis seletamine?

CAUSANUS: Muidugi, kui ma räägin sellest, kuidas me asjadest kõneleme, siis on see samuti seletamine. Kuid ma tahtsin rõhutada hoopis midagi muud. Ma tahtsin öelda, et esimesel juhul me seome põhjuse mõiste üldise seletamisega, kuid teisel juhul juhtub midagi tegelikult, näiteks üks sündmus põhjustab teise ning see ongi põhjustamine.

MENTIUS: Ühesõnaga, sa tahad teha vahet sellel, mis toimub maailmas, ning sellel, kuidas me sellest kõneleme ja seda seletame?

CAUSANUS: Just nimelt, ja ma väidan veel, et me kasutame mõlemal korral põhjuse mõistet, ilma et me endale aru annaksime, mis on mis.

MENTIUS: Mis selles siis halba on?

CAUSANUS: Häda on siis selles, et me hakkame arvama, et nende eri asjade kohta on võimalik esitada üksainus käsitus, ja nimelt, käsitus põhjuslikkusest kui sellisest.

MENTIUS: Ja sina arvad, et selline ühtne käsitus, mis hõlmaks kõiki mõeldavaid olukordi, kus me soovime kasutada põhjusemõistet, ei ole võimalik?

CAUSANUS: Ei ole.

MENTIUS: Aga me peame ometi suutma öelda midagi selle kohta, kuidas nad omavahel seotud on.

CAUSANUS: Ma ei olegi öelnud, et mul selle kohta midagi öelda ei ole. Ma loodan, et sa oled nüüd nõus veidi edasi minema, et näha, kuhu mu mõte lõpuks välja jõuab.

MENTIUS: Jätka muidugi.

CAUSANUS: Niisiis, on alust arvata, et meil tuleb eraldi seletada põhjuslikku seletust ning põhjustamist, kuid mõlemad on seotud põhjuslikkusega, kuivõrd me kaldume mõlemal juhul kasutama põhjuse mõistet.

MENTIUS: Nii et asi on ainult meie mõistes?

CAUSANUS: Mitte päris. Mõistelisel segadusel on peaaegu alati metafüüsiline põhi.

MENTIUS: See kõlab küll vanamoodsalt, kuid jätka. Milles on siis asi?

CAUSANUS: Moed tulevad ning lähevad, kuid metafüüsika jääb. Teist teed ei ole. Et põhja leida, tuleb põhja tungida. Ütle mulle, mis asjad on olemas?

MENTIUS: Kuidas seda nüüd kohe öeldagi. Vaata, see on kindel, et on asjad ja. . .

CAUSANUS: Pea, nendest mulle aitab. Asjad on olemas ning asjad mõjutavad üksteist. Kas sa eilset kelnerit mäletad?

MENTIUS: Miks ma siis ei mäleta, siamaani kripeldab, et talle nii palju jootraha andsin.

CAUSANUS: Aga ta oli seda ka väärt. Ta ütles meile midagi väga kasulikku põhjuse tavamõiste kohta.

MENTIUS: Mida siis?

CAUSANUS: Et asi saab mõjutada teist asja, kui tal on selleks piisavalt jõudu.

MENTIUS: Mis puutub see sinu metafüüsikasse?

CAUSANUS: Asjal on jõud, millega ta põhjustab. . .

MENTIUS: Teise asja?

CAUSANUS: Ei, põhjustab tagajärje. Nimetame tagajärje sündmuseks. Ja nimetame samuti põhjust sündmuseks, nii et saame öelda, et üks sündmus põhjustab teise.

MENTIUS: Niiviisi oleme juba kõnelenud.

CAUSANUS: Pealtnäha küll, aga minu arusaamist mööda ei ole sündmused analüüsimatud, vaid neil on struktuur. Sündmused koosnevad asjadest, millel on jõud. Põhjuslik jõud kutsuda esile tagajärje. Ma ütlen seega, et sündmusel on põhjuslik toime. Ehk teisisõnu, ma ütlen, et sündmused on põhjuslikult tegasus ning suudavad põhjustada teisi sündmusi tänu oma jõule.

MENTIUS: Kas sündmus, mis koosneb asjast ja jõust, on sinu meelest partikulaar?

CAUSANUS: Sündmus ei koosne asjast ja jõust. Sündmus on asi, millel on jõud. Ma ei näe põhjust, miks see ei võiks olla partikulaar.

MENTIUS: Ma olen kindel, et ma suudan mõne põhjuse sulle öelda, kuid ma pean sellele veidi mõtlema.

CAUSANUS: Mõtletage, aga kuulake, mis mul sulle veel on öelda.

MENTIUS: Ja see on?

CAUSANUS: Ainult partikulaar saab olla põhjuslikult tegus.

MENTIUS: See on küll julge väide. Kas sa seda põhjendada ka suudad?

CAUSANUS: Ainult partikulaarid on reaalsed. Põhjuslik tegusus peab olema samuti reaalne, muidu ei saaks midagi juhtuda. Järelikult saavad ainult partikulaarid panna midagi juhtuma.

MENTIUS: Aga sa rääkisid enne jõust. Kas jõud ei või olla põhjuslikult tegus?

CAUSANUS: Jõud annabki partikulaarile tema tegususe, kuid ta kuulub lahutamatu partikulaari juurde.

MENTIUS: Aga faktid? Kas faktid ei ole siis reaalsed ning ei või põhjustada muutusi?

CAUSANUS: Too mulle mõni näide fakti kohta.

MENTIUS: Fakt, et tikk pillati vaibale, põhjustas tulekahju.

CAUSANUS: See on viis kirjeldada sündmust, mis põhjustas põlengu.

MENTIUS: Kas see fakt polegi siis reaalne?

CAUSANUS: Ei ole, vähemalt mitte samas mõttes nagu selle aluseks olev sündmus. Fakt kuulub keele juurde, mitte maailma juurde. Asjaolu, et ma võin mis tahes sündmust kirjeldada sõnadega "fakt, et miski on nii ja nii", ei tähenda, et reaalselt leidub selliseid fakte, mis teeksid põhjuslikku tööd.

MENTIUS: Ma ei saa veel päris hästi aru.

CAUSANUS: Me saame iga sündmuse määratluse sõnastada ümber faktimääratluseks, lisades sündmuse ette sõnad "fakt, et. . .", kuid maailmale ei lisa see toiming mitte midagi.

MENTIUS: See lisab fakti.

CAUSANUS: See lisab fakti vaid keelde, mitte maailma.

MENTIUS: Seda nüüd küll. . .

CAUSANUS: Ning selles ongi minu argument, et kuna faktidest kõnelemine ei lisa midagi maailmale, siis ei saa nad olla reaalsed, ja kui nad ei ole reaalsed, siis ei saa nad olla põhjuslikult tegusad.

MENTIUS: Sellega olen ma nõus. Kuid eile rääkisime omadustest, mis põhjustavad sündmusi. Kas sa väidad ka, et omadused ei ole põhjuslikult tegusad?

CAUSANUS: Ma rääkisin omadustest sellepärast, et omadustest rääkisid need teooriad, mida sa mulle tutvustasid. See on eksitav kõnepruuk. Sa ju tead, et ma olen nominalist omaduste suhtes ning samal põhjusel, miks ma olen nominalist faktide suhtes. Omadused on predikaatide varjud ning kõnelemine omadustest ei lisa midagi maailmale juurde. Selles osas kuuluvad omadused ja faktid ühte.

MENTIUS: Nii et on ainult partikulaarid?

CAUSANUS: Nii ma väidan.

MENTIUS: Aga kõnelemine sündmustest ei lisa samuti midagi maailmale. Me võime sõnastada fakti, et tikk pillati, ümber tiku pillamise sündmuseks. Kas sa väidad, et see sõnastus lisab midagi?

CAUSANUS: Sõnastus kui selline ei lisa muidugi midagi, kuid sellel sõnastusel peab olema alus ning selleks aluseks on tegelik sündmus. Ja mitte fakt, sest fakt on keeleline. Nagu omadus on predikaadi semantiline vari, nii on fakt lause semantiline vari. Fakt ei ole midagi muud kui tõene lause. Et tikk pillati põrandale, on tõene — juhul kui ta on tõene —, sest see, et tikk pillati põrandale, on fakt. Kuid tiku pillamine põrandale, mis annab meile alust kõnelda sellisest faktist, on ise sündmus. Ning sündmusi ei saa lisada maailmale lausetega, sündmused peavad ise juhtuma ning olema millegi põhjused ja tagajärjed. Pane tähele, et mu väide, et faktid ei ole põhjuslikult tegusad, ei sõltugi minu konkreetsest arusaamast selle kohta, milline on sündmuste loomus. See sõltub ainult asjaolust, et faktid ei ole partikulaarid.

MENTIUS: Luba, ma esitan sulle ühe teise vastuväite. Me saame jõu olemasolu ennustada ka ilma, et see jõud oleks avaldunud. See eeldab teatud üldiste väidete ning võib-olla isegi seaduste teadmist sündmuste ja nende jõudude vaheliste seoste kohta. Kuivõrd me mainime üldises väites fakte, siis võime rääkida, nagu ka faktidel oleks jõud. Miks väidad sa siis nõnda dogmaatiliselt, et faktid ei ole põhjuslikult tegusad?

CAUSANUS: Sest nad ei ole seda sorti asjad, mis saaksid olla põhjuslikult tegusad! Kuid ma pean seda ilmselt pikemalt selgitama. Kas põhjuslikud üldistused on tuletatud konkreetsetest põhjustavate sündmuste vaatlusest või me tunneme konkreetse sündmuse ära kui põhjuse vaid tänu sellele, et meile on teada mingi põhjuslik üldistus?

MENTIUS: Ma usun, et õige on viimane.

CAUSANUS: Ent kuidas me saame neid põhjuslikke üldistusi teada, kui nad ei ole üldistatud konkreetsete sündmuste põhjal ning samuti ei ole nende teadmine meile sündides kaasa antud?

MENTIUS: Nii et üldistused on tuletatud konkreetsete sündmuste vaatlusest?

CAUSANUS: Ma ei tea, milline on põhjusliku üldistuse loomise mehhanism. Kuid ma olen jõudnud veendumusele, et ilma partikulaarideta ei saaks meil olla üldisi teadmisi.

MENTIUS: Sellega olen vist ka mina nõus. Kui asju ei ole, siis ei saa olla ka teadmisi asjadest.

CAUSANUS: Nüüd saan ma sulle edasi vastata. Sellest, et sul on üldistus, mis seostab fakte ja jõudusid, ei järeldu, et faktid on põhjuslikult tegusad. Tegusus pärineb partikulaarist. Üldistuses oled sa lihtsalt viinud sündmuse keelde, andnud talle sobiva kirjelduse ning nimetanud ta faktiks. See käik ei seo veel fakti ja jõudu. Kui sündmust ei oleks toimunud, siis ei oleks sul alust rääkida ka faktist.

MENTIUS: Aga me saame sündmuse ennustada? See ju eeldab kõnelemist faktist ilma, et sündmus oleks toimunud.

CAUSANUS: Oma viimase lausega pidasin ma silmas, et sa ei saa tõeselt öelda, et see on fakt, et pliiats pillati põrandale, kui pliiatsit ei pillatud põrandale. Kuid sa saad öelda, et pliiats võib põrandale kukkuda. Ning siin sa ennustad ette põrandale kukkumise sündmust. Aga see ei ole sama mis öelda, et kui see on fakt, et pliiats võib põrandale kukkuda, siis leidub sündmus, milleks on pliiatsi võimalik põrandale kukkumine.

MENTIUS: Sellist sündmust ei saa olla.

CAUSANUS: Muidugi mitte.

MENTIUS: Kuidas on siis seotud faktid ja sündmused?

CAUSANUS: Iga sündmust saab kirjeldada kui fakti ning need kirjeldused hakkavad edaspidi elama keeles iseseisvat elu. Ja see tähendab seda, et keeles võib kirjeldada rohkem, kui võib toimuda maailmas. Kui sa ennustad pliatsi kukkumise sündmust, siis ütled sa, et võib aset leida olukord, mida saame kirjeldada kui fakti, et pliats kukkus põrandale.

MENTIUS: Ma hakkan juba tasapisi harjuma sinu eristusega partikulaaride ja faktide vahel, aga olen ikkagi segaduses. Ühest küljest tahaksin ma öelda, et faktid täidavad mingit põhjuslikku rolli, ning teisalt jään ma nõusse sinuga, et ainult partikulaarid saavad olla põhjuslikult tegusad.

CAUSANUS: Kas sa oleksid rõõmus, kui ma ütleksin sulle, et su mõlemad väited on tõesed?

MENTIUS: Ma lausa hüppaksin rõõmust! Ent kuidas saaks see olla võimalik?

CAUSANUS: Mäletad, mida ma ütlesin meie põhjusemõiste kohta?

MENTIUS: Et see on piisavalt lai?

CAUSANUS: Jah, see venib piisavalt, et mahutada enda alla nii partikulaare kui fakte.

MENTIUS: Kuid hetk tagasi väitsid sa ju ometi, et ainult partikulaarid saavad olla põhjuslikult tegusad, aga faktid ei ole ju ometi partikulaarid?

CAUSANUS: Ma ei väida ka nüüd, et faktid oleksid põhjuslikult tegusad.

MENTIUS: Kuid. . .

CAUSANUS: Kuid ma väidan, et faktid võivad olla põhjuslikult olulised.

MENTIUS: Mis on põhjuslik olulisus?

CAUSANUS: Põhjuslik olulisus on seotud seletusega. Põhjuslikult on olulised kõik need faktid, mida me kasutame millegi seletamiseks. Ja kuna põhjuslikke seletusi on mitmesuguseid ning neid võib esitada eri tasemetel, siis on kõik nendes seletustes kasutatavad faktid ning samuti omadused põhjuslikult olulised. Olulised meie mõistmise jaoks.

MENTIUS: Kas nad on olulised tänu seadusele, millele seletus toetub?

CAUSANUS: Mitte iga seletus ei pea viitama seadusele. Su armas naisuke küpsetas sulle koogi, et sulle rõõmu valmistada, sest sind tundes võib ta arvata, et koogisöömine valmistab sulle rõõmu. Ometi ei leidu mingit seadust, mis ühendaks koogisöömist rõõmuga.

MENTIUS: Seda küll.

CAUSANUS: Mida ütleksid sa järgmise väite kohta: kui tikk oleks küünla juurde viidud, siis küünal oleks süttinud?

MENTIUS: See ütleb midagi tiku asukoha muutuse ning küünla süttimise vahelise seose kohta.

CAUSANUS: Õige, ja mida täpsemalt?

MENTIUS: Et tiku nihutamine on küünla süttimise põhjuseks.

CAUSANUS: Põhjuseks.

MENTIUS: Aga see ütleb, et kui tikku küünla juurde ei viida, siis küünal ei sütti. See eeldab, et tikku ei ole küünla juurde viidud. Kuidas saab see, mida ei ole, midagi põhjustada?

CAUSANUS: Kuid ta ei olegi põhjuslikult tegus, üksnes põhjuslikult oluline meie seletuse jaoks.

MENTIUS: Kuidas saab miski olla põhjuslikult oluline, ilma et ta oleks põhjuslikult tegus?

CAUSANUS: Põhjuslik tegusus kuulub partikulaaride juurde. Põhjuslik olulisus kuulub faktide juurde. Faktidele viidatakse seletuses ning seletuses mainitakse seda, mis on meie jaoks oluline.

MENTIUS: Ja faktid ei ole põhjuslikult tegusad, sest nad ei kannu põhjuslikku jõudu?

CAUSANUS: Nii ma mõtlen.

MENTIUS: Fakt on siis partikulaari kirjeldus keeles.

CAUSANUS: Tõene kirjeldus.

MENTIUS: Aga mis teeb kirjelduse tõeseks? Kas kirjelduses ei mainita mitte partikulaari omadusi, mis peavad partikulaaril olema, et kirjeldus talle rakenduks?

CAUSANUS: Kui ma räägin asja omadustest, siis ma kasutan predikaate. Ning ma saan predikaate kasutada partikulaari

kohta vaid siis, kui partikulaar kuulub predikaadi rakenduvuse piirkonda.

MENTIUS: Mis on rakenduvuse piirkond?

CAUSANUS: Kas sa oled minuga nõus, et ma saan öelda, et hobune on väle, kuid ma ei saa öelda, et hobune on vale?

MENTIUS: Muidugi. Kuidas saaks hobune olla vale? Kuid sa saad öelda, et hobune on väle, sest väledus on üks hobuse omadustest.

CAUSANUS: Ja valesus ei ole?

MENTIUS: Kuidas seda nüüd öelda. . .

CAUSANUS: Ära parem ütlegi. Asi on lihtsalt selles, et hobune ei kuulu nende asjade klassi, mille kohta saaks rakendada predikaati "on vale", ning ta kuulub nende asjade hulka, millele saab rakendada predikaati "on väle".

MENTIUS: Ja miks kuulub hobune nende asjade hulka?

CAUSANUS: Maailm on lihtsalt selline. Ehk peaksin ütleva, et hobuses avaldub selline jõud.

MENTIUS: Ja sa keeldud ikka ütlemast, et hobusel on omadus olla väle?

CAUSANUS: Ma võin seda öelda, kuid ma ei mõtle selle all muud, kui et üks predikaat rakendub partikulaarile.

MENTIUS: Kuid kas hobune on väle reaalselt?

CAUSANUS: Hobune on hobune.

MENTIUS: Kui dogmaatiline!

CAUSANUS: Üldsegi mitte. Kui sa teed selle eksimuse ja kõneled hobuse omadustest eraldi, siis peagi tekib sul kiusatus eristada neid omadusi, mis põhjustavad midagi, nendest, mis seda ei tee. Ning siis satud sa raskustesse, millest oleme juba rääkinud. Ükski alus selle eristuse tegemiseks ei tundu piisav või siis muutuvad põhjuslikeks ripatsiteks need omadused, mida sa meelsamini näeksid põhjuslikena.

MENTIUS: Ja sellepärast väidad sa siis, et omadused ei põhjusta midagi? Kui veider.

CAUSANUS: Ma ütlen vaid, et omadused ei ole põhjuslikult tegusad. Kuid loomulikult on omadused põhjuslikult olulised ning

mõned omadused on olulisemad kui teised. See aga ei tähenda muud, kui et me kasutame oma põhjuslikes seletustes predikaate.

MENTIUS: Aga millises seoses on omadused ja faktid?

CAUSANUS: Faktid võtame kasutusele siis, kui seletame lausetega, predikaatide tarvitamine toob endaga kaasa jälle omadused. Erinevus on lihtsalt selles, kas me ütleme "Hobuse väledus tõi talle võiduajamisel võidu" või "Fakt, et hobune oli väle, põhjustas fakti, et ta võitis võiduajamise".

MENTIUS: Ma vist hakkan sind juba mõistma. Aga kas sina saad öelda, mispärast põhjustab üks partikulaar teise?

CAUSANUS: Hea küsimus. Ma saan öelda, millised omadused on põhjuslikult olulised, ja nendeks on need predikaadid, mida kasutame põhjuslikus seletuses. Ent kui sa tahad teada partikulaari enese kohta, siis pead sa uurima, milline põhjuslik jõud on sellele partikulaarile omane. Minu meelest me juba rääkisime sellest.

MENTIUS: Õige küll. Ent kuidas me ikkagi saame teada, millised jõud mingil partikulaaril on?

CAUSANUS: Me võime selle partikulaariga katseid teha ning lõpuks seaduse sõnastada, mis meile seda ütleb. See ei tähenda aga, et partikulaari jõud pärineksid mingitest üldistest seadustest. Sinu küsimus on pärimine teadmiste omandamise detailide kohta. Mind huvitavad praegu hoopis metafüüsilised printsiibid. Ühesõnaga, ma ei näe siin põhimõttelist probleemi.

MENTIUS: Kuid kas nüüd ei teki meil samasugune olukord, mille eest sa enne nii mõistlikult hoiatasid? Kas nüüd ei ole ühel sündmusel rohkem kui üks põhjus — see põhjus, mis on põhjuslikult tegus, ning need faktid, mis on põhjuslikult olulised?

CAUSANUS: Faktid sündmuse ei põhjusta. See tähendab, et nad ei ole põhjuslikult tegusad sündmuste toimumisel, ehkki nad võivad olla olulised nende toimumise mõistmisel. Ehkki sündmusel saab olla ainult üks põhjus, ei välista see veel seletuste paljusust, mis toovad esile erinevaid põhjuslikult olulisi fakte. Faktid sündmustega põhjusliku tegususe pärast ei võistle.

MENTIUS: Nüüd ma näen, kuhu sa tüürid! Kuid ma ei ole ikka veel veendunud, et sul on õigus.

CAUSANUS: Ma ei julgenudki seda veel loota. Ka ma ise pean veel palju mõtlema omaduste, faktide ning partikulaaride vahekorra üle. Paari vestlusega ei saagi nii keerulisi probleeme selgeks rääkida. Aga ma julgen loota, et me oleme vähemalt teel selguse poole.

MENTIUS: Ma ei saa seda enne öelda, kui see mulle päris selge on. Näiteks ei mõista ma, kuidas aitavad need ideed lahendada segadusi vaimu vallas, millega sa mind eile õhtul üle kallasad.

CAUSANUS: Proovime siis veel selgust luua. Mida sa arvad väitest "Näljane Mentiuss läks kohvikusse, sest ta tahtis süüa"?

MENTIUS: Tundub usutav küll ning minu meelest ütleb see midagi põhjuslikkuse kohta.

CAUSANUS: Me võime seda veel rohkem lahti harutada. Näiteks niiviisi. "Mentiuss, kes tundis nälga, tahtis seda tunnet kaotada ning kuna ta uskus, et söömine kaotab näljatunde, ning ta uskus, et ta leiab kohvikust süüa, siis juhtis ta oma keha kohvikusse."

MENTIUS: Ka see tundub tõepärane, ehkki juba veidike veider.

CAUSANUS: Veider on see sellepärast, et harilikult me eeldame kõneldes, et sa haarad selliseid seoseid ilma, et neid oleks eraldi välja toodud. Kuid kas ei aidanud selline teguviis meil märgata ühte olulist asja?

MENTIUS: Et vaim mõjutab keha?

CAUSANUS: Täpselt. Või vähemalt, et me viitame vaimule selleks, et seletada füüsilisi muudatusi. Aga mida sa arvad järgmisest lausest: "Mentiuss, kelle hüpotaalamus tootis teatavat kemikaali, tahtis selle tootmist muuta, ning kuna ta uskus, et söömine muudab selle kemikaali vallandumist, ning ta uskus, et ta leiab kohvikust süüa, siis juhtis ta oma keha kohvikusse."

MENTIUS: Ma ei saa sellest lausest aru. See on absurdne.

CAUSANUS: Kuid miks tunduvad meile mõned laused absurdsed ning teised mitte?

MENTIUS: Miks siis?

CAUSANUS: Sellepärast, et mentaalseid ja füüsilisi predikaate ei saa omavahel segi ajada. Neid predikaate, mida

saab rakendada isikule, ei saa rakendada kõikidele füüsilistele sündmustele ning leidub füüsilisi predikaate, mida ei saa rakendada isikule. Kes toimib vastupidiselt, see teeb kategooriavea.

MENTIUS: Mis on kategooriaviga?

CAUSANUS: Kui ühe kategooria nähtustesse suhtutakse nii, nagu oleksid nad teise kategooria nähtused.

MENTIUS: Vaim ja keha on siis eri kategooriate nähtused?

CAUSANUS: Vaim on sama õhuke nähtus kui fakt. Kehad on partikulaarid.

MENTIUS: Aga sa määratlesid enne kategooriavea kui kitsenduse predikaatide rakendatavusele. Ma eeldan niisiis, et see on seletuslik kitsendus. Miks räägid sa nüüd partikulaaridest?

CAUSANUS: Kategooriaviga saab muidugi aset leida ainult kategooriate vahel ja sellisena on see keeleline kitsendus. Ning selle määravad ära mõistete rakenduvuse piirkonnad. Kuid me peame vaatama ka seda, mis on mõistete taga. Ning ma väidan, et vaimunähtusi tähistavate mõistete taga on faktid. Näiteks fakt, et Mentius tundis nälga, viis faktini, et Mentius tahtis näljatunnet kaotada, ja nõnda edasi.

MENTIUS: Miks ei võiks me aga öelda, et fakt, et Mentius hüpotaalamus tootis teatavat kemikaali, viis faktini, et Mentius tahtis selle tootmist muuta? Esimene oleks füüsiline fakt ning teine oleks füüsilisele faktile suunatud mentaalne fakt ning üks oleks põhjuslikult oluline teise jaoks.

CAUSANUS: Faktid ei ole füüsilised ega mentaalsed. Faktid on abstraktsioonid. Ent sa võid öelda, et mõlemad faktid on partikulaaride abstraktsioonid, kuid üks neist kasutab füüsilisi predikaate ning teine kasutab vaimseid predikaate. Sellest ei järeldu, et teine fakt on vaimse partikulaari abstraktsioon.

MENTIUS: Miks siis mitte?

CAUSANUS: Ehkki ma riskin sellega, et sa kutsud mind jälle dogmaatikuks, pean ma ütleva, et ma ei lase oma metafüüsikasse vaimseid partikulaare. Kui ma nad sinna laseksin, siis ei oskaks ma nendega seal midagi peale hakata. Ma lämbuksin raskuse all, mille nad endaga kaasa toovad, ehkki pealtnäha pole neil kaalu, kuna nad on vaimsed.

MENTIUS: Olgu, vaimseid partikulaare ei saa olla. Kuid ma ei näe, kuidas seletab see kategooriaviga.

CAUSANUS: Ma ju ütlesin, et kategooriaviga saab teha ainult keeles. See tähendab, et me laseme predikaatide rakenduvusel jätta endale mulje, nagu rakenduksid vaimsed predikaadid vaimsetele partikulaaridele.

MENTIUS: Olgu, ma püüan sellisest arvamusest hoiduda. Aga isegi kui ma ei arva, et fakt, et Mentius tahtis hüpotaalamuse keemilist seisundit muuta, tähistab mingisugust vaimset partikulaari, siis jääb ikkagi mõistatuseks, miks tundub see lause mulle absurdne.

CAUSANUS: Kuid me oleme veidi juba edasi liikunud. Nüüd jääb üle vaid tõdeda, et hüpotaalamuse keemilise seisundi muutmine ei ole predikaat, mida saaks rakendada isikule, sest isikud ei kuulu selle predikaadi rakenduvuse piirkonda.

MENTIUS: Miks?

CAUSANUS: Sellised meie mõisted kord on.

MENTIUS: Aga kas isik on kehaline partikulaar? Või on ta ikkagi vaimne?

CAUSANUS: Isik ei ole kumbagi. Ma ei taha laskuda isikute metafüüsikasse, sest see viiks meid kaugemale tänasest teemast. Kuid ehk on sulle abiks see, kui ma ütlen, et isiku mõiste lühendab lihtsalt kõikide nende predikaatide rida, mida saab isikule rakendada.

MENTIUS: See tundub huvitav, kuid kas ei eelda seesugune isiku mõiste selgitamine juba isikumõiste olemasolu?

CAUSANUS: Selles sõnastuses küll, kuid ma võin selle ka niiviisi sõnastada, et eraldan teatava klassi predikaate ning väidan siis, et mõiste "isik" on selle predikaatide klassi üldiseks sildiks.

MENTIUS: Hea küll. Kas ma tohin veel küsida, mille alusel sa need predikaadid välja valid?

CAUSANUS: Kolme sõnaga öeldult: ma jälgin keelt. Aga sellest võiks rääkida veel palju enamate sõnade abil, ehkki ma kardan, et hetkel ei ole selleks sobiv aeg. Lõppude lõpuks tahad sa ju mõista põhjuslikkust.

MENTIUS: Seda küll. Ütle siis ometi, mis järeldeb sellest kõigest vaimu põhjusliku rolli kohta?

CAUSANUS: Kas sa nõustud minuga, et vaim ei ole partikulaar?

MENTIUS: Oletame.

CAUSANUS: Järelikult ei saa vaim olla põhjuslikult tegus.

MENTIUS: Kuid kohvikusse ma lähen ju ometi sellepärast, et ma tunnen nälga!

CAUSANUS: Ka see on õige. Seletuses me viitame vaimsetele faktidele, mis saavad seetõttu olla põhjuslikult olulised meie huvide suhtes.

MENTIUS: Nii et ikkagi võivad kõik vaimsed nähtused ning nende sisud olla põhjuslikult olulised.

CAUSANUS: Muidugi. Kuid nad ei saa olla põhjuslikult tegusad just nendel metafüüsilistel kaalutlustel, mis ma sulle esitasin.

MENTIUS: Kas ei jõua me siis jälle järelduseni, et nad on põhjuslikud ripatsid?

CAUSANUS: Mitte sugugi, sest põhjuslik ripats saab olla vaid see asi, mis saaks oma loomult olla põhjuslikult tegus, ent millepärast seda ikkagi ei ole. Ma ütlesin, et meie põhjusemõiste on nõnda avar, et ta saab hõlmata nii põhjuslikku tegusust kui põhjuslikku olulisust.

MENTIUS: Sinu järelendus rõõmustab mind, sest eile õhtul hakkasin ma juba lootust kaotama ning jäin uskuma, et vaim ei mängigi mingisugust põhjuslikku rolli, ning siis ei leidnud ma endas enam jõudu midagi teha ega tahta. Ma istusin niisama ning ei jaksanud endale isegi und tahta. Õnneks tuli uni ise.

CAUSANUS: Mul on hea meel, kui ma suutsin sulle pakkuda rahu ning selgust, Mentius. Ma ise ei ole seda veel päriselt leidnud. Need on sügavad teemad ning me ei ole põhja veel katsunud. Kuid ometi on see pisku, mida ma sulle suutsin pakkuda, parem kui need vildakad arusaamad, mis sinu mõistust täitsid ning vaimu eksitasid.

MENTIUS: Arvan, et aeg ongi juba nii kaugel, et ma peaksin lahkuma. Südapäevast on saanud südaöö. Ole sa tänatud, Causanus.

CAUSANUS: Jää jumalaga, Mentius.

Märkus

Arutlemine filosoofiliste seisukohtade üle dialoogivormis on alguse saanud muidugi Platonist, hiljem on seda haaravalt rakendanud George Berkeley.

Mentius esindab levinud arusaamu pooldavat analüütilist filosoofi. Autor nõustub pigem nende väidetega, mida Causanus kuuldavale toob. Dialoogivormi omapära tõttu ei ole alati võimalik viidata allikale, mis esitaks täpselt samasuguseid seisukohti, ehkki üldisematele mõjutustele on võimalik viidata.

I dialoogis Mentiuse poolt algul esitatud põhjuslikkuse regulaarsusteooria pärineb teatavasti David Hume'ilt (vt Hume 1739/1978). Argumendi, mille esitab Causanus, et see teooria ei seleta, milles seisneb põhjuslikult oluline sarnasus sündmuste vahel, võib leida näiteks Donald Davidsonilt (1995). Seost realismi ja põhjuslikkuse regulaarsusteooria vahel käsitleb Galen Strawson (1987). Seejärel Mentiuse suu läbi väljendatud nomoloogilist põhjuslikkusekäsitlust võib pidada üldiselt davidsonlikuks suundumuseks (vt nt kogumikku Davidson 1980). Hüpoteesi jumalast, kes loob iga kord uue sündmuse, vajas Malebranche (1688/1997). Metafoor omadustest kui predikaatide semantilistest varjudest pärineb Armstrongilt (1989). Anscombe'i (1971) loeng sisaldab kuulsat nurinat nomoloogilise mudeli aadressil. Davidsoni vaadete kriitikat vt artiklist Mölder 2002, kust huviline võib leida edasisi täpsemaid viiteid.

II dialoog algab epifenomenalismis vastuväitega nomoloogilisele mudelile, mille esimesena esitas arvatavasti Ted Honderich (1982) ning mida on põhjalikult arutatud John Heili ning Alfred Mele'i (1993) toimetatud kogumikus (eesti keeles vt Mölder 2002). Heili ja Mele'i kogumikus trükitud artiklites arutatakse ka üldistuvuse argumenti, mis jätab põhjuslikult tegusaks vaid fundamentaalfüüsika poolt postuleeritud omadused. Kaasumisele (ingl. k *supervenience*) toetuv katse tagada vaimsetele omadustele põhjuslikku toimet nomoloogilise mudeli raames pärineb Davidsoni (1993) artiklist. Omaduste eri tasemeid eristavad paljud, märkimisväärne on näiteks Jerry Fodor (1989). Ned Block (1990) väljendab muret funktsionalismi epifenomenalistlike ta-

gajärgede pärast. Jaegwon Kim on aastaid olnud mõjukas antireduktionismi kriitik ning temalt pärineb ka erinevate põhjuslike seletuste välistamise kitsendus. Tema uusimaid seisukohti võib lugeda teosest *Mind in a Physical World* (Kim 1998; vt ka Kim 1993). Tüüpide identsusmaterialismi esinduslikke artikleid võib leida C. V. Borsti toimetatud kogumikust (Borst 1970). Eksternalistlikult käsitletud mõtete sisu peab põhjuslikult toimetuks Tim Crane (1991), kes järeldab sellest eksternalismi ekslikkuse. Ning lõpus kirjeldatud kelneri küsitlemise idee sai ilmselt indu ühest tõestisündinud anekdootlikust juhtumist, mis toimus Oxfordis 1950. aastatel. Nimelt olla siis, hariliku keele filosoofia kõrgajal, mõned filosoofid kõrtsis istunud ning tuliselt eksisteerimise üle vaieldud. Lõpuks otsustati läbi viia *experimentum crucis* ning ettekandja kui lihtsa inimese käest küsida, mida tema mõistab sõna "eksisteerib" all. Ettekandja mõelnud veidike ning pahvanud: "Minu arvates on need asjad, mis eksisteerivad, elus!"

III dialoogis rõhutatud põhjusemõiste mitmetähenduslikkusest kirjutab *sir* Peter Strawson (1985), temast on mõjutatud ka näiteks üldiselt davidsonlikku suundumust arendav Bill Child (1994), kes teeb vahet põhjustamisel ning põhjuslikul seletusel. Samas suunas liigub ka põhjuslikku tegusust ning olulisust eristav Helen Steward (1997), kes on saanud innustust protsessi ja programmi seletuse eristusest, mis pärineb Frank Jacksoni ja Philip Pettiti artiklist (1988). Erinevuseks on muidugi see, et Jackson ja Pettit kirjutavad omaduste instantsiatsioonidest ning peavad tegususe ja olulisuse eristust seletustevaheliseks eristuseks. Siin on tegusust mõistetud märksa fundamentaalsemana. Steward (1997) on ilmselt kõige lähemal Causanuse väidetele faktide ja partikulaaride kohta, kuid ta kipub vähendama erinevust faktide põhjusliku olulisuse ning partikulaaride põhjusliku tegususe vahel. Samuti ei räägi ta sõnakestki jõududest või võimetest. Nendest kirjutab jälle näiteks Cartwright (1989). Kõnelus reaalsuse testist maailmale lisandumise kaudu on inspireeritud Stephen Schifferi pleonastilisuse testist, mille järgi on mõiste pleonastiline, kui selle lisamine mis tahes teooriale annab tulemuseks selle teooria konservatiivse laienduse (vt Schiffer, *ilmumas*). Schiffer peab ka sündmusi pleonastilisteks entiteetideks, kuid siinkohal paistab Causanus olevat eriarvamusel. Kategooriavea mõiste pärineb muidugi Gilbert Ryle'ilt (Ryle 1949, eesti keeles vt Ryle 1996). Kategooriavea vältimise nõuet tasemetevahelise seletuse kitsendusena vt artiklist Mölder 2001.

Kirjandus

- A n s c o m b e , Gertrude E. M. 1971. *Causality and Determination*. (Inaugural lecture at Cambridge University.) Cambridge: Cambridge University Press
- A r m s t r o n g , David M. 1989. *Universals: An Opinionated Introduction*. Boulder: Westview Press
- B l o c k , Ned 1990. Can the mind change the world? — *Meaning and Method*. Ed. by G. Boolos. Cambridge: Cambridge University Press
- B o r s t , C. V. (ed.) 1970. *The Mind-Brain Identity Theory*. London: Macmillan
- C a r t w r i g h t , Nancy 1989. *Nature's Capacities and their Measurement*. Oxford: Clarendon Press
- C h i l d , William 1994. *Causality, Interpretation and the Mind*. Oxford: Clarendon Press
- C r a n e , Tim 1991. All the difference in the world. — *Philosophical Quarterly*, vol. 41, pp. 1–25
- D a v i d s o n , Donald 1980. *Essays on Actions and Events*. Oxford: Oxford University Press
- D a v i d s o n , Donald 1993. Thinking causes. — *Mental Causation*. Ed. by J. Heil, A. Mele. Oxford: Clarendon Press, pp. 3–17
- D a v i d s o n , Donald 1995. Law and cause. — *Dialectica*, vol. 49, pp. 263–279
- F o d o r , Jerry A. 1989. Making mind matter more. — *Philosophical Topics*, vol. 17, pp. 59–79
- H e i l , John, Alfred M e l e (eds.) 1993. *Mental Causation*. Oxford: Clarendon Press
- H o n d e r i c h , Ted 1982. The argument for anomalous monism. — *Analysis*, vol. 42, pp. 59–64
- H u m e , David 1739/1978. *A Treatise on Human Nature*. Ed. by L. A. Selby-Bigge. Oxford: Clarendon Press
- J a c k s o n , Frank, Philip P e t t i t 1988. Functionalism and broad content. — *Mind*, vol. 97, pp. 381–400
- K i m , Jaegwon 1993. *Supervenience and Mind*. Cambridge: Cambridge University Press
- K i m , Jaegwon 1998. *Mind in a Physical World*. Cambridge, MA: The MIT Press
- M a l e b r a n c h e , Nicolas de 1688/1997. *Dialogues on Metaphysics and Religion*. Tr. N. Jolley, D. Scott. Cambridge: Cambridge University Press
- M ö l d e r , Bruno 2001. Inter-level explanation and the category-mistake. — *Estonian Studies in the History and Philosophy of*

- Science*. Ed. by R. Vihalemm. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, pp. 283–294
- Mölder, Bruno 2002. Anomaalne monism ja psühhofüüsilised seadused. — *Akadeemia*, nr 3, lk 580–611
- Ryle, Gilbert 1949. *The Concept of Mind*. London: Hutchinson
- Ryle, Gilbert 1996. Descartes'i müüt. — *Akadeemia*, nr 8, lk 1666–1680
- Schiffner, Stephen ilmumas. *Things We Mean*. Oxford: Oxford University Press
- Steward, Helen 1997. *The Ontology of Mind*. Oxford: Clarendon Press
- Strawson, Galen 1987. Realism and causation. — *Philosophical Quarterly*, vol. 37, pp. 253–277
- Strawson, Peter 1985. Causation and explanation. — *Essays on Davidson: Actions and Events*. Ed. by B. Vermazen, M. B. Hintikka. Oxford: Oxford University Press, pp. 115–135

BRUNO MÖLDER (sünd. 1975) on filosoofiat õppinud Tartus, Oxfordis, Cambridge'is ning Konstanzis. BA filosoofias ja BSc psühholoogias (Tartu, 1997), MA filosoofias (Tartu, 1999), MPhil filosoofias (Cambridge, 2000). Praegu kirjutab doktoritööd Konstanzis ülikoolis. *Akadeemias* on varem avaldanud artiklid “Episteemiline autoriteetsus oma vaimuseisundite suhtes” (1996, nr 10, lk 2060–2089), “Hilary Putnami sisemine realism” (1997, nr 4, lk 789–807), “Dennett ja kvaalid” (1998, nr 1, lk 209–221), “Kas antirealist saab mälule toetuda?” (2001, nr 5, lk 1034–1052) ja “Anomaalne monism ja psühhofüüsilised seadused” (2002, nr 3, lk 580–611). Väidelnud koos Jaan Kangilaskiga pealkirja all “Vaim ei ole teadvus!” (1997, nr 1, lk 175–180), avaldanud gregeriiasid “Assotsiatsioon ja muljeid” (1997, nr 4, lk 732–733), “Välgatusi” (2001, nr 6, lk 1273–1277), arvustuse “Emakeelefilosoofia” (1999, nr 10, lk 2202–2212) ning tõlkinud David Chalmersi, Daniel Dennetti, Jane Heali, Christopher Peacocke'i, Hilary Putnami, Richard Rorty ja Peter Strawsoni tekste.

R. Kelpman 03.

REIN KELPMAN

KULDLÕIGE KUI ESTEETIKAMÕTE JA EMPIIRILINE TÕIK

Vladimir J. Konečni

Tõlkinud Kristin Sarv

Selles töös esitatakse 1. kuldlõike kui igivana Lääne esteetikamõtte lühike tutvustus, 2. peamised vead, nii põhimõttelised kui uurimisalased, mida kuldlõikest huvitatud empiirilised esteetikud on siinkirjutaja arvates seni teinud, 3. A.–D. ülevaade siinkirjutaja ulatuslikust katse- ja arhiiviuuringuprogrammist kuldlõike tähtsuse kohta Lääne maalikunsti struktuuris ja kompositsioonis ning 4. kuldlõike olemuse arvatav tunnetatavus praegu, et 5. punktis arutleda Lääne ja (Kaug-)Ida esteetika erinevuste üle.

1.

Kuldlõige ($\phi' \cong 0,618$; ϕ nagu Pheidias) on mõõdusuhe, mis on umbes 2600 aasta jooksul mitmesuguses geomeetria-, aritmeetika-, biomorfoloogia- ja kunstikontekstis vaimustanud Euroopa filosoofia, teaduse ja kunsti helgemaid päid. Johannes Kepler on seda nimetanud jumalikuks ning paljud teised mõjukad inimesed on pidanud kuldlõiget ilu võrdkujuks, nende hulgas Baumgarten (1750–1758/1961) ja — lausa üksikasjadesse süvenedes —

Tõlgitud käsikirjast “The “Golden Section” as Aesthetic Idea and Empirical Fact”. Artikli lühendatud versioon kõlas ettekandena XV rahvusvahelisel esteetikakongressil Tokios 2001. aastal.

Avaldame autori loal.

Zeising (1854, 1855, 1884 (postuumselt ilmunud)). 20. sajandil arutles kuldlõike püsiva tähtsuse üle esteetikateoorias teiste seas Borisavljevic (Borissavlievitch 1958), Huntley kasutas seda peamise esteetikanäitena matemaatikas (1970), Bouleau tuvastas selle Lääne maalikunsti peamistes töodes (1963) ning Le Corbusier võttis selle aluseks oma *Modulor*'ile — ettepanekule ühendada arhitektuuris funktsionaalsus ja esteetilisus.

2.

Leipzigis teadlane Gustav Fechner korraldas põhjanevaid katseid kuldlõike eelistamise kohta ristkülikus (1871, 1876). Ehkki need katsed olid väga olulised, märkides moodsa, *empiirilise* esteetika algust (n-ö esteetika altpoolt), osutusid nad paradoksaalsel kombel mõneski mõttes *liiga* mõjuvõimsaks. Lagematu hulk uurijaid, eelkõige psühholoogid, on sellest ajast püüdnud uurida küll täpsemalt, küll pealiskaudsemalt kuldlõike tähtsust ja tähendust (viimaseid ülevaateid vt Green 1995; Hoege 1995). Ometi on suurem osa niisugusest uurimistööst olnud ülearu piiratud (a) kunstiväliste stiimulitega (eriti ristkülikud), (b) esemetega, mis esitati katseisikutele ilma esteetilise kontekstita, (c) katseisikutega, kes polnud kunstnikud, vaid ilma igasuguse kunstikoolituse ja -vilumuseta õppurid (aeti segi mõistet "esteetika altpoolt" ja "katseisikud altpoolt").

Niisuguse piiratuse põhjuseks võib pidada tänapäeva psühholoogiateaduse üsna naiivset kinniolekut (18. sajandi) füüsikamudelis ning niisama vanamoelist arvamust, et kuldlõige on nii lai ja võimas nähtus, et selle võib ära tunda peaaegu ükskõik misugune katseisik millise stiimuliga ja millises keskkonnas tahes. Neil ja mitmesugustel muudel, nii metodoloogilistel kui iseseisvatel põhjustel on tulemused jäänud väheveenvaks — kui hiljuti pühendati ühe suure empiirilise esteetika ajakirja terve number kuldlõikele (*Empirical Studies of the Arts*), jäi mulje, et see ongi kõik, milleni on jõutud.

3.

Siinkirjutaja kuueaastase uurimistöö kuldlõike kohta võib jagada neljaks omavahel seotud astmeks. Esimesel neist püüti kuldlõiget estetiseerida ja kontekstualiseerida, jätkates sealjuures tava kasutada katseisikutena psühholoogiaüliõpilasi.

3.A. *Vaas kaminasimsil: Kuldlõige kontekstis (Konečni 1997)*

Kolmes auditooriumi- ja laborikatses, millest võttis osa kokku umbes 260 (peamiselt psühholoogia-) üliõpilast, uuriti kuldlõiget võrdlusvõimaluse tekitamiseks nii teadustöös traditsiooniliselt kasutatavate ülesannete abil (joone kaheks jaotamine, ristkülikute moodustamine) kui ka uudsete stiimulitega (kuldlõikereegli põhjal ja seda eirates joonistatud vaasid ja vaasikujulised siluetid) ning uudsete ülesannetega ("vaaside" paigutamine kujutletavale ja laboratoorsele, sel eesmärgil ülesseatud kaminasimsile).

Võis teha mitu järeldust. Esiteks ei tõusnud kuldlõige teiste proportsioonide seast traditsiooniliste ülesannete ja stiimulite korral märkimisväärselt esile. Teiseks tuli ilmsiks palju keerukaid, ent statistiliselt siiski tõlgendatavaid vastasmõjusid eri tüüpi stiimulite ja ülesannete ning uurimiskeskkonna vahel, ning eelkõige saime siit teada, et pole mõtet imestada, miks suurt osa varasemaid kuldlõikeuurimusi ei ole korratud: metodoloogilised ja põhimõttelised üksikasjad jäeti silmanähtavalt unarusse. Kolmandaks, kuldlõige poolesteetilistel objektidel (vaasijoonistused ja -siluetid) ei soodustanud mingilgi määral nende paigutamist kamina kuldlõikepunkti, ei täiesti kujutletaval ega peaaegu päris (laborisse ehitatud) simsil. Kuid see, et katseisikud kasutasid vaasikujutisi ja -siluette paigutades (nii kujutletud kui "tegelikule" kaminasimsile) järjekindlalt ja valdavalt *tasakaalu*printsipi, näitab, et nad võtsid ülesannet täiesti tõsiselt. Neljandaks: kui katseisikutel paluti valida üks üheteistkümne vaasi seast, millest viis olid kuldlõikelised ja kuus mitte (ent muidu huvitavate proportsioonidega, näiteks 0,50, 0,67 ja 0,75), siis valis peaaegu 50% katseisikuid ühe ja sama kuldlõikelise vaasi (ehkki kuldlõikeliste eelistamine ei olnud kokkuvõttes valdav).

Mida need katsed meile kuldlõike kohta ütlevad? Vaadagem üksikasjalikumalt kahte otsustamissituatsiooni, millest leidsid end nimelt need katseisikud, kelle reageeringu võtsid kokku kaks viimati esitatud punkti. Ühes olukorras sisenevad katseisikud laborisse ükshaaval. Suure ruumi tagaseinas on ehtsana paistev ilma koldeta kaminasimss, mida katab kangas. Laualt ruumi teises otsas antakse katseisikule üksteise järel, juhuslikus järjekorras kätte üksteist vaasi — kõik toeka põhjaga, ent muidu nii kuldlõikeproportsioonidega kui ilma. Ülesanne on kujutada neid vaase ette kui väärtuslikke — etruski, kreeka, Mingi vaasidena — ning kaminasimssi oma kodu esindusliku paigana. Täpselt paigutatud vaasist saab, nagu kannatlikult seletatakse, silmatorkav visuaalne element igapäevases koduses elukeskkonnas, samuti uhkuseasi auväärsete külaliste ees.

Katseisikute tegevuses ilmnevad selles olukorras selged seaduspärasused. Mida suurem vaas (ükskõik, kas proportsioonid on kuldlõikelised või mitte), seda lähemale see kaminasimssi kesk-kohale keskmiselt asetatakse. Mida väiksem vaas, seda enam asukoht varieerub. Niisiis, samas kui iga üksiku vaasi paigutuse jaotuse keskmine oli simsi keskkoha kandis, oli paigutuse hajutus vaasi suurusega pöördvõrdelises suhtes. Kuldlõige ei loe, tasakaal küll. On ebamugav ette kujutada suurt vaasi simsi otsa lähedal — võib maha kukkuda! —, olgugi vaasiks pappsiluett ja kaminasimss tehtud täispuidust.

Teises situatsioonis vaatasid katseisikud kõiki ühtteist vaasi ühekorraga ja ka üheskoos, ent hinnanguid andis igaüks eraldi — ilma et oleks mainitud paigutust või kaminasimssi, vaid ülesandega ette kujutada, et vaasid on äärmiselt ilusad ja väärtuslikud ning nad võivad ühe päriselt endale võtta. Peaaegu 50% katses osalenuist valis ühe ja sama vaasi — ning see oli kuldlõikeproportsioonidega, ehkki kokkuvõttes kuldlõikelisi ei eelistatud; kõige sagedamini valitud vaas ei olnud suurim, nii et võib kõrvale jätta võimaluse, nagu peetaks vaasi seda paremaks, mida suurem ta on.

Et näidata kuldlõike tähendusrikkust, ei piisa nähtavasti stiimulite teatavast estetiseerimisest ja konteksti asetamisest. Need lisamõjutused ei korva kuldlõike vajakajäämisi, kui talle seatakse vastu tõeliselt jõuline esteetiline vajadus, näiteks tasakaalu järele, vähemalt siis, kui katseisikuks on kunstihariduseta inime-

sed. Ometi oli nendesamade katseisikute ülekaalukaks lemmikuks just üks kuldlõikelisi vaase. Kuldlõige võib olla oluline, ent üksnes ühenduses paljude muude teguritega, osana kõrgema järgu vastastikutest mõjutustest. Neid mõtteid uuriti töökava järgmisel astmel, kui katseisikuks olid tegevkunstnikud.

B. Maalikunstnikud eristavad kuldlõiget teiste proportsioonide hulgast täpsemini (Konečni 2000)

Selles kavapunktis uuriti kuldlõike suhtelist tähendusrikkust uue, pealetükkimatu metodoloogia abil, mis on Fechneri loomismetodi modifikatsioon.

Neliteist kutselist maalikunstnikku visandas rangetes laboratoorsetes tingimustes paberile 27 keerukat lüümikutel esitatud stiimulit, ülesandega teha seda "originaalilähedaselt, täpselt ja tõepäraselt". Stiimulid olid järgmised: neli etapis A kasutatud vaasi (neist kaks kuldlõikelist, kaasa arvatud lemmikuks osutunud vaas, ning kaks kuldlõiket), millest oli tehtud värvifoto kõigis neljas punktis kaminasimsil (0,50, 0,62, 0,70 — kontrollina, 0,75) — kokku 16 vaasstiimulit; seitse stiimulit olid värvilüümikud Robert Kodama abstraktsetest ja poolabstraktsetest originaalmaalidest — Robert Kodama on noor, suhteliselt tundmatu San Diego kunstnik, kes on oma piltidesse maalinud nii kuldlõike- kui muid proportsioone, nii enne, kui ta oli seda mõistet vormiliselt tundma õppinud, kui ka kavatsuslikult, pärast sellest teadasaamist; ning lõpuks, neli stiimulit olid värvilüümikud Piet Mondriani ja James Whistleri tuntud maalidest, kummaltki kaks; ei Whistleri kohta ega tema enda kirjutatu rõhuta kuldlõikeproportsiooni, Mondriani on vastupidi.

Kuldlõige ja muud olulised proportsioonid ning kontrollproportsioonid tehti stiimulitel kindlaks enne katset (120 esinemisjuhtu: vaasidel ühtekokku 48, seitsmel Kodamal 30, neljal Mondriani ja Whistleri tööil 42). Neljateistkümne maalikunstniku 378 visandit mõõdeti, et määrata, kui täpselt on neil reprodutseeritud mitmesugused proportsioonid (üldkokkuvõttes 1680 juhtu). Hüpooteesid tuletati psühholoogia mõistealadelt, mis puudutavad tähelepanu, tunnetatu töötlemist ja n-ö prestiižiefekti (nt Francès 1976), iseäranis aga pikkadest põhjalikest inter-

vjuudest professionaalsete maalikunstnikega (mitte nendega, kes osalesid katses), kes võeti niisiis informantideks — samasuguses tähenduses, nagu seda sõna kasutatakse antropoloogias. Oletati, et visandamise täpsus sõltub tähelepanust ning et vastamisi seatuna autentsete maalidega, pealegi tuntud kunstnikelt — erinevalt vaasikatsesest —, suhtuvad maalijad ülesandesse suurema austuse tõttu kui tervitatavasse väljakutsesse. Samuti eeldati, et kuldlõiget visandatakse teistest proportsioonidest tunduvalt täpsemini, kui stiimuliks on kuulsad maalid, mitte vaasid ega Kodama teosed. Lõpuks ennustati visandamise suurimat täpsust ja kuldlõike märgatavat esiletõusu Mondriani kahe teose visanditel, tema auväarsuse tõttu ja tema kui ülima moodsa proportsiooni-, sealhulgas kuldlõikemeistri ja geomeetriliste vormide detailsuhestuse meistri esitatava kaasakiskuva väljakutse tõttu.

Vaasstiimulite proportsioonide edasiandmise üldine täpsus oli suhteliselt väike: 20%. Osalt sellepärast, et vaaside paigutuse proportsioonid punktis 0,50 ja 0,75 edastati mõnevõrra täpsemalt kui vaaside enda mõõdusuhted, ei olnud varasemas uuringus enim eelistatud vaasil ega seega ka kuldlõikel üldiselt mingit ülekaalu edastamise täpsuses.

Kodama seitset maali jälgendades oli üldine täpsus peaaegu sama väike: 22%. Ent Kodama kuldlõiget anti edasi tähelepandavalt suurema täpsusega kui vaaside oma (26% vs. 18%) — ehkki harva, kaks korda esinenud 1,00 (ruudu kolm külge ning üks ring) anti Kodama stiimulitel edasi veel täpsemini kui kuldlõiget.

Tunduvalt suuremat kogutäpsust kui vaaside ja Kodama teoste visandamisel täheldati kokku neljal Mondriani ja Whistleri visandil: 42%. Veel enam, samas kui teiste proportsioonide täpsus varieerus 28%-st 43%-ni, oli nende teoste kuldlõike ja 1,00 edasiandmisprotsent tunduvalt suurem (vastavalt 61 ja 57) ning kõigil neljal teosel esinevat kuldlõiget anti edasi kõige originaalilähedasemalt, mille järel tuli väikese vahega 1,00-proportsiooni visandamise täpsus. Ometi ei erinenud Mondriani teoste kuldlõike ega 1,00 edasiandmine täpsuse poolest märkimisväärselt Whistleri teoste jälgendamisest.

Proportsioonide suhteliselt suur üldine edasiandmistäpsus kinnitas põhimõtteliselt selleks uurimuseks välja töötatud uue uurimismeetodi õigsust. Võrreldes vaaside- ja Kodama-katset Mond-

riani-Whistleri-katsega, kasvas üldine täpsus märgatavalt. Erinevalt vaasidest anti maalide kuldlõike- ja 1,00-proportsiooni edasi täpsemini kui teisi proportsioone, ent iseäranis rõhutatult tuli see erinevus esile Mondriani ja Whistleri teoste jäljendustel. Väga suurt täpsust, 71%, täheldati ühe Whistleri ja ühe Mondriani teose kuldlõike visandamisel; 1,00 edasiandmise suurim täpsus oli sellesama Mondriani pildi jäljendustel — 66%.

Niisiis osutus enamik ennustustest õigeks. Et meisterliku geomeetrisuse poolest kuulsa kunstniku kujutatud 0,62 ja 1,00 ei edastatud täpsemini kui samu proportsioone Whistleri maalidel, on mõnevõrra üllatav, ent mitte põhiline. Ning et ruutu ja ringi peetakse esteetikas ja geštalitajuteoorias täiuslikeks ja tugevateks kujunditeks (nt Arnheim 1974; Koffka 1935), siis ei vähenda maalide 1,00 väga täpne edastamine kindlasti mitte kuldlõike olulisust.

Kirjeldatud katse tulemused näitavad, et kuldlõige on tunduvalt tähtsam, kui võinuks järeldada A-osas kirjeldatud uuringu alusel: kuldlõige on subtiilne, ent tema tabamatust on võimalik märgatavalt vähendada, kui katsestimuliks on autentsed esmaklassilised maalid, informantideks ja katseisikuteks elukutselised maalikunstnikud ning kui asjakohase uue pealetükkimatu metodoloogia abil meelitatakse katseisikud proportsioone valikuliselt vaatlema ja neile reageerima.

C. Kuldlõige 20. sajandi maalide ülesehituses (Konečni 1999; Konečni [ilmumas])

20. sajand pakub kuldlõike seisukohast erilist huvi, sest see periood torkab silma ühest küljest traditsioonilise õpetuse ja ideede kõrvaleheitmise poolest ning teisest küljest geomeetrisuse ja abstraktsiooni poolest. Uurimiskava järgmiseks astmeks oli küsimus, kas 20. sajandi maalide ülesehituses kasutatakse kuldlõiget, ja kui, siis kuidasmoodi; samuti oli huvitav teada saada, missuguseid proportsioone veel on kasutatud neis teostes, kus oli olemas kuldlõige või kuldlõiked.

Uuringu siht ei olnud kindlasti leida täpseid kuldlõike esinemissageduse ja prevaleerimise arvvaartusi (levikulises mõttes) kogu 20. sajandi maalidehulgas (seda indutseerida olnuks võimatu) ega mitte ka esinduslikus juhuslikus valimis, sest niisuguse vali-

Kuldlõige

mise välistasid logistilised raskused. Eesmärgiks oli esiteks suuremast maalidehulgast leida arvukas valim (umbes 100 maali), et igal maalil oleks vähemalt üks kuldlõige. Edasi tuli neid maale lähemalt uurida kuldlõike ja muude oluliste proportsioonide seisukohast (0,50, 0,67, 0,75, 1,00).

Esialgsest 250-maalisest kogumist piisas, et leida nende hulgast 95 maali, millel on vähemalt üks kuldlõige (allpool kirjapandud nelja kriteeriumi alusel) — mis annab juba ise üldjoontes teada, kui palju võiks kuldlõiget 20. sajandi maalidel esineda. Lõppvalimi 95 maali kuulusid 52 autorile ning mingil määral olid esindatud kõik aastakümned.

Enamiku maalide sisus, abstraktsed kaasa arvatud, on tuvastatavad paljud suhted, mida võib pidada mõõdusuheteks. Siinses töös valiti mõõtmiseks vaid tähtsamad ja silmatorkavamad struktuuri- ja kompositsioonelemendid, mille osas nii autor, kunstiasjatundjad kui ka kaaskunstnikud olid ühel meelel. Kõigil 95 teosel mõõdeti järgmisi elemente, kusjuures (b), (c) ja (d) all kirjeldatud mõõtmised esindavad käesoleva uurimuse põhimõtteliselt uut panust kuldlõikealasesse kirjandusse:

(a) Maali üldised mõõtmed (pildi suurus); (b) maali vertikaalne kaheksjagunemine, mis näitab vasaku-parema poole tasakaalu ehk raskuse tajutavat horisontaalset jagunemist; (c) horisontaalne kaheksjagunemine, mis näitab ülemise-alumise poole tasakaalu ehk raskuse vertikaalset jagunemist; (d) peale proportsioonide, mida väljendab telgedega kaheksjagunemine nagu (b)-s ja (c)-s, tuvastati ja mõõdeti veel mitmesuguseid proportsioone, sealhulgas kuldlõiget mitmesugustel maalil leiduvatel geometrilistel kujunditel, mis võisid esineda niihästi puhta vormina (näiteks “kuldne kolmnurk”, mille $a/b = 0,62$) kui lülitatuna kujutatavate objektide vormi. Seetõttu tehti kindlaks ja mõõdeti oluliste inimfiguuride näo- ja kehaproportsioone, samuti mitmesuguste ülesehituses esilekerkivate objektide mõõtmeid, näiteks majadel, sildadel, akenadel, ristidel, vaasidel jne; peale selle tuvastati ja mõõdeti peamisi kompositsioonisuhteid, kaasa arvatud värvi ruumiline korrastatus (näiteks värviväljamaalidel).

Nende mitmesugust laadi mõõtmiste tulemused olid huvitavad ja õpetlikud. Mis puutub *pildi suurusesse* (väljendatuna lühema ja pikema mõõtme suhtena), siis seda kasutati siin üksnes abivahen-

dina ning tulemused olid lähedased mõne palju suurema valimi omadele (vt nt Fechner 1876; Shortess, Clarke, Shannon 1997) nii kuldloike suhteliselt harva kui ka proportsiooni 0,75 suhteliselt sagedase esinemise poolest — mis peaks suurendama usaldust esialgse, 250 teosest koosneva maalikogumi komplekteerimiseks kasutatud pooljuhusliku meetodi vastu.

Enne kui pöördume vertikaalse kaheksjagunemise mõõtmistulemuste juurde (punkti maali horisontaalküljel, kus teda läbib vertikaaltelg, väljendati pikema lõigu ja maali kogulaiuse suhtena), tuleb teha veel üks märkus sümmeetria ja tasakaalu kohta. Peegelsümmeetria püsttelje suhtes, mis lõikab maali laiuse läbi keskpunktis (käesolevas uurimuses 0,50, ent kui analüüsiühikuks on ühe lõigu suhe teisega, siis 1,00), hakkas Lääne maalikunstist järk-järgult kaduma umbes 650 aastat tagasi. Seda asendas tasakaal, tajutava raskuse harmooniline jaotus vasakul ja paremal — ent ikkagi vihjates samamoodi (keskele) paigutatud püstteljele.

Tasakaalu puudumiseks peetakse niihästi kunstihindamise testides kui ka psühhoesteetikute seas olukorda, kus raskused pildil hälbivad harmoonilisest jaotumisest ümber keskse püsttelje. Pange aga tähele, et peaaegu igasugust niimoodi tasakaalust väljas olevat maali saab tegelikult pidada tasakaalustatuks, kui on olemas vihje kujutletavale püstteljele, mis on keskpaigast ära nihutatud. Kõnealuses uuringus tegeldi niisuguste nihete ja nende ulatuse kindlakstegemisega. Konkreetsemalt: kui kunstnik kas teadlikult või tahtmatult otsustab rikkuda normi — mis eeldatavalt seisneb kaheksjaotava püsttelje paigutatuses keskele —, siis kuhu ja miks ta selle külje suunas nihutab?

63 maalil 95-st oli vertikaalne kaheksjagaja täpselt keskel või piirkonnas 0,501–0,545. Seega on isegi 20. sajandil, vähemalt antud valimi põhjal otsustades, 66% maalidest tasakaalus keskele paigutatud püsttelje suhtes ning järgib sellega vaistlikult traditsioonilist ettekirjutust.

Ülejäänud 32 maalil oli püsttelg keskpaigast nihkunud: 10 maalil piirkonda 0,546–0,596 ning ülejäänud 22 teosel (muljetavaldavalt 23% kogu valimist ja 69% keskkohavälisest alamvalimist) kuldloikele (piirkond 0,596–0,645). Püsttelje nihke väärtus keskpunktist eemale ei kahane sujuvalt, vaid teeb pigem hüppe keskelt kuldloikepunkti — üle suhteliselt vähe kasutatud ebamäärase ala

vahepeal. Ja väärrib märkimist, et 95 maalist ei olnud ühelgi kaheksajaotav püsttelg nihutatud kaugemale kui kuldlõikepiirkond.

Teadlikult või mitte, aga kunstnikud, kes vältisid (igavat?) keskele paigutatud püstpoolitajat, vältisid ka (ebamäärast ja seetõttu häirivat?) külgnevat ala — millele nihkumine keskteljelt on küll tajutav, ent liiga väike. Kuldlõige võib olla “just see õige” piirkond keskpunkti ja kahe kolmandiku vahel, osalt sellepärast, et legendaarne matemaatiline külgetõmme annab talle põneva eelise näiteks ähmase 0,585 ees; samas oli vasaku-parema poole tasakaalustamine püstteljega kaugemal kui kuldlõige selle valimi kunstnikele vastumeelne.

Tasakaalu rõhttelje suhtes on palju vähem käsitletud, peamiselt sellepärast, et ülemise-alumise poole peegelsümmeetria oli Läänes harv isegi varases kunstis (vt Bouleau 1963). Ent seda tüüpi tasakaal, eriti mis puutub keskel asetsevasse rõhtteljesse, oli muidugi väga tavaline 15.-16. sajandi itaalia, flaami ja hispaania religioosuses kunstis. Kunstnikud täitsid lõuendi enamasti nii, et alumise osa hõivasisid maised tegemised, mis Rooma Kirikule huvi pakkusid, ülemine pool aga jäi jumala, inglite ja pühakute pärusmaaks. Heaks näiteks on siin El Greco suurejooneline “Krahv Orgazi haudapanek” (1586), korrapäratu kujuga maal, mille rõhttelje kõrguseks võib aga põhjendatult määrata 0,55 (kõrgema, ülemise osa kõrgus jagatud maali kogukõrgusega, nagu nägi ette arvutusmenetlus käesolevas uurimistöös).*

Isegi statistilise tõenduseta võib kindlalt väita, et järgmistel sajanditel muutus ülemine osa veel kõrgemaks, peamiselt seetõttu, et kunstnikud vabastasid taeva nüüd taevalikust kaalukusest. Juba Velázquezi “Õuedaamidel”** (1656) võib “Krahv Orgazil” arvatatuga analoogset suhet hinnata 0,63-le (lähedaseks kuldlõike madalamale piirile) — antud valimi standardi järgi väga harvaesineva üldmõõtude suhte juures: 0,87 (317, 50 × 275, 60).

Võis põhjendatult arvata, et 20. sajandil hakkab “taevas” üha rohkem täituma — alates kubismist ja jätkudes abstraktsiooni

---

*Vt nt http://www.kfki.hu/~arthp/html/g/greco_el/1581-90/08orgaz.html. *Tlk.*

**Vt nt <http://www.paideyg.ee/kunstiajalugu/barokk/paeris/hispaania/velazquez/pildileht/meninas.htm>. *Tlk.*

eri vormidega, nii et suhe jõuab 0,50 lähedale. Ja tõesti leiti käesolevas töös 62 maalil 95-st rõhttelg 0,50 pealt ning veel 8 maalil piirkonnas 0,501–0,545. Vähemalt selles valimis on keskel asuva rõhttelje suhtes ülemise-alumise poole kindla tasakaalu aste märkimisväärne (74%). Enamikku valimis esindatud kunstnikke paistis ülemise-alumise tasakaal eksperimenteerimiseks vähem ligi tõmbavat kui vasaku-parema poole tasakaal. Võib-olla pakub selline vahend tajuliselt või esteetiliselt vähem.

Ülejäänud 25 maali jagunesid löike asukoha järgi peaaegu võrdselt kahe piirkonna vahel: 0,546–0,595 (13 maali) ja 0,596–0,645 (ehk kuldloikepiirkond — 12 maali, mis kõik mahtusid vähemikku 0,60–0,63, neist viis löikega 0,62-l). Seega ei ületanud rõhttelje järgi arvutatud kõrgema osa suhe kogukõrgusega 0,63 ühelgi 95 maalist: jällegi oli kuldloige piiriks, kus lõppes katsetamine keskpaigast nihkunud tasakaaluga.

Kui võtta arvesse püst- ja rõhtpoolitaja üheskoos, siis selgub, et üle poole maalidest valimis moodustavad alarühma, mida piiritleb kummagi poolitaja asend 0,50-l või väga selle lähedal. Igatahes saime tasakaalu kahese keskpaigast nihkumise mudelist palju teada. Huvitavaim on kahtlemata seitsmemaaline rühm, kus tasakaal on *mõlemast* keskteljest eemaldunud kõige rohkem, see tähendab, mõlemad poolitajad on libisenud kuldloikepiirkonda.

Andmata hinnangut maalide muudele omadustele, jättis vahest üksainuke maal siinkirjutajale kompositsiooni poolest kahtlasevõitu mulje. Kõigil muudel juhtudel on kahene teljenihutus kuldloikepiirkonda väga hästi soodustanud peamise tähelepanu tõmbamist ja keskendumist kujutatu soovitud osale. Olulised ülesehituslikud ja temaatilised elemendid oluksid igavad või kohmakad, kui nad oleksid ühe või teise telje suhtes rohkem keskele paigutatud. Need kunstnikud taotlesid pigem vaataja huvi kui mõnu.

Lõpuks võib uurida ka mitmesuguste *pildiseste* proportsioonide mõõtmise tulemusi (pange tähele, et järgnevalt antavatest kokkuvõtlikest tulemustest on välja jäetud pildi suurus ja mõlemad teljed). Ehkki see, et kuldloiget oli 88 maalil kasutatud 254 korda ehk 2,89 korda maali kohta (seitsmel teosel kuldloiget ei esinenud), võib tulla ka maalide valiku meetodist, annab nii suur arv tunnistust kuldloike kasutamise populaarsusest paljude 20. sajandi

teoste struktuuri-, kompositsiooni- ja teemaelementides. Veel enam: muljet avaldas ka stiilide mitmekesisus ning aastakümnete rohkus, mil see nii sagedast kasutust on leidnud. Kõige enam esines kuldlõiget (üle viie korra maali kohta) kuuel teosel, milles korduvalt kasutati ühtesid ja samu geomeetrilisi motiive. Kuna lõuendid olid mustrikujunditega üleni kaetud, siis pole imeks panna, et 12 püst- ja rõhtjagajast 11 oli neil kuuel teosel piirkonnas 0,50.

Muid kõnealuseid proportsioone kasutati struktuuri võtmelementides üsnagi palju neis seitsmes teoses, kus kuldlõiget polnud (1,57 korda maali kohta), ning tunduvalt vähem neil maalidel, kus kuldlõiget oli kasutatud mõõdukalt (1, 2 ja 3 esinemisjuhtu). Üksnes maalidel, kus kuldlõige esines neli või rohkem korda, oli teiste proportsioonide esindatus kas võrdne mainitud seitsmel, struktuurilise kuldlõiketa maalil nähtuga või siis sellest juba oluliselt sagedasem.

Seega paistab toimivat kaks tendentsi. Üks on kuldlõiget üldse vältida ning kasutada muid proportsioone (nood seitse maali kaasati valimisse kas üldmõõtude või jagajate suhete tõttu). Teine on geomeetrilisuse eelistamine, mis peegeldub selges seaduspärasuses, et kui sageneb kuldlõike kasutus, siis sageneb ka ülejäänud nelja tähtsa proportsiooni kasutus.

Nende nelja proportsiooni esinemisjuhtude koguarv 95 maalil oli 122 (1,28 ühe maali kohta), millest üle poole (63,52%) olid 1,00 ja 0,67. Suhet 1,00 kasutati eriti tihti — ruutudes, poolikutes ruutudes, ringe läbistavate mõtteliste diameetrite puhul, võtmekujundit ümbritseva ala kujus ning mitmesugustel kujutatud objektidel. See avastus kinnitab, et 1,00 ja 0,62 on arvestatavad võistlejad (Konečni 2000).

D. "Kuldaine" (Konečni, Cline 2001)

Vanas Kreekas ilmus kuldlõige kunsti ja esteetikasse osalt inimnäo ja keha proportsioonide kujutamise kaudu. Kuldlõike mõõtmisele inimkehal keskendusid ka Zeisingi uuringud (1854) ja selle vastu tundis suurt huvi Le Corbusier (1954; vrd Arnheim 1966). Seetõttu viidi C-s kirjeldatud 95-se valimi hulgas läbi eraldi uuri-

mus kõigi nende 24 maali kohta, millel esines naisefiguur (kokku 28 korda).

Naine on muidugi Lääne maalikunsti üks peateemasid, ka aktina; sotsiobioloogilisest vaatepunktistki on naise kujutamine pildil huvitav selle poolest, et mõnede väga andekate kunstnike teostes võib see vaistlikult kokku võtta terve suure kogumi arvamusi naise kehaproportsioonide ja eeldatava viljakuse seose kohta, mida väljendavad näiteks iga, tervis ja ligitõmbavus (nt Buss 1994; Cunningham 1986; Gangestad, Thornhill 1997; Johnston 2000; Jones 1995; Katz 1999; Singh 1993).

Kus võimalik, tehti nii näo kui keha kujutisel veel kaks mõõtmist ning lisaks hindas 81 uuringus osalejat (kellest 50 olid naised) kujutatute vanust ja keha kütkestavust.

Noori naisi kujutades on kunstnikud neile enamasti andnud ka silmatorkava kehalise külgetõmbavuse. Kõige kütkestavamad kujutised erinesid ülejäänutest kolme proportsiooni poolest neljast, mida siinses uuringus mõõdeti. Ehkki on küllap võimalik tuvastada muidki proportsioone, mis kõige kütkestavamaid figuure vanematest ja vähem külgetõmbavatest noortest eristavad, tuleb siiski märkida, et kaks eristavat proportsiooni kolmest — “näo rist” (põsesarnadevahelise kauguse suhe näo kõrgusega) ja keha kaheksjagunemine nabapiirkonnas — on kuldlõiked, mis on etendanud olulist osa klassikalistes arusaamades noorusest, tervisest, viljakusest ja ilust ning esinevad niimoodi ka kreeka skulptuuris, samuti hilisemate aegade portreekunstis (vt Konečni 1991).

Kaks tuhat aastat hiljem on kõik kunstnikud siinses valimises (kuusteist peamiselt Euroopa meest) naiselikke proportsioone kujutades hoidnud elus neidsamu arusaamu, ehkki maalid on mitmesugustes eri stiilides. See, et ka mitukümmend aastat hiljem jõuab nende tähendus õigesti noorte California vaatelejateni (mõlemast soost, enamasti kunstihariduseta), annab tunnistust sellest, et need arusaamad moodustavad ühe tahu aja jooksul settinud inimlikust arvamusel — või vahest peaksime ütleva: tarkusest?

4.

Teljelises jaotuses on kuldlõige pinge allikas, taju eemalejuhtija tsentrist. Vaasi kaminasimsile paigutades seda pinget ei sallita, vähemalt ei salli need, kes pole ise kunstnikud, ega sallita suurte vaaside puhul. Siiski asetatakse horisontaalmõõtmega kaheks jagav punkt tänapäeva maalikunstis üsna sageli kuldlõikele, võib-olla hoidumaks liiga ettearvatavast keskasendist ja andmaks teosele uudsust märgatava, kuid mõõduka horisontaalse nihkega. Arvatavasti taotletakse pigem huvi kui tüütuks muutuvat mugavust. Püstmõõdet jagades on kuldlõige harvem, kuid mis puutub naisekuju jagamisse nabakõrguselt, siis on kuldlõige ideaal, mida tajuvad maalidel ja hindavad kõrgelt ka tavavaatajad.

Kui rääkida kuldlõikest ristide kujus, on suurim tähtsus jällegi kontekstil. Naiseliku kütkestavuse kujutamisel määravaks osutunud näo kuldristi hindavad tegelikult nii maalikunstnikud kui tavavaatajad. Üks überpööratud kuldlõikelisel ristil põhinev vaas meeldis kõige suuremale hulgale vaatajatele, ent teiste, ei suuremate ega väiksemate analoogilisel kuldlõikelisel ristil põhinevate vaaside kohta see ei käinud.

Konteksti mõju (kõrgema järgu tegurite vastastikune mõju) näib valitsevat ka *kuldkolmnurga* ja muude kompositsiooni-, struktuuri- ja värvielementide kasutamist maali *piires*. Geomeetrisusega silma torkavatel teostel kaasneb kuldlõike ohtra kasutamisega muudegi oluliste proportsioonide, eriti 1,00 rohkus. Võib jällegi üsna kindlalt arvata, et vastandades kuldkolmnurka ja ellipsit ruudule ja ringile (näiteks Mondrianil, Kandinskyl, Kleel), on tahetud muuta teost huvitavamaks, keerukamaks ja piisavalt pingestatuks.

Kokkuvõttes panevad uuringu tulemused arvama, et kuldlõike tavapärase tabamatus tuleb sellest, et nii kunstnikud kui loodus kasutavad teda subtiilselt, konfiguratsioonilt; võib-olla just selleks, et tal oleks mõju, ei kasutata teda üleliia, ent kui analüüs ja meetodivalik on hoolikas, siis on ta lähemal uurimisel tuvastatav.

5.

Kuldloige on üks neid nähtusi, millel on Lääne kunstis ja kultuuris tähelepanuväärne ajalugu. Kui näiteks empiirilised esteetikud oleksid teda asjalikumalt uurinud, võinuks see kummutada nii mõnegi eksliku kirjelduse viimasest ajast, nagu oleks Lääne kunst — kooskõlas väidetavalt valdava Lääne tüüpi tunnetusõpetuse ja mõttelaadiga — lineaarne, hierarhiline, ühe tõe kütkes ja homogeenne; kusjuures neid omadusi vastandati Kaug-Ida kunsti ja esteetika, näiteks Zeami Motokiyo 14.-15. sajandi *yugen*'i iseloomulikele omadustele (nt Deutsch 1975; Maruyama 1991, 1992; Maruyama, Farkas, Capron 1994; Servomaa 1997).

Konteksti ja paigutuse poolest räägib kuldloike rakendus niisugustele postmodernsetele vaadetele väga paljus vastu, nagu käesolevas uurimuses ka näidati. Selgub, et kriitika on suunatud põhimõtteliselt valesti — pigem võiks see käia naiivselt optimistlike positivistlike meetodite pihta, millega kuldloiget seni traditsiooniliselt uuriti, kui üksikasjade kohta esteetilises kontekstis, kus kuldloiget tegelikult leidub. Selles kriitikas on Lääne ning Kaug-Ida kunsti ja esteetika erinevustega liiale mindud. (Muidugi võib leida ka süsteemituid kergekäelisi liialdusi, näiteks Tanizaki *Varjude kiituseks* (1977), kus võrdlused on tihti äärmiselt pealiskaudsed ja vildakad.)

Mõistagi on hulgaliselt olemas ka postmodernses dekonstruktsioonis leiduvatest avaramapilgulisi võrdlusi, mis on suutnud vastu panna poliitilisele, keelelisele ja kultuurilisele kiusatu-
 sele erinevuste esiletoomisega liialdada (nt Bowie 1911; Buhot 1961/1967; Lee 1994; Neuer, Libertson, Yoshida 1979; Terada 1976). Vihjeid ja vastukajasid sugulusele on tött-öelda palju. Vastavust Lääne klassikalistele mõistealadele nagu ühtsus—muutumatus, dialektika, polaarsus ja sümbioos võib kergesti leida taoistlikust *yin-yang*'i põhimõttest (vt Rowley 1959). Platon kajab alatasta vastu Konfutsiuse ja Liu Hsieh' töödes, Epikuroos taoistliku Yang Chu omades (Munro 1965). Kui Lääne näitleja elab Stanislavski õpetuse eeskujul tegelaskujusse sisse, siis juhindub ta põhimõttest, mis on väga sarnane “elusa liikumise” õpetusega *sei do* või jaapani maalikunsti põhimõistega *kokoro mochi*, mis

Bowie kirjelduse järgi (1911) innustab maalijat läbi elama maali-tava olemust.

Vahest kõige põnevam on see, et Hisamatsu silmapaistvas teoses *Zen ja kaunid kunstid* (1958/1971) kirjeldatud *zen*-esteetika seitse omadust, sealhulgas juba mainitud viienda omaduse *yugen*'i (sügav subtiilsus), leiame autori arvates ka kuldlõike juurest. Oma paljudes matemaatilistes, bioloogilistes ja kunstilistes avaldumisvormides on see ime, milles peitub *yugen* niisamuti kui Ryoanji *karesansui* kivide aias Kyōtos.

Kirjandus

- Ar n h e i m , R. 1966. A review of proportion. — G. Kepes (ed.), *Module, proportion, symmetry, rhythm*. New York: Braziller
- Ar n h e i m , R. (Rev. Ed.) 1974. *Art and visual perception*. Berkeley, CA: University of California Press
- B a u m g a r t e n , A. G. 1750–1758. *Aesthetica*. Frankfurt an der Oder: J. Ch. Kleyb. [Ka: Hildesheim: G. Olms, 1961]
- B o r i s s a v l i e v i t c h , M. 1958. *The golden number and the scientific aesthetics of architecture*. London: Alec Tiranti
- B o u l e a u , C. 1963. *The painter's secret geometry: The study of composition in art*. London: Thames and Hudson
- B o w i e , H. P. 1911. *On the laws of Japanese painting*. San Francisco: P. Elder & Co
- B u h o t , J. 1961/1967. *Chinese and Japanese art*. Transl. from French by R. Inglis Hall. New York: F. A. Praeger
- B u s s , D. M. 1994. *The evolution of desire: Strategies of human mating*. New York: Basic Books
- C u n n i n g h a m , M. R. 1986. Measuring the physical in physical attractiveness: Quasi-experiments on the sociobiology of female facial beauty. — *Journal of Personality and Social Psychology*, 50, pp. 925–935
- D e u t s c h , E. 1975. *Studies in comparative aesthetics*. The University Press of Hawaii
- F e c h n e r , G. T. 1871. *Zur experimentalen Aesthetik*. Leipzig: Hirzel
- F e c h n e r , G. T. 1876. *Vorschule der Aesthetik*. Leipzig: Breitkopf & Haertel. [Vt eriti ptk XIV, tlk M. Niemann, J. Quehl, H. Hoege (1997), pealkirja all “Various Attempts to Establish a Basic Form of Beauty: Experimental Aesthetics, Golden Section, and Square” — *Empirical Studies of the Arts*, 15, lk 115–130]

- Francès, R. 1976. Comparative and developmental variations in aesthetic interest and preferences. Proceedings of the XXIst International Congress of Psychology, Paris, France
- Gangestad, S. W., R. Thornhill 1997. Human sexual selection and developmental stability. — J. A. Simpson, D. T. Kenrick (Eds.). *Evolutionary social psychology*. Mahwah, NJ.: Lawrence Erlbaum Assoc.
- Green, C. D. 1995. All that glitters: A review of psychological research on the aesthetics of the golden section. — *Perception*, 24, pp. 937–968
- Hisamatsu, S. 1958/1971. *Zen and the fine arts*. Transl. from Japanese by G. Tokiwa. Tokyo: Kodansha International
- Hoegge, H. 1995. Fechner's experimental aesthetics and the golden section hypothesis today. — *Empirical Studies of the Arts*, 13, pp. 131–148
- Huntley, H. E. 1970. *The divine proportion: A study in mathematical beauty*. New York: Dover
- Johnston, V. S. 2000. Female facial beauty: The fertility hypothesis. — *Pragmatics and Cognition*, 8, pp. 107–122
- Jones, D. 1995. Sexual selection, physical attractiveness, and facial neoteny. — *Current Anthropology*, 35, pp. 723–748
- Katz, B. F. 1999. Evolution, the invisible artist. — *Empirical Studies of the Arts*, 17, pp. 101–120
- Koffka, K. 1935. *Principles of Gestalt Psychology*. New York: Harcourt, Brace & World
- Konečni, V. J. 1991. Portraiture: An experimental study of the creative process. — *Leonardo*, 24, pp. 325–328
- Konečni, V. J. 1997. The vase on the mantelpiece: The golden section in context. — *Empirical Studies of the Arts*, 15, pp. 177–208
- Konečni, V. J. 1999. The golden section in 20th-century paintings. Proceedings of the international conference "20th-Century Art: Traditions, Achievements, Innovations", held at the Ermitage Museum, Sankt-Peterburg, Russian Federation
- Konečni, V. J. 2000. The golden section: Elusive, but detectable. University of California, San Diego. [Käsikiri]
- Konečni, V. J. [ilmumas]. The golden section in the structure of 20th-century paintings. *Rivista di Psicologia dell'Arte*
- Konečni, V. J., L. E. Cline 2001. The "golden woman": An exploratory study of women's proportions in paintings. University of California, San Diego. [Käsikiri]
- Le Corbusier [C. E. Jeanneret-Gris] 1954. *Modulor*. London: Faber & Faber

- Lee, S. E. 1994. *A history of Far-Eastern art*. Fifth Ed. New York: Harry N. Abrams
- Maruyama, M. 1991. Epistemological heterogeneity and substructure: Individual and social processes. — *Communication & Cognition*, 24, pp. 255–271
- Maruyama, M. 1992. Entropy, beauty and eumorphy. — *Cybernetica*, 35, pp. 195–206
- Maruyama, M., A. Farkas, J.-L. Capron 1994. Individual heterogeneity across cultures. Paper presented at the annual meeting of the American Association for the Advancement of Science
- Munro, T. 1965. *Oriental aesthetics*. Cleveland, OH: Western Reserve University Press
- Neuer, R., H. Libertson, S. Yoshida 1979. *Ukiyo-e: 250 years of Japanese art*. New York: Mayflower Books
- Rowley, G. 1959. *Principles of Chinese painting*. Princeton, NJ: Princeton Univ. Press
- Servomaa, S. 1997. Sounds of stones: Reflections in art. Paper presented at the “Pacific Rim Conference in Transcultural Aesthetics”, held at the University of Sydney, Sydney, Australia (<http://www.arts.usyd.edu.au/Arts/departs/philos/ssl/papers/servomaa.html>)
- Shortess, G. K., J. C. Clarke, K. Shannon 1997. The shape of things: But not the golden section. — *Empirical Studies of the Arts*, 15, pp. 165–176
- Singh, D. 1993. Adaptive significance of female physical attractiveness: Role of waist-to-hip ratio. — *Journal of Personality and Social Psychology*, 65, pp. 293–307
- Zeising, A. 1854. *Neue Lehre von den Proportionen des menschlichen Körpers*. Leipzig: R. Weigel
- Zeising, A. 1855. *Aesthetische Forschungen*. Frankfurt am Main: Meidinger
- Zeising, A. 1884. *Der goldne Schnitt*. Halle: Leopoldinisch-Carolinische Akademie
- Tanizaki, J. 1977. *In praise of shadows*. Transl. from Japanese by T. J. Harper & E. G. Seidensticker. Stony Creek, CT: Leete’s Island Books
- Terada, T. 1976. *Japanese art in world perspective*. Transl. from Japanese T. Guerin. Tokyo—New York: Heibonsha—Weatherhill

VLADIMIR J. KONEČNI PhD (sünd. 1944) on California Ülikooli psühholoogiaprofessor ja TÜ külalisprofessor, kelle uurimused hõlmavad väga laia teemaderingi eksperimentaal- ja sotsiaalpsühholoogia alalt. Ta on avaldanud töid agressiivsusest, mitteverbaalsest käitumisest, mitmesugustest õiguspühholoogia ja psühhofüsioloogia küsimustest, kunsti-, teatri- ja muusikapsühholoogiast jne.

MIS ON LAINIKUD?

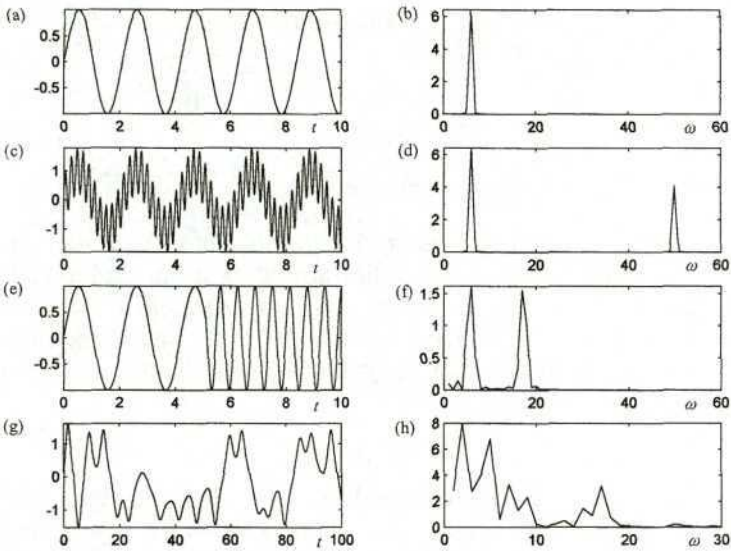
Ülo Lepik

Igapäevaelus puutume kokku mitmesuguste ajas muutuvate protsessidega, nagu ehitiste ja aparaatide võnkumised, südametegevus, maavärinad, merelainetus ja palju muud. Nende protsesside mõõtmis- või vaatlustulemuste põhjal saame koostada ajafunktsiooni $f = f(t)$, mida nimetatakse *aegreaks* või *signaaliks*. Niisugused aegread saadakse seismograafi või mingi muu mõõteriista üleskirjutustest, kardiogrammist jne. Et selgitada nende protsesside iseloomu ning seaduspära, tuleb leitud signaali töödelda. Selleks on palju võimalusi.

Üheks tuntuimaks on Jean Baptiste Joseph Fourier' poolt 1807. a esitatud meetod, mille puhul eeldatakse, et niisugune protsess koosneb erineva sagedusega siinus- ja koosinusvõnkumistest. Kasutades Fourier' teisendust,¹ arvutatakse sageduste spekter ja saadakse *diagramm* (ω, P) , kus ordinaatteljele on kantud vastava sageduse võimsus. Võimsusdiagrammi kuju võimaldab teha mitmeid olulisi järeldusi signaali $f = f(t)$ kohta. Selgitame asja mõnede näidete varal. Joonisel 1a on kujutatud siinusvõnkumine $x = \sin 3t$, joonis 1b on selle võimsusdiagramm, mis sisuliselt koosneb ühest piigist (teravikust). Joonistel 1c–1d on esitatud kahekordselt perioodiline liikumine $x = \sin 3t + 0,8 \sin 10t$; liikumine toimub kahe erineva sagedusega ning vastavalt sellele on võimsusdiagrammil kaks piiki. Joonised 1e–1f vastavad juhuks, kus $x = \sin 3t$ kui $t \in [0, 5]$ ning $x = \sin 10t$ kui

---

¹Funktsiooni $f(t)$ Fourier' teisendus on $F(\omega) = \int_{-\infty}^{+\infty} f(t) e^{-i\omega t} dt$, kus $i = \sqrt{-1}$ on imaginaarühik, ω — sagedus ning $e^{i\omega t} = \cos \omega t + i \sin \omega t$. Leitud funktsioon $F(\omega)$ määrab sageduste ω spektri; selle asemel kasutatakse aga sageli spektri võimsust $P(\omega) = |F(\omega)|^2$. Sel viisil saadakse tasandil (ω, P) nn *võimsusdiagramm*.

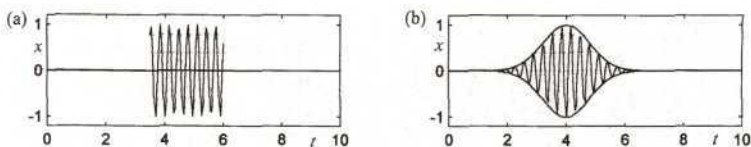

Joonis 1. Aegread ja nende võimsusdiagrammid

$t \in [5, 10]$. Joonisel 1g on esitatud korrapäratu (kaootiline) liikumine; nüüd lisandub võimsusdiagrammil 1h piikidele pidev tagapõhi, nn *foon*. Selline diagramm on edukalt rakendatav ka keerulisemate liikumiste puhul: võimsusdiagrammis viitavad piigid vastavate võnkesageduste olemasolule, foon aga korrapäratusele.

Kirjeldatud Fourier' diagrammil on üks oluline puudus: ta ei võimalda analüüsida protsessi ajalist kulgu. See on aga eriti oluline juhul, kui liikumise iseloom mingil põhjusel ajas muutub. Näitena võib tuua jooniselt 1 juhud c ja e: kummalgi korral on tegemist kahe täiesti erineva protsessiga, see aga ei kajastu võimsusdiagrammides d ja f, mis on väga sarnased (mõlemal on kaks piiki). Matemaatilises keeles öeldakse: *Fourier' meetod omab head lahutusvõimet sageduste osas, kuid ei võimalda lokaliseerida protsessi ajalist kulgu*. Toome veel näite muusikast. Mingi helitöö koosneb nootidest. Kui me viiksime läbi uuringu Fourier' meetodil, saaksime eri kõrgusega nootide sagedustabeli; meil puuduks aga igasugune informatsioon nende nootide ajalisest järjestusest (meloodiast).

Mis on lainikud?

Joonis 2. Signaali filtreerimine

Fourier' meetodi puudusest ülesamiseks hakati kasutama nn *akna-* ehk *filtrimeetodit*. Kõige lihtsama akna saame, kui lõikame signaalist välja mingi osa $a \leq x \leq b$ (joon. 2a). Sellise akna puuduseks on katkevused kohal $t = a$ ning $t = b$ (see on nn jäik filter). Märksa parema filtri saame, kui valime aknaks tõenäosusteooriast tuntud Gaussi kõvera:

$$x = \pm \exp(-kt^2).$$

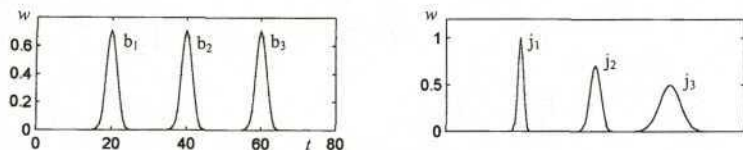
Fikseeritud akna meetod ei aidanud oluliselt kaasa signaali lokaliseerimisele ajas. Tekkis mõte panna aken liikuma. Esimesena tegi seda 1946. a ungari päritolu füüsik Dennis Gabor, kes soovitas akna-funktsiooni võtta kujul (joon. 2b)

$$g(t, k, b) = \exp\left(-k(t - b)^2\right),$$

kus b võib omandada mis tahes väärtusi vahemikust $t \in [0, T]$; igale valitud b väärtusele vastab mingi akna asend teljestikus. Tulemust nimetatakse *Gabori teisenduseks*. Tuleb märkida, et Gabori peamised teened kuuluvad siiski teise valdkonda: ta avastas 1948. a holograafia ja sai selle eest 1971. a Nobeli füüsikapreemia.

Gabori "liikuva akna" ideed arendasid edasi füüsik Grossmann ja insener Morlet, kes oma 1980. a ilmunud töös tõid sisse *lainiku* (*wavelet*) mõiste.² Nad lähtusid mingist sobival viisil valitud funktsioonist $w(t)$, mille nad nimetasid *emalainikuks* (*mother*

²Ingliseelse termini *wavelets* eestikeelse vastena on kasutatud nimetust *lainekeused*, mis tundub aga mõnevõrra lohisevana. Mõned autorid on kasutanud eestikeelses kirjanduses ka originaalkuju *wavelet'id*. Siin kerkib aga probleem, kuidas seda hääldada (võib tekkida uus keelemoonutus, nagu seda on *jats* džässi tähenduses). Kaalusime küsimust kolleegidega ja püüdsime leida sobivamat terminit. Arutlusel oli kümnekond varianti, millest kõige sobivamaks pidasime terminit *lainik*.

Joonis 3. Lainiku sõltuvus parameetritest

wavelet). Sellest moodustatakse teisendusega³ kaheparameetri-
 line lainikute pere $w(t, j, b)$. Parameetrit b nimetatakse *translat-*
siooniparameetriks, selle muutmine võimaldab nihutada emalai-
 nikut $w(t)$ piki ajatelge (joon. 3a). Parameeter j , mis on naturaalarv,
 määrab lainiku *taseme (level)*; j suurendamisel muutub lainik
 laiemaks ja madalamaks (joon. 3b). Esimese praktikas kasutatava
 lainiku konstrueeris Gabori teisenduse alusel Y. Meyer 1985. a.

Signaali efektiivseks töötlemiseks lainikute abil peavad need
 vastama teatud tingimustele, millest märgiksime järgmisi.

1) Ortogonaalsete lainikute⁴ puhul muutuvad mitmed arvutus-
 valemid tunduvalt lihtsamaks.

2) Kui mingis vahemikus $t \in (a, b)$ on $w(t) \neq 0$ ja väljaspool
 seda vahemikku $w(t) = 0$, siis nimetatakse seda vahemikku *lai-*
niku kandjaks. Mida väiksem on kandja, seda parem on lainiku
 lahutusvõime.

Märgime, et Gabor-Morlet' lainik ei täida neid nõudeid: ta ei
 ole ortogonaalne ning tema kandjaks on terve ajatelge.

3) Lainik peab olema küllaldaselt sile (nii funktsioon kui ka
 tema tuletised kuni mingi järguni peavad olema pidevad).

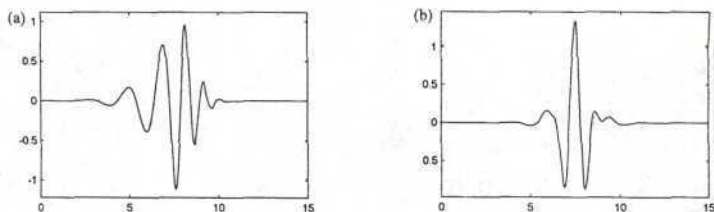
Esimese neid nõudeid rahuldava lainiku konstrueeris belglanna
 Ingrid Daubechies 1988. a. Hiljem on koostatud veel mitmeid teisi

³ $w(t, j, b) = 2^{-j/2}w(2^{-j}t - b)$

⁴Mingit lainikut $w = w(t)$ nimetatakse ortogonaalseks, kui mis tahes
 j ja b väärtuste korral on täidetud tingimus

$$\int_{-\infty}^{+\infty} w(t, j_1, b_1)w(t, j_2, b_2)dt = \begin{cases} 1 & \text{kui } j_1 = j_2 \text{ ja } b_1 = b_2 \\ 0 & \text{muudel juhtudel.} \end{cases}$$

Mis on lainikud?

Joonis 4. Daubechies' ja Symmleti lainikud

lainikuid, millele on tavaliselt antud nende autori nimi (Coifmani, Symmleti jt lainikud). Näitena on joonisel 4 toodud tasemele $j = 4$ vastavad Daubechies' ja Symmleti lainikute graafikud.

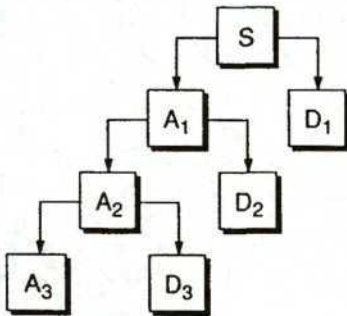
Tänapäeva lainikutes kasutatakse mitmeid lähenemisviise, mis on üle võetud signaalide töötlemise teooriast (*signal processing*). Siia kuuluvad eelkõige *madal- ja kõrgsagedusfiltrid*. Mingi aegrea $x(k)$ puhul moodustab madalsagedusfiltri avaldis

$$y(k) = \frac{1}{2} [x(k) + x(k-1)],$$

s.t on võetud kahe kõrvutiseisva elemendi keskmine. Kui protsess kulgeb aeglaselt, siis $x(k) \approx x(k-1)$; kiirelt muutuva protsessi korral on aga need suurused oluliselt erinevad. Selline teisendus, kui seda kasutada filtrifunktsioonina, võimendab eelkõige madalaid sagedusi; sellest ka nimetus madalsagedusfilter. Kõrgsagedusfiltri korral on

$$y(k) = \frac{1}{2} [x(k) - x(k-1)].$$

See filter võimendab kõrgemaid sagedusi, sest madalate sageduste korral $y(k) \approx 0$. Järgmine samm on panna mõlemad filtrid liikuma piki ajatelge. Tuginedes sellele ideele, võib konstrueerida mitmeid eri tüüpi lainikuid. Sama mõttekäik on rakendatav ka signaali $f(t)$ *dekompositsiooniks* (s.t signaali lahutamiseks eri sagedustele vastavateks komponentideks). Madal- ja kõrgsagedusfiltrid annavad funktsioonid $A_1(t)$, $D_1(t)$, mida nimetatakse vastavalt *aprosimatsiooniks* ja *detailiks*. Edasi läheme järgmisele tasemele, kus lahutame $A_1(t)$ uueks aprosimatsiooniks $A_2(t)$ ja detailiks $D_2(t)$.

$$\begin{aligned}
 S &= A_1 + D_1 \\
 &= A_2 + D_2 + D_1 \\
 &= A_3 + D_3 + D_2 + D_1
 \end{aligned}$$

Joonis 5. Dekompositsioonipuu

Seda protsessi korrates jõuame *dekompositsioonipuu* juurde, mis on esitatud joonisel 5.

Kuna lahutus toimus mitmel tasemel, nimetatakse seda operatsiooni ka *multiresolutsiooniks*. Kui mingi aproksimatsioon $A_1(t)$ ja detailid $D_1(t), D_2(t), \dots, D_j(t)$ on teada, võib rekonstrueerida ka signaali $f(t)$, kasutades selleks valemit

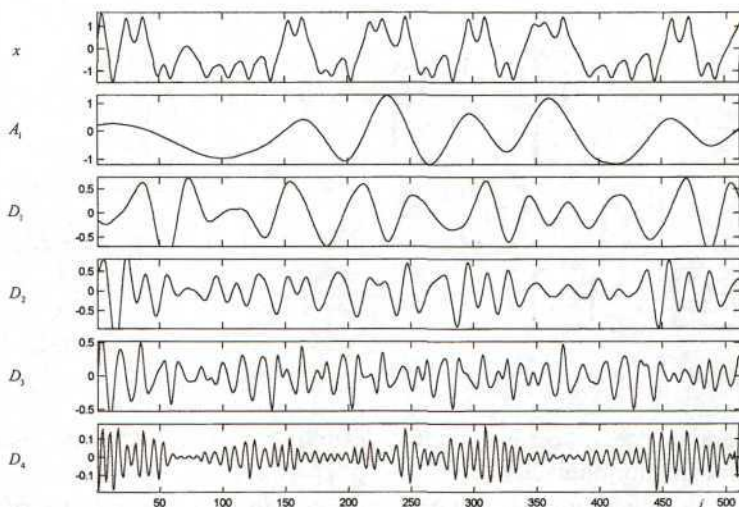
$$f(t) = A_J(t) + \sum_{j=1}^J D_j(t).$$

Tänapäeval on olemas küllaltki soliidne lainikute kohta käiv tarkvara, nii et asjahuvilisel ei ole tarvis teada ega läbi teha vastavaid matemaatilisi tehteid; tulemuse võib vastavast paketist saada kohe. Kasutades tarkvara *Matlab Wavelet Toolbox*, on joonisel 6 toodud ühe signaali dekompositsiooni diagramm. Jooniselt nähtub, et domineerivad detailid D_1 – D_3 ; D_4 on juba tunduvalt väiksem. Arvutus näitab, et järgmised detailid on kaduvvääkesed ja neid pole mõtet arvestada.

Lainikute abil saab arvutada mitmesuguseid signaali iseloomustavaid suurusid. Olulisim neist on *dekompositsiooni energia*.⁵

⁵Signaali energia $E = \int_{-\infty}^{+\infty} f^2(t)dt$. Analoogiliselt võime defineerida dekompositsioonide energia $E_0 = \int_{-\infty}^{+\infty} A_1^2(t)dt$; $E_j = \int_{-\infty}^{+\infty} D_j^2(t)dt$ ($j = 1, \dots, J$). Saab näidata, et ortogonaalsete lainikute korral $E =$

Mis on lainikud?

Joonis 6. Signaali dekompositsioon

Eri tasemetele vastavat dekompositsiooni energiat on otstarbekas esitada protsentides p_j , kus indeks j näitab vastavat taset. Nende suuruste arvutamiseks kasutame jällegi eespool mainitud tarkvara. Nii näiteks on joonisel 6 esitatud dekompositsiooni puhul $p_0 = 64,9$, $p_1 = 16,4$, $p_2 = 13,1$, $p_3 = 5,3$, $p_4 \approx 0$. Seega kõige suurema energiahulga kannab edasi aproksimatsioon; umbes võrdne osa langeb detailidele D_1 ja D_2 . Kõrgemad sagedused energiat peaaegu üle ei kanna.

Teiseks oluliseks karakteristikuks on informatsiooniteooriast tuttav *Shannoni entroopia*

$$S = - \sum_{j=0}^J p_j \ln p_j,$$

mis on *korrapäratuse mõõduks*. Kui signaaliks on ühe sagedusega toimuvad võnkumised, siis sellele sagedusele vastav relatiivne

---

$E_0 + \sum_{j=1}^J E_j$. On otstarbekohane sisse tuua dekompositsiooni relatiivne energia $p_k = E_k/E$, kus $k = 0, 1, 2, \dots, J$.

energia $p_\alpha = 1$ ning $p_j = 0$, kui $j \neq \alpha$. Sel juhul saame toodud valemist, et $S = 0$; see on ühtlasi entroopia minimaalne väärtus. Teiseks äärmuseks on *stohhastiline* protsess (korrapäratu liikumine), kus kõik sagedused esinevad võrdse tõenäosusega. Nüüd $p_1 = \dots = p_J = 1/(J+1)$ ning $S = \ln(J+1)$; see on entroopia maksimum. Mida suurem on entroopia, seda korrapäratum on liikumine. Joonisel 6 toodud näite korral $S = 1,02$. Selline, küllaltki suur entroopia väärtus viitab kaootilisele liikumisele.

Tavaliselt soovime, et dekompositsiooni sagedusvahemik f oleks võimalikult väike. On mitmeid võimalusi selle suuruse vähendamiseks (nt lainikute pakettide abil), mida me aga käesolevas artiklis ei käsitle. Tuleb märkida, et sageduse lokaliseerimisel on ka omad piirid. Saab näidata, et kehtib võrratus

$$\Delta f \Delta t \geq \frac{1}{4\pi},$$

mis on kvantmehaanikast tuntud *Heisenbergi määramatuse printsibi* analoog. Seega Δf vähendamisel peab Δt suurenema (väheneb lokaliseeritus). Fourier' meetod võimaldab sagedusi määrata täpselt: siin $\Delta f \rightarrow 0$ ja $\Delta t \rightarrow \infty$ — seega kaotame täielikult lokaliseerituse ajas.

Lainikute areng on olnud erakordselt kiire — 20 aasta jooksul on välja töötatud matemaatiline teooria. Edaspidine töö seisneb põhiliselt rakendusvõimaluste otsimises. Ka siin on juba palju tehtud. Laialdaselt on lainikuid kasutatud teadusharudes, mis tegelevad mitmesuguste võnkumistega (mehaanika, kvantmehaanika, hüdrodünaamika, elektrilised süsteemid, seismiline geoloogia jt). Lisaks sellele on leitud mitmeid n-õ mittetraditsioonilisi rakendusi. Mõningaid neist vaatlemegi allpool.

1) *Müra eemaldamine*. Igasugune mõõtmine on ebatäpne. Mõõtmisvead kajastuvad signaalis mürana, mis võib oluliselt raskendada signaali tõlgendamist. Tänapäeval on koostatud mitmesuguseid müra eemaldamise programme. Nende puhul teostatakse signaali dekompositsioon, eemaldatakse mürale iseloomulikud kõrgsageduskomponendid ning sünteesitakse uus, nüüd juba müravaba signaal. Seda meetodit on muu hulgas kasutatud ka fotode kvaliteedi parandamiseks.

Mis on lainikud?

2) *Andmete mahu vähendamine.* Tänapäeval puutume kokku väga mahukate andmestikega. Näiteks USA Föderaalsetes Juurdlusbüroos säilitatakse 30 miljonit komplekti sõrmejälgi. Nende arvutisse viimisel nõuab iga sõrmejalg 0,6 megabaiti arvutimälu. Kõikide jälgede säilitamiseks vajatakse juba 200 terabaiti (1 terabait = 10^{12} baiti) mälu, selle operatsiooni läbiviimine maksaks ~200 miljonit dollarit. Siin tulevad appi lainikud: dekompositsioonist nähtub, et suur osa lainikute koefitsientidest on väga väikesed ja nad võib ilma tulemusi moonutamata ära viisata. Uuesti sünteserides saame kokkusurutud signaali, mille säilitamine nõuab juba tunduvalt vähem mälumahtu.

3) *Kunstlik nägemine.* Massachusettsi Tehnoloogiainstituudi töötaja David Marr tõstis üles küsimuse robotite kunstlikust nägemisest, mis võiks parandada roboti tööd. Selline tehissilm peaks reageerima valguse intensiivsusele, tagama sügavusteravuse ja eristama liikumist. Probleemi lahendamiseks lõi Marr uue lainikutüübi, mida tuntakse *Marr'i lainiku* nime all.

4) *Muusika ja inimkõne.* Idee kasutada lainikuid helisüntesatorina kuulub Victor Wickerhauserile (1989). Kuna nii muusika kui ka inimkõne kujutavad enesest keeruliste helivõnkumiste jada, siis võime lainikute abil eraldada eri sagedustega võnkumised. Töödeldes näiteks kõrgemaid sagedusi, saame muuta tämbrit või inimkõne tonaalsust. Pärast neid muudatusi süntesime uue signaali. Ka siin võib oluliseks osutada signaali kompressioon, millest oli juttu alajaotuses (2).

Need olid mõned, enam-vähem juhuslikult valitud lainikute rakendused. Tundub, et suurem töö selles vallas on veel ees.

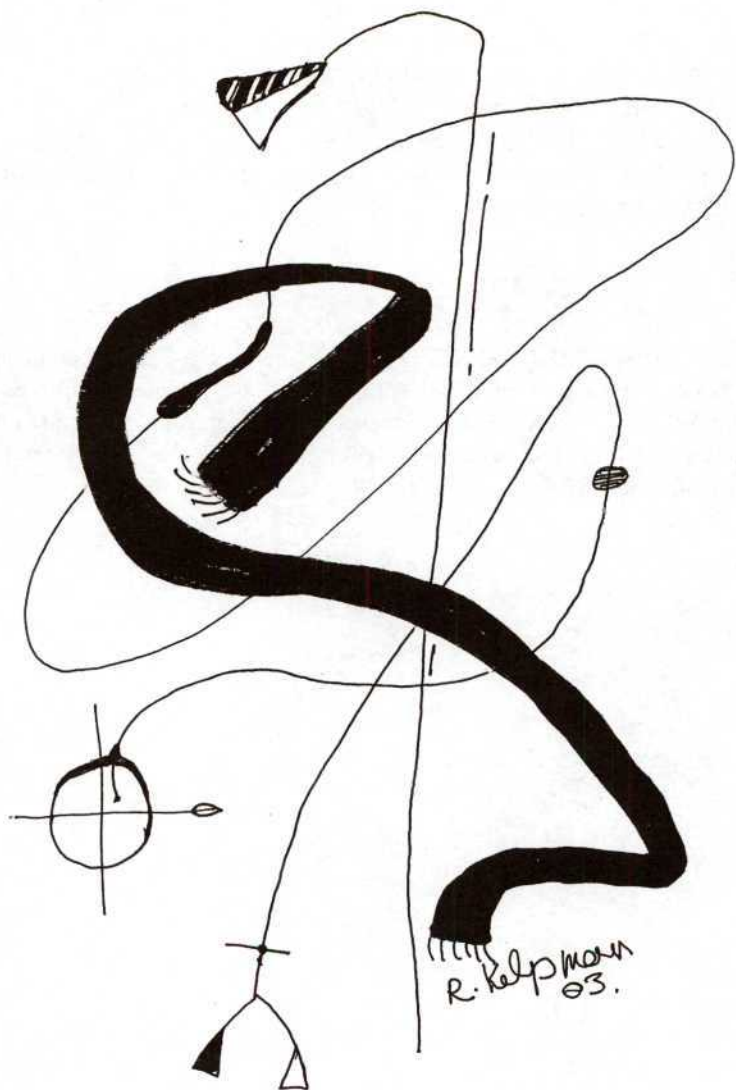
Täiendavat lugemist võib leida järgmistest allikatest:

Hubbard, B. B. 1997. *The World According to Wavelets: the Story of a Mathematical Technique in the Making.* Wellesley, Massachusetts: A. K. Peters Ltd.

Newland, D. E. 1993. *An Introduction to Random Vibrations, Spectral and Wavelet Analysis.* New York: Longman

- Graps, A. 1995. An introduction to wavelets. — IEEE Computational Science and Engineering 2 (2), pp. 50–61. [Sama artikli võib leida ka programmipaketist *Mathcad Wavelet Toolbox* (*Appendix F: Selected Bibliography*)]
- Lepik, Ü. 2001. Application of wavelet transform techniques to vibration studies. — *Proc. Estonian Acad. Sci. Phys. Math.* 50, 3, pp. 155–168

ÜLO LEPIK PhD (sünd. 1921) on lõpetanud 1948 Tartu ülikooli ja töötanud seal a-st 1946, a-st 1959 professor, a-st 1996 emeriitprofessor, 1958–1990 teoreetilise mehaanika kateedri juhataja. 1993. a-st on ta Eesti TA liige. Olnud külalisprofessor Soomes, Poolas, Taanis, Suurbritannias ja USA-s.

R. Kelpman
03.

REIN KELPMAN

ARVUSTUS

MITTE NURGAKIVI, VAID SOLIIDNE JUURDEEHITUS

***Eesti ajalugu. IV: Põhjasõjast pärisorjuse kaotamiseni.* Kirjutanud Mati Laur, Tõnu Tannberg, Helmut Piirimäe. Tegevtoimetaja Mati Laur. Peatoimetaja Sulev Vahre. Tartu: Ilmaa, 2003. 311 lk.**

Endise omariikluse teisel aastakümnel hakkas Tartus ilmuma koguni kaks suurt ajaloolist ülevaateost, nimelt *Eesti ajalugu* Eesti Kirjanduse Seltsi (1935–1940) ja *Eesti rahva ajalugu* kirjastuse “Loodus” väljaandel (1932–1937). Mõlemad jäid 1940. aastal alanud Vene okupatsiooni tõttu lõpetamata.

Neist jõudis ajaliselt kaugemale viimane (toimetajad Juhan Libe, August Oinas, Hendrik Sepp, Juhan Vasar), nimelt 14 vihikuga üldiselt 18. sajandi lõpuni, üksikutes teemavaldkondades ka 20. sajandi alguseni. Puudu jäi ainult viimane vihik. See teos anti välja viiekõitelises uustrükis 1996–1997 Tallinnas. *Eesti ajaloo* (peatoimetaja Hans Kruus) kavandatud viiest köitest jõudis ilmuda kolm, viimane 1940. aasta sügisel, kuid välja jäeti juba trükiavaldmis Põhjasõja-peatükk.*

Taasiseseisvuse kulgedes süvenes soov vabaneda lisaks sõjalisele okupatsioonile ka vaimsest okupatsioonist. Nii oli ajaloo vallas ainuvalitsevaks dogma suurest sõprusest vene rahvaga, mille järgi Venemaad ja N. Liitu kujutati eesti rahva päästjana läänest tulnud röövullutajate käest. 1955. aastal ilmunud *Eesti NSV ajaloo* I köites (peatoimetaja Gustav Naan; toimetaja Artur Vassar) nimetati Eesti ala liitmist Venemaaga Vene võimu taaskohendamiseks, sest väideti Venemaa ajaloolist õigust siinsele territooriumile. Kõike seda tõlgendati vastutulekuna eesti rah-

---

*III köite vahele lisatud lehel võis ettetelliija lugeda: “Väljakuulutatud kava järgi pidi teos lõppema Põhjasõja ajastut käsitleva peatükiga. Et aga teose IV köide sisaldab Eesti ajaloo käsitluse tsaariaegses Vene riigis ning et Põhjasõja ajastul Eesti ajalugu on tihedas seoses praeguse Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liidu maa-ala ajaloo, otsustas toimetust selle peatüki üle kanda järgnevasse köitesse, ilma peatüki ulatust oluliselt muutmata.” *Toim.*

va kauaaegsetele huvidele. Seda kontseptsiooni on püütud korrigeerida 1989. aastal ilmunud lühikäsitluses *Kodu lugu* (toimetaja Sulev Vahtre, autorid Mart Laar, Lauri Vahtre ja Heiki Valk).

Taasiseseisvunud Eestis kerkis kohe päevakorda uue suurema üldkäsitluse koostamine. Seda ei saa aga teha üleöö, sest see nõuab palju ettevalmistavat tööd. Pealegi oli ajaloolastel ka teisi pakilisi ülesandeid, sealhulgas ajakohaste kooliõpikute kirjutamine, mida oldi sunnitud teema ilma vajaliku põhjaliku üldkäsitluseta. 1999. aastal soovitas president Lennart Meri anda välja kommenteeritud uustrukis *Eesti ajaloo* (1935–1940) kolm köidet ja aastaga 1700 alata uut väljaannet. Pärast põhjalikke arupidamisi otsustati sellest kavast loobuda ja need köited hiljem kirjutada uuesti, keskendudes praegu uue osa, kolme viimase sajandi kolmeköitelise ajaloo koostamisele. Põhiline ettevalmistustöö kulges Tartu Ülikooli Eesti ajaloo õppetoolis Õpetatud Eesti Seltsi korralduslikul toel.

Sellise suurtöö ettevalmistus võtab ju aega. Vahepeal on ilmunud korralikke uurimusi, mis on olnud heaks vundamendiks. Käsitletava raamatu eessõnas märgitakse, et Põhjasõja-järgne sajand on meie ajalookirjutuses jäänud sündmusvaeseks halliks ajastuks, kus aeg oleks otsekui seiskunud. Toimetajad loodavad, et käesolev raamat aitab kadumaläinud sajandi meie rahva ajalukku tagasi tuua ning leida sealt ka märksa kirjamaid värve.

Eesti ajaloo IV köite historiograafiline sissejuhatus on napivõitu. M. Ojamaa ning A. ja T. Varmase varjunimede all ilmunud ajaloo (avaldatud soome keeles 1944 Helsingis, eesti keeles 1946 Stockholmis) tegelikke autoreid ei nimetata. On aga juba ammu avalik saladus, et need olid Linda Annist ning teda abistanud Harri Moora ja August Annist. Mainitakse küll *Eesti NSV ajalugu*, aga mitte selle esimest väljaannet, 1952. aastal ilmunud ja G. Naani toimetatud stalinlikku üheköitelist teost, vaid 1955. aasta oma, ilma toimetajate-kirjutajate nimedeta, mis on siiski kirjas bibliograafias. Seal on ka nõukogudeaegseid ajalooõpikuid, aga nii historiograafias kui ka bibliograafias puudub Jüri Seliranna ja Karl Siilivase *Eesti maast ja rahvast: Muinasajast maailmasõjani* (Tallinn: Olion, 1996, 2. tr 1998), mis on katse kirjutada Eesti ajaloo ajakohastatud üldkäsitlust.

Sissejuhatauseks on lühiülevaade Eesti- ja Liivimaast 17. sajandi lõpul. See on mõneti lihtsustatud. Eesti ala jagunes rohkem kui kaheks (lk 15), Narva ja Alutaguse kuulusid Ingerimaa juurde ning Saaremaa staatus oli ebamäärane. Võib ka õige olla, et parematel aastatel laekus Eesti- ja Liivimaalt kuni neljandik kõigist Rootsi sissetulekuallikatest. Ent tuleb silmas pidada, et seesama raha suunati tagasi provintsidesse nii valitsemis- kui ka sõjaliste funktsioonide täitmiseks. Ka esineb

mõiste “Forseliuse seminar” (lk 17), kuigi Aivar Põldvee on tõestanud, et seda nime pole kaasaegsetes dokumentides ja et kooli hakati seminariks nimetama alles hiljem.¹

Sellele järgneb laiahaardeline Põhjasõja kirjeldus Helmut Piirimäelt. Siin on olnud heaks inspiratsiooniks Margus Laidre uurimused. Ladusalt pajatatakse sõjaplaanidest, lahingute ettevalmistusest ja kulgemisest, vähem tagala sõjaaegsest elust. Sellest saab teada teistes peatükkides. Mainitakse, et septembris 1710 alistus Kuressaare kindlus, aga mitte seda, et aasta hiljem tahtsid rootslased Saaremaad tagasi vallutada.² Üksikasjaliselt on juttu küüditamisest Tartus, teistest kohtadest ainult möödaminnes (lk 39). Ei nimetata mingit põhjust. Hiljem saab siiski teada, et Rootsi pealetungi kartuses lasid venelased Tartu juulis 1708 õhku (lk 77).

Teose positiivseks küljeks on üldtausta kirjeldus, mis seob Eestit naabermaade ja Euroopaga, loomulikult eriti Venemaaga, kes ju valitses Eesti ala üle. Üsna põhjalikud on peatükid Peeter I Venemaast ja paleepöörete ajajärgust. Tsaar Peetrit käsitletakse üldiselt viisakalt. Ainult möödaminnes saab teada, et ta lasi hukata oma poja Aleksei (lk 55). Pärast võitu Põhjasõjas kuulutati Venemaa impeeriumiks ja Peeter keisriks, liignimega Suur, mida pole tavaks ei *Eesti ajaloo*s ega *Eesti NSV ajaloo*s kasutada. Tuleb lisada, et keisritiitlit ei tunnustanud enamik Euroopa valitsejaid. Alles 1742. a nõustus sellega Viini keisrikoda. Paleepöörete peatükk on nagu mõni seebiooper: tsaarinnaks saab kirjaoskamatu teenijatüdruk ja tsaariks imik, kes aga juba aasta hiljem kukutatakse ja vanglasse paigutatakse, kus ta hiljem tapetakse. Vandenõulased rändavad pealinna ja Siberi vahet, aeg-ajalt õnnestub mõnel oma positsiooni säilitada. Eesti ala suhtes ei mänginud see suurt rolli. Venemaa aadel ei osanud segaduste ajal ära kasutada võimalust ainuvalitsusliku võimu kärpimiseks.

Lk 62 mainitakse enne Seitsmeaastase sõja (1756–1763) lõppu Peeter III tehtud eraldirahu oma iidoli, Preisi kuninga Friedrich II Suurega. Sellel oli aga väga oluline tähendus, sest see päästis Friedrich II lootusetust olukorrast ja aitas kaudselt kaasa Preisimaa tugevnemisele, mille tulemuseks oli Saksa riik üha suuremate võimuambitsioonidega. Nende

¹A. Põldvee, “Talurahvakoolid Eesti- ja Liivimaal 17. sajandi viimasel veerandil”. — *Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16./17. sajandil*. (Eesti Ajalooarhiivi toimetised 8 (15)). Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2002, lk 102–107.

²Voitto Ahonen, “Det svenska forsöket att erövra Ösel 1711”. — *Historisk tidskrift för Finland*, 77, 1992, lk 73–85. See artikkel puudub ka bibliograafiast.

lõpliku purunemise eel, Teise maailmasõja viimastel aastatel lootis ka Saksamaa Kolmanda Riigi juhtkond sellisele "imele".

Tolleaegsetest haldusjuhtidest olid paljud ka muud päritolu kui saksa ja vene. Nii olid iiri taustaga Riia kindralkubernerid Peter Lacy (1719–1751) ja George von Browne (1762–1792). 1738. a sai Eestimaa kuberneriks šoti päritolu endine Karl XII kaardiväelane Gustav Otto Douglas, keda 1740. aastast asendas taanlane Woldemar Lövendahl, kes 1743. a lahkus Venemaa teenistusest, tõustes hiljem Prantsuse marssaliks. Ei mainita, et tema kaasmaalane oli ka Hermann Jensen Bohn, kes täitis Riia kindralkubeneri kohustusi 1726. aastal (lk 68), aga tema päritolust on juttu hiljem, kui ta Maardu mõisnikuna toetas esimese eestikeelse tervikpiibli väljaandmist (lk 228). Taani kuningakojaga on suguluses Eestimaa kuberner (1743–1753, 1758–1774) prints Peter August von Holstein-Beck, kelle kodulinnaks oli aga Königsberg (lk 70). Lõpuperioodil oli kindralkuberneriks itaalia päritolu markii Filippo Paulucci (lk 129).

Põhjalikult on kirjeldatud olukorda Balti erikorra ajal. Halduskorraldust käsitledes räägitakse Saaremaa eripäradest, mida respektierisid nii Rootsi kui ka Rootsi-aegse korralduse üle võtnud Vene võimud, ja väidetakse, et need olid osalt tingitud ligi sajandipikkusest Taani võimu alla kuulumisest (lk 73), aga selles võib siiski kahelda. Taani ostis küll Saaremaa 1559. a, kuid liitis selle Taani monarhia koosseisu alles 1572. a. Kuni Rootsile loovutamiseni 1645. a ei teostatud erilisi reforme, vaid järgiti peamiselt vanu tavasid. Nii võivad need eripärad samahästi pärineda Saare-Lääne piiskopkonnast ja on arvatavasti tingitud ka saarelisest asendist. Ka pole päris korrektne, et Eestimaa Rüütelkond moodustati 1584. a, kui Järva- ja Läänemaa aadel ühines Harju-Viru vassallkonnaga. 1584. a liitus ainult Läänemaa, teised olid ühinenud juba varem.

Lk 84 on juttu Eestimaa rüütli- ja maaõigusest, mille olevat koostanud 1650. a Philipp Crusius. Ta aadeldati aga juba 1649. a kui von Kruus, millest sai hiljem Krusenstern ja lõpuks (von) Krusenstierna. Pole ka õige öelda, et juba Põhjasõja ajal tegutsesid postkontorid Tallinnas, Tartus, Narvas ja Pärnus, hiljem avati need ka Haapsalus ja Kuressaares (lk 90). Paljude linnade postmeistrid pandi ametisse juba 1640. aastate alul.³

---

³Põhjalikumalt selle kohta vt Enn Küng, "Kullerposti ja reisijateveo sisseseadmine Eesti- ja Liivimaal 17. sajandi esimesel poolel". — *Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16./17. sajandil*. (Eesti Ajalooarhiivi toimetised 8 (15)). Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2002, lk 205–234.

Kroonu ametkonna osas on loetletud kõik tolleaegsed kubernerid. Sellele vastavalt oleks aadli omavalitsuse lõigus võinud mainida ka rüütelkondade juhte.⁴ Aadli hierarhia määratlemiseks 1722. aastal kehtestatud rangide tabel (lk 74) lähtus muide Taani eeskujust. Saame ülevaate linnade arengust, kohtu- ja õiguskorraldusest, kohalikust haldusest, maaseadustikust ja avalikust korrast ning kommunikatsioonist, mis annab tausta ajastu probleemide mõistmiseks.

Tähelepanu pälvivad Katariina II reformid, keda nimetatakse Venemaa senise ajaloo kõige haritumaks valitsejaks (lk 95). Kui Peeter I raius Venemaa jaoks akna Euroopasse, siis Katariina II avas Venemaa Euroopa ukse (lk 97). Tema ringsõit Eesti- ja Liivimaal 1764. aastal jättis talle meeldiva mulje ja süvendas arvatavasti soovi jätkata ümberkorraldusi. Seda on kirjeldatud suhteliselt pikalt. Lisaks korratakse juuba varem (lk 80) mainitud vahejuhtumit Tartus müürseppmeistri Georg Melckiga, keda siin nimetatakse kiviraiduriks (lk 102). 1782. aastal algas asehalduskorra sisseseadmine, millega piirati Balti aadli privileege. Selle tühistas aga tema järglane Paul I (1796–1801), kes taastas ka aadli endised privileegid.

Paul I ajaga võtab käsitluse Mati Laurilt üle Tõnu Tannberg. Pauli valitsusaeg jäi lühikeseks. Põhjalikumalt ja sümpaatsemalt kirjeldatakse tema järglast Aleksander I-t (1801–1825), kelle valitsusaeg sisaldas nii liberaalseid reforme kui ka jäigalt tagurlikke ettevõtmisi (lk 115). Sinna kuulub talurahvakohtute loomine ja talurahva omavalitsuse kujundamine. Sellele järgneb pikem ülevaade Venemaa militaarpoliitikast kogu sel perioodil ja selle seosest Baltikumiga. Autor on neid probleeme põhjalikult uurinud, nii et selles osas saame paremat ja mitmekülgsemat informatsiooni kui varem. Siin on andmeid kohalike Vene vägede kohta, Tallinnast kindluslinnana, Paldiski sõjasadama rajamisest, Vene—Rootsi sõjast 1788–1790, nekrutikohustuste kehtestamisest, Napoleoni sõdadest ja maakaitseväest, lisaks baltisaksa ohvitseridest Vene impeeriumi teenistuses.

Silma torkab mõneti vastuoluline Rootsi ohvitseri J. A. Ehrenströmi raporti refereerimine. Mati Lauri järgi (lk 112) on ta selgelt eitanud kohaliku ühiskonna tagasilangemisvalmidust Rootsi rüppe, kuna Tõnu Tannbergi käsitus (lk 136–137) on üksikasjalisem ja võiks lugejat isegi kallutada mõneti vastupidisele muljele.

⁴Ajavahemikust 1710–1783 võib neid koos kuberneridega leida Mati Lauri teoses *Eesti ala valitsemine 18. sajandil (1710–1783)*. (Scripta Archivi Historici Estoniae.) Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2000, lk 254–255.

See on n-ö sissejuhatav taustraamistik, mis võtab enda alla suurema osa teosest. Sellele järgneb eesti rahva enda ajalugu, mida käsitleb peamiselt Mati Laur, mõnes lõigus koostöös Tõnu Tannbergiga, kes omakorda kirjutab pärisorjuse kaotamisest. Alustatakse ülevaatega rahvas-
tikust ja asustusest; õigusega kaheldakse väites, et Eesti ala rahvaarv enam kui kahekordistus poole sajandi jooksul pärast Põhjasõda. Arvatavasti elas Põhjasõja üle rohkem rahvast, kui seni oletatud (lk 161). Eesti rahva elu keerles mõisa ja talu ümber, millele on pühendatud omaette peatükk. Pärast mõisate arvu ja liigitust koos restitutsiooni ja maaomandiküsimustega koondub tähelepanu mõisamajandusele ja selle riiklikele koormistele, mida käsitletakse asjalikult. Sama kehtib talumajanduse ja mõisakoormiste kohta. Mõnes kohas oleks võib-olla olnud vaja täpsemat seletust. Näiteks räägitakse mõisate puhul kolmeväljasüsteemist (lk 170), aga seletus järgneb alles hiljem, talumajanduse kirjelduse juures (lk 176), mis on väga lühike, üldistav ja kokkuvõtlik. On näiteks üldiselt juttu teraviljast, ei mainita, et domineerisid rukis ja oder, kaera kasvatati peamiselt ainult loomasöödaks.⁵ 18. sajandi lõpul saadi mõisates rukist 4–5 seemet, sulgudes on lisatud: alla 10 tsentneri hektari kohta (lk 168). Lk 176 öeldakse, et talu aastane teraviljatoodang kõikus 25–60 tsentneri vahel, küündides suuremates taludes 100 tsentnerini. Siin oleks vaja teada keskmise talu suurust, võimaluse korral hektarites, sest adramaa, mille ligem käsitlus kuulub eelnevate köidete valdkonda, pole tänapäeva lugejale selgelt mõistetav. Edasi öeldakse, et teravilja keskmine saagikus ei ületanud ka veel 19. sajandi alguses 5–6 seemet. Oleks võinud lisada, et tänapäevaste hinnangute järgi oli talupõldude saagikus üldiselt kõrgem kui mõisapõldudel.⁶

Kaubanduse, käsitöö ja töönduse peatükk jätab mulje positiivsest arengust, milles aeg-ajalt mängivad teatud rolli ka maa põliselanikud, kuigi enamasti saksastamise hinnaga. Varem käsitletud talurahva sotsiaalse kihistumise juures oleks võinud kirjutada ka minekust maalt linna. Käsitlus on üsna korralik, kuigi mõne aspekti puhul lähtub palju seadusandlikust aktist. Võib näiteks jääda mulje (lk 180), et vene kaupmehed kauplesid üsna palju Tallinnas ja Narvas, kuigi kauplemine oli pigem kohalike pärusmaa. See oli ainult lüli Peeter I poliitikas, sest venelased ei tahtnud 18. sajandi alul Arhangelskist võõrduda. Vastavates korraldustes nimetati n-ö keelatud linnade hulgas ka Tallinna ja Narvat. Samas on mainitud, et Narva sadama tagaplaanile jäämise üheks põhjuseks oli jõesuudme ummistumine. See oli probleemiks juba

⁵Eesti talurahva ajalugu I. Peatoimetaja Juhan Kahk. Tallinn: Olion, 1992, lk 332.

⁶Samas, lk 340.

17. sajandi alul, aga väga palju tüli sellest siiski ei tõusnud. Laevade linnast eemalejäämine andis tööd mündrikele ja veomeestele. Peamiseks kaubandusliku allakäigu põhjustajaks oli ikkagi Peterburi sundeelistamine ja teiseks elanike suurküüditamine 1708. a. Sisseveo puhul oli vaevalt tegu Hispaania soolaga (lk 181), sest viimast tuli kõige rohkem St. Übest, mis asub Portugalis. Pole vist ka korrektnete väita, et salakaubanduse tõkestamiseks seati suuremate linnade värvavatesse vahid, kes ööpäev läbi kontrollisid. Linnavärvavad polnud ju tavaliselt avatud 24 tundi. On tõsi, et ka kõige üksikasjalikumad korraldused ei suutnud salakaubaveole piiri panna. Räägitakse tollidest ja tollireformidest, kuid kordagi ei mainita, kui suured olid tollimäärad ja riigi tollisissetulekud. Pole ka juttu erinevatest tolliliikidest ja sellest, kui palju protsentuaalselt jäi linnale ja mis oli riigi osa. Ei mainita üldse aktsiisi, mis oli oluline riigi sissetulekuallikas.

Käsitöö ja tööduse osa on napivõitu. Bibliograafias puudub Küllike Kaplinski teos *Tallinn — meistrite linn* (Tallinn: Koolibri, 1995), milles on juttu ka 18. sajandist. Nii on näiteks ekslik väide, et raamatuköitmine ja parukategemine olid uued käsitöölalad (lk 186). Need on juba 17. sajandil esindatud nii Tallinnas, Tartus kui ka Narvas.

Erilist huvi pälvib pärisorjuse osa, mis on jagatud kahe autori vahel. Pärisorjusest 18. sajandil kirjutab Mati Laur ning selle kaotamisest Tõnu Tannberg. Selle kohta öeldakse sissejuhatavalt, et eestlaste olukorda 18. sajandil on tavapäraselt käsitletud kui üht kõige tumedamat ja raskemat ajajärku kogu meie ajaloos. Teise maailmasõja eelses rahvuslikus historiograafias nimetati Vene aja algust rõhutatult pärisorjuse ajaks, mil talurahva õiguslik seisund oli suurimas madalseisus. Uuemad uurimused ja võrdlusjoonte tõmbamine teiste ümberkaudsete rahvastega lubavad seniseid drastilisi hinnanguid mõnevõrra mahendada, kinnitades, et õigusteta orja seisundisse ei langenud meie rahvas kunagi (lk 158).

On tõsi, et nii *Eesti rahva ajaloos* kui Ojamaa ja Varmaste *Eesti ajaloos* on Vene aega nimetatud ka pärisorjuse ajaks. Ent ka 1955. aasta *Eesti NSV ajaloos* kasutatakse väljendit “feodaalne-pärisorjuslik kord” ning rõhutatakse pärisorjusliku mõisamajanduse kasvu 18. sajandil. 1992. aasta *Eesti talurahva ajaloos* on aga veneaegsest pärisorjusest vähe juttu. Räägitakse rohkem pärisorjusest varasemal ajal, eriti selle tugevnemisest 17. sajandil, 18. sajandil peamiselt teorjusest ja suurenenud koorimistest, samuti sellega seoses talurahva “klassivõitluse” tugevnemisest. 1765. aasta maapäeva puhul rõhutatakse siiski, et see nägi suurt vaeva Liivimaal kehtivate pärisorjuslike suhete õigusliku vundamendi kindlustamisega. Olevat tahetud seletada, et talupoegade olukord on küllalt hea ja seda polegi tarvis parandada. Selle maapäeva otsuste juhtmõtteks on

mõisniku omandiõigus talupoja kui pärisorja suhtes, järjekordselt kinnitati õigus müüa talupoegi maast lahus. Samas rõhutatakse, et talupojad võisid kaevata oma mõisniku peale, kuigi mõõndakse, et see ei toonud neile õigust (lk 584–585).

Tole ajastu keskseks probleemiks on pärisorjuse ulatus. Neid probleeme põhjalikult uurinud Aleksander Loit kirjutab, et Rootsi provintsi poliitikas avaldusid kõige selgemalt talurahva sotsiaalse integratsiooni taotlused. Esmatähtis oli talurahva vabastamise küsimus. Need juba hertsogi Karli ajal eksisteerinud kavatsused vabastada talupojad pärisorjusest tehti teoks reduktsiooni käigus Karl XI korralduse alusel. Pärisorjus kaotati riigimõisates, mis hõlmasid suurema osa kogu Läänemere provintside maavaldustest. Mõisate ülevõtmisel kuulutati kokkukäsitatud talupoegadele selge sõnaga ja nende enda keeles, et nad ei ole enam mõisnike pärisorjad, vaid kuninga talupojad. Järelikult vabastas Rootsi reduktsioon sisuliselt talurahva pärisorjusest.⁷ Sellele on ka siin viidatud (lk 190). Teine vaatekoht on Nõukogude okupatsiooni aegne ametlik seisukoht, mis vaatles kogu Rootsi-aegset talurahvapoliitikat pärisorjusliku koloniaalpoliitikana, tegemata erandit ka reduktsiooniajale. Kuigi see arvamus siin kõrvale jäetakse (mida ju tegelikult ei tehta, sest sellega arvestatakse), tõdetakse siiski, et suur osa reduktsioonist jäi ellu viimata, et teoorjuslikku alust reduktsioon ei asendanud, vaid ainult reguleeris. Pealegi jäi aeg reduktsiooni ja alanud Põhjasõja vahel liiga lühikeseks, et põhjalikumad muudatused talurahva olukorras oleksid võinud kinnistuda. Sellega olevat rahvapärimus *heast Rootsi ajast* seotud rohkem toonaste lootuste kui tegelikkusega. Lisatakse küll, et pole välistatud, et 1690. aastate korraldusi oleks Rootsi aja jätkudes parandatud, kuid kaheldakse selles siiski. Sama tõenäoliselt oleks see võinud kaasa tuua tagasilööke või koguni reduktsioonieelse olukorra taastamise. Sellega seoses mainitakse kuninganna Ulrika Eleonora 1719. aasta armukirja Eesti-, Liivi- ja Saaremaa rüütelkondadele, milles oldi valmis suuremateks järeleandmisteks kohalikele aadlikele, kui Vene võimud seda 1710. aasta kapitulatsioonaktides olid teinud (lk 46, 191). Nii pole kindlat seisukohta, vaid edasi-tagasi arutlus.

Rootsi aja lõpuperioodi reformid olid aga veelgi laiahaardelisemad, nende hulka kuulus näiteks ka talurahvakoolide asutamine, mille eesmärgiks oli eestlaste haridustaseme tõstmine. Reformide periood

---

⁷A. Loit, "Läänemere provintside riigiõiguslik asend Rootsi suurriigis 1561–1710 (1721)". — *Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16./17. sajandil*. (Eesti Ajalooarhiivi toimetised 8 (15)). Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2002, lk 19–20.

oli ainult natuke lühem esimese Eesti Vabariigi ajast, mille mälestust ja mõju ei ole saadud kustutada eesti rahva mälust. Mainitud armukiri oli praktilise tähenduseta, taktikaline käik rahuläbirääkimiste puhul, ja jäi mõjuta. Nii pole veenev argument, et see pakub välja võimaluse, milliseks oleks võinud kujuneda Balti erikord Rootsi võimu jätkumisel 18. sajandil (lk 46) — nagu oleks areng sellega seisunud. Siin oleks vaja heita pilk Rootsi oludele, kus kogu aastasajandit iseloomustab privileegide ühtlustamise tendents, mille tulemusena 19. sajandi alul sai pääs riigiametitesse vabaks kõikidele seisustele. Pealegi said kroonutalupojad osta päriseks oma talud, nii et sajandi lõpul oli suur osa kroonumaadest talupoegade pärisomand.

Teine pärisorjuse põhiprobleem on selle ranguse võrdlus Rootsi ja Vene ajal. Siin vaidlustatakse Eesti varasema historiograafia rõhutust, et 18. sajand oli pärisorjuse aeg, kusjuures osa ajaloolasi peab just Vene võimu kehtestamist tegeliku pärisorjuse alguseks. Tegelikult jäid endised reduktsiooniaegsed korraldused kroonumõisates püsima ka Vene ajal. Samas mõõndakse, et Vene võimu kehtestamisega läksid reduktsiooni ajal riigistatud mõisad jälle erakätte alla suurem osa seniseid kroonutalupoegi sattus taas eramõisate valdusse. Kroonutalurahva osatähtsus kahanes näiteks Liivimaa Eesti-osas Tartumaal 13,5, Võrumaal 16, Viljandimaal 31,3 ja Pärnumaal 33,4 protsendini. Eestimaal kahanes kroonutalupoegade osakaal läbi kogu sajandi vaid 2%-ni. Riik polnud agaaritõrjekorraldustest peaaegu üldse huvitatud ning aadli korporatiivne võim talurahva üle taastus (lk 166, 191). Tegelikult ja loogiliselt peaks see aga tähendama nende õigusliku olukorra halvenemist. Milline oli Vene ajal kroonutalupoegade olukord võrreldes Rootsi ajaga?

Teorendiga kaasneval pärisorjusel on mitmeid tunnuseid: sunnismatus, mõisahärrade laialdane politsei- ja kohtuvõim, talupoegade müümine maast lahus, omandiõiguste piiramine jms. Seda siin ei defineerita ega täpsustata. See on ka raske, sest palju olenes ju üksikutest mõisahärradest, on võimalik leida nii positiivseid kui negatiivseid näiteid. Ei saa mööda 1739. aasta Roseni deklaratsioonist, mida iseloomustatakse kui alust senisele arvamusele talupoegade olukorra märgatavast halvenemisest 18. sajandil. Sellega seoses rõhutatakse, et talupojad polnud siiski täiesti õigusteta. Ka Roseni deklaratsioon tunnustas talupoegade usinuse virgutuseks põhimõtet, et koormiste tasumisest üle jäänud vili ja muud põllusaadused kuuluvad talupojale, kes võib neid turustada oma äranägemise järgi. Ka oli Eesti- ja Liivimaa talupoegadel õigus kohtulikule kaitsel, mis Venemaa sisekubermangude talupoegadel puudus. Balti erikorra tõttu ei kuulunud siinsed talupojad 18. sajandi lõpuni ka nekrutikohustuse alla. Lisatakse, et Roseni deklaratsiooni

peamine mõte oli kaitsta Balti erikorda ning vältida riigivõimu mis tahes sekkumist kohaliku mõisniku ja talupoja suhetesse (lk 193). Just selles peitub aga suur vahe Rootsi ja Vene aja vahel, mis võis kaasa aidata arvamuse tekkele heast Rootsi ajast. Edasi kirjeldatakse üha rangemaid abinõusid, näiteks sunnismaisuse tagamisel, mida peetakse olulisemaks talupoegade isiklike õiguste piiranguks, mis põhjustas palju pagemist, mida püüti kõigiti tõkestada (lk 194). Pole mainitud, et Venemaa ja Soome kõrval pageti Saaremaalt ka Ahvenamaale ja Ojamaale (Gotlandile), kindlasti ka mujale Rootsi. Mõõndakse, et kuigi seadus keelas mõisnikul abiellumist takistada, ei tohtinud pastor inimesi paari panna ilma härra või (tema äraolekul) mõisavalitseja nõusolekuta.

Üha rohkem hakati 18. sajandil kõnelema vajadusest agraarreformide järele, mis toetaksid ja suurendaksid talupoja ettevõtlikkust. Liivimaa rüütelkond nõustus kindralkuberner Browne'i survel 1765. a sellega, et talupoeg sai esimest korda selgesõnalise juriidilise kinnituse õiguse kohta omada vallasvara ja et mõisnikud pidid deklareerima talupoegade kehtivad koormised, samuti määrati kindlaks mõisnike kodukari piirid. Samal aastal said aga mõisnikud õiguse sõnakuulmatuid talupoegi sunnitööle saata. Riigivõimu soov kohalikke agraarolusid parandada osutus aga paljuski deklaratiivseks. Mõisnike valmidus 18. sajandi lõpul senise agraarkorralduse põhjalikumaks revideerimiseks oli vähene ning domineerima jäi alalhoidlikkus. Kui Eestimaa maapäev 1796. a võttis vastu talurahva kaitse seadused, mis sarnanevad 1765. aasta positiivsete määrustega Liivimaal, jäeti need aadelkonna "aumeheliku kokkuleppe" tasandile ettekäändega, et need võivad põhjustada talupoegade hulgas arusaamatusi ja rahutusi (lk 205). See võimaldas aga mõisnikel neid täiesti ignoreerida.

Alles 19. sajandi alul õnnestus keskvalitsusel talurahva vabastamine pärisorjusest, aga ilma maata. Aleksander I jaoks polnud majanduslikud tegurid pärisorjuse kaotamise juures eriti olulised, ta rõhutab oma märkmetes talupoegade vabastamise vajadust kui aja vaimule omast sammu. Balti aadli nõustumine oli aga vähemalt osaliselt seotud arusaamaga, et pärisorjuslik majandusmudel on end ammendamas.

Pärisorjuse juurde kuulub inimeste maast lahus müümine, mida ka Mati Laur varem pidas üheks kindlamaks kriteeriumiks, mida Rootsi ajal tuli ette üksikjuhtudena, mis aga ei kujunenud massiliseks nähtuseks.⁸ See paistab olevat üha tavalisem Vene ajal. Muljete ja järelduste illustatsiooniks on käesolevas teoses tihti häid tsitaate. Siin ei käsitleta aga

---

⁸Mati Laur, *Eesti ajalugu varasel uusajal 1550–1800*. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1999, lk 103.

talupoegade otsest müümist kui probleemi, mida oleks võimalik kirjeldada samal kombel. 18. sajandi lõpul kirjutas August Wilhelm Hupel sellest kui igati seaduspärasest ja tarvilikust asjast: "Vabadikke ja nende lapsi vahetevahel müüakse või vahetatakse teiste asjade, nagu hobuste, koerte, piibukahade vastu jne. Inimesed siin ei olegi nii kallid kui neegerid Ameerika kolooniates. Vallalise mehe võib osta 30–50 rubla eest. Kui ta oskab käsitööd, on kokk, kangur või midagi selletaolist, siis ka 100 rubla eest. Niisama palju antakse terve perekonna eest; tüdruku eest antakse harva rohkem kui 10 rubla, lapse eest umbes 4 rubla."⁹ Samas väidab Hupel, et kuigi eestlased ja lätlased on orjad, pole iga ori õnnetu. Liivimaal olevat talupoegi, kes elavat kümme korda suurema rahuloluga ja õnnelikumalt kui Prantsusmaal. Sellega tahab ta leevendada selle mõiste vastikut tõlgendust, kinnitades, et kui härra ja ori tunnevad seaduse kaitset, pole orjus nii hirmus, kui võiks arvata.¹⁰

Seda Hupeli põhihoiakut, mis on arusaadav tema tausta tõttu, võib tunda ka käesolevas teoses. Kuna mõõndakse, et talupoegade õigused ja olukord ei huvitanud Vene riigivõimu (lk 191, 194), eeldab see samal kombel vastutulekut ja arusaama mõisahärrade poolt. Seda võis ju ka olla, sest loomulikult ei olnud talurahvas täiesti õiguseta orja seisundis, seda takistas ka nende kihistumine. Talupoegadest oli mõisale rohkem kasu kui vabadikest. Mõisa tallis peksis pärisorja teine pärisori.

Kui võrrelda *Eesti rahva ajalugu* ja *Eesti NSV ajalugu* (1955) käesoleva teosega, paistab, et püütakse leida kuldset keskteed. Ei olevat veneaegne pärisorjus olnud nii süнге, see pärines pealegi Rootsi ajast. Mainitud teostes räägitakse talurahva orjusest, aga mitte sellest, et orjade tegelikeks sundijateks olid omast rahvusest ametimehed. Rahvasuu kohaselt: "Kubjas, kilter, aidamees, need on põrgus kõige ees!" Seda aspekti puudutab siiski käesolev teos, mainides lühidalt, et teolisi kamaandas ja kontrollis taluperemehest kubjas, kes teistest koormistest vabastati. Suuremates mõisates võis olla mitu kubjast või abikubjast (kilterit). Mõisa teenijaskond oli enamasti eestlaste hulgast (lk 168–169). See kiht oli küll väikesearvuline, aga mitte tähtsusetu. Seda nimetatakse siin mõisarahvaks, kelle osakaal vaadeldaval perioodil mõisnike elulaadi muutumisega kasvas 3–4%-lt 6–8%-ni. Lisatakse, et prestiižikama talurahva hulka arvati ka mõisateenijad (lk 175–176). Kas nemad ei kuulunudki mõisarahva hulka? *Eesti talurahva ajalugu* (1992) mainib neid samuti lühidalt, nimetades muu seas, et kubjas on rahvatraditsioo-

⁹*Topographische Nachrichten von Lief- und Ehistland, II*. Riga, 1777, lk 127–128.

¹⁰Samas, lk 122–123.

nis hirmus töölesundija, kuid ka vastik härra ees lipitseja (lk 420).¹¹ Seda teemat on käsitlenud rahvapärimeste uurijad ja kirjanikud, aga see väärriks põhjalikumalt, allikatele rajatud analüüsi.

Vahepeal rõhutati negatiivset olukorda ja kasutati eeltoodud Hupeli tsitaati selle toetamiseks. Lisati, et inimeste hind kõikus turunõuetest olenevalt. Suurema ikalduse järel 1788./1789. aasta talvel pakuti Tartu kreisis 6–12-aastasi tütarlapsi müüa 5 riigitaalrit tükk; neid anti ka jumalamuidu ära. Sel kombel perede lahutamise vastu astus siiski keskvalitsus, aga peeti edasi orjaturge, ka keelust hoolimata, näiteks veel 1789. aastal Valgas.¹² Sellele käesolevas teoses ei viidata. Sama suunda hoiab 1992. aastal ilmunud *Eesti talurahva ajalugu*. Et see on samal ajal ka eesti rahva ajalugu, kus kirjeldatakse väga põhjalikult selle elu ja olu, on silmatorkav nende veneaegse pärisorjuse tunnusemärkide kirjelduse puudumine, kuigi seda on tehtud 1955. aasta *Eesti NSV ajaloos*. Nii on märgata seisukoha vahetust. Eeltoodud tsitaate ei saa ju muuta olematuks, neid oleks vähemalt võinud analüüsida. Kas olid ülekaalus head või halvad peremehed? Seda ei saa tõestada statistiliselt. Oli kindlasti ka häid, aga keskvoimu passiivsuse tõttu võisid halvad tunda end üsna turvaliselt.

Nii ei katsu ka *Eesti NSV ajalugu* varjata veneaegse pärisorjuse rangu ja selle laienemist, pigem rõhutab ja kirjeldab värvikalt mõisnike omavoli ja julmust. Selle põhjuseks oli ju Balti erikord ning selle taga seisid rüütelkonnad, järelikult pahad sakslased, kelle käitumine väärrib taunimist. Just Balti erikorra tõttu oli keskvalitsusel raske midagi ette võtta, katsed talurahva olukorda parandada ei andnud soovitud tulemusi. Mõisnikud ei lasknud end ka mingil määral piirata formaalsetest korraldustest, nagu 1765. aasta maapäeva otsus (lk 496). “Klassivõitluse” sildi all pannakse palju rõhku talupoegade vastupanuavaldustele.

---

¹¹ Samas saab teada, et nende osatähtsus talurahva üldarvust oli 17. sajandi lõpul ja 18. sajandi alul 3–4%, suurenedes 18. sajandi lõpuks 10%-ni (lk 502).

¹² *Eesti rahva ajalugu*, 5. Tallinn, 1997, lk 1353–1354; sama tsitaat *Eesti NSV ajaloos*, lk 501 (siin on Hupeli tsitaadis lapse hinnaks 5 rubla). Mõlemad teosed tsiteerivad ka selleaegsete ajalehtede kuulutusi. *Eesti rahva ajalugu*: “4 perekonda pärisorje on odava hinna eest müüa. Ostuhimulised teatagu endast härra kubermangu kameraariuse juures Lossi t. 51”. See tekst ei sobinud *Eesti NSV ajalukku*, sest müüjaks või vahendajaks on Vene halduse esindaja. Seepärast on tsiteeritud teisi kuulutusi 1800. aastast, milles tuli pöörduda kohalike sakslastest ärieste poole.

Selle taustal jääb mulje, et talurahvas oli 18. sajandil tugevamini pärisorjastatud kui Rootsi ajal. Keskvõim ei suvatsenud eriti sekkuda nende abistamiseks, pealegi oli kroonumõisate osatähtsus suhteliselt väike. Oldi sõltuvad härrade suvast. Oli küll ka edumeelseid tegelasi, nagu Liivimaa maanõunik Schoultz von Ascheraden, kes 1764. aastal kehtestas oma Väina-äärsetes mõisates talurahvaseaduse, millega ta muuseas võttis endale kohustuse mitte müüa talupoega ilma tema nõusolekuta (lk 196). Aasta hiljem arvas Liivimaa rüütelkond, et pärustalupoegade müük on loomupärane nähtus, mis käib kokku mõisnike puutumatu omandiõigusega talurahva üle, keelas aga siiski talupoegade müügi avalikel turgudel ning abikaasade lahutamise (lk 197). Sellega piirdub selles teoses müügiprobleemi käsitus. Nagu vahetevahel märgitakse, ei suudetud neid katseid talurahva olukorra parandamiseks alati läbi viia, oli vahe teooria ja praktika vahel ning mitte talupoegade kasuks. Neid eraseadusi oli veelgi, aga nendel oli vähe otsest tähtsust. Schoultz von Ascheradeni eraseadust nähtavasti ei uuendatud pärast selle andja surma (1782).¹³

Lootuse äratamiseks piisas riigivõimu deklaratiivsest hoiakust, tulemuseks olid näiteks 1784. aasta pearaharahutused. Vahetult enne Vene—Rootsi sõja puhkemist kartis Eestimaa aadel, et rootslaste maabumisel võib puhkeda suur talurahva ülestõus. See näitab, et mälestus heast Rootsi ajast pole ainult nostalgia, et Rootsi riigivõimu katsed kaitsta talurahvast polnud unustatud mitu põlvkonda hiljem. Oli ka põhiline vahe nüüdse ja endise keskivõimu tausta vahel: Rootsis olid talupojad vabad, Venemaal aga pärisorjad. Nii tuleb nõustuda järeldusega, et kahtlusest hoolimata pole liialdus hinnata lahkuva Rootsi võimu poolt siinsele talurahvale jäetud pärandit parimaks, mida aeg ja olud üldse võimaldasid (lk 191), kuigi järgnevas kirjelduses püütakse esile tõsta Vene aja positiivseid ettevõtmisi. Eestlastel on ju kogemusi, kuidas tulla toime ja jääda ellu ka rasketel aegadel, mille hindamiseks tuleks püüda tasukaalu otsimise asemel leida iseloomustavaid jooni. Näited võivad olla hädaohtlikud, eriti kui neid valida suvaliselt, nagu on tihti tehtud *Eesti NSV ajaloos* ideoloogilise joone hoidmiseks, aga selles on siiski ka informatsiooni, millel on jäädavam tähendus toleaege olukorra mõistmiseks. Samal ajal on vaikitud paljust, mis ei sobinud okupatsiooni ajal kehtinud ideoloogiaga. Kõike seda saab nüüd korrigeerida ja täiendada. Vaadeldav teos on suur samm edasi, ja kindlasti mitte viimane.

¹³*Eesti rahva ajalugu*, 5, lk 1464–1465.

Eesti rahva ajaloos ja ka *Eesti talurahva ajaloos* on ülevaade talupojakultuurist pärisorjuse ajal, alapealkirjadega: rõivastus, taluõu ja ehitised, elatusalad ja toitlus, tehnilised ja muud oskused. See pole siin erilist huvi pälvinud, leiab natuke mainimist talumajanduse all (lk 178); rohkem saab teada linnade kohta.

Lõpuks: vaatlusalus esimeses teoses pole talupoegade olukorra kirjeldamises, peale mõne viite Venemaa oludele, eespool lubatud võrdlust teiste ümberkaudsete rahvastega. Ei saagi ju võrrelda näiteks Rootsi talupoegadega, kes polnud mitte ainult vabad, vaid olid ka esindatud riigi juhtimisel. Pole veenvalt põhjendatud, miks ei tohi nimetada Vene aega ka pärisorjuse ajaks. Ajavahemikku 1940–1991 nimetavad mõned okupatsiooni, teised ENSV ajaks. Lähtekohast olenedes võiks olla õigus mõlemal, see oli niihästi okupatsioon kui ka ENSV aeg.

Vaimuelu peatükis saame poolesajal leheküljel kokkuvõtliku ülevaate selle ajastu vaimuelu aspektidest koos haridusolude kirjeldusega. Erilist rõhku on pandud pietismile ja vennastekogude tegevusele. On küll mainitud Piibli eestikeelset väljaannet (lk 229–230), aga mitte *Kodu- ja kirikuraamatut*, mida 50 aasta jooksul (1721–1771) anti välja 16 korda, kokku 94 000 eksemplari — imponeeriv arv! See väärriks esiletõstmist, ütleb see ju ka midagi lugemisõskuse kohta. Pietistlikku kirjandust trükiti veelgi, nii ilmus 1727. aastal selle õpetuse eriteos, nimelt tõlge J. A. Freylinghauseni katekismusetaolisest küsimuste ja vastustega käsiraamatust, mis sai eestikeelse pealkirja *Jummala Nou Innimesse iggawessest õnnistussest...* ja ilmus veel hiljem kordustrukkides. Hariduse osas pole kahjuks juttu varasematest aabitsatest enne Otto Wilhelm Masingu aabitsat 1795. aastal. Neid teemasid on viimati põhjalikult käsitlenud Lembit Andresen, kelle teos *Eesti rahvakooli ja pedagoogika ajalugu II: Kaheksateistkümnnes sajand* (Tallinn: Avita, 1999) ei puudu bibliograafiast. Selles osas vastab käesoleva teose käsitlus üldiselt endistele. *Eesti rahva ajalugu* koondab rohkem tähelepanu lugemisõskusele, eriti koduõpetusele rahvahariduse kandjana. *Eesti NSV ajaloo* I köites (1955) lasub pearõhk õpetlikul kirjandusel. Samas kirjutatakse veel ajastu rahvaluulest, mis siin puudub. See-eest on käesoleva teose vaimuelu osa sissejuhatuseks ülevaade kirikust ja vaimulikonnast, millest 1955. aastal vaikiti.

Selles osas oleks esimese eestikeelse Piibli väljaandmise juures (lk 229) võib-olla jõudnud veel mainida Kristiina Rossi uuemaid andmeid, mille taustal väheneb oluliselt Anton Thor Helle osa tervikpiibli

tõlkimisel ja väljaandmisel.¹⁴ Kultuuri ja hariduse osast võib asjatult otsida informatsiooni kunsti ja arhitektuuri kohta.

Eesti rahva ajaloo suhtes on kõnealune teos küll mõnevõrra täiendatud, aga siiski vist mitte mahukaim 18. sajandi ja 19. sajandi alguse ülevaade, mis seni on ilmunud (lk 10). Aega pärast Põhjasõda on näiteks käsitletud 220 leheküljel, sama pikalt on seda *Eesti rahva ajaloos*, aga selle vahega, et seal ei pühendata kuigi palju tähelepanu tausta ja militaarpoliitika käsitlemisele, mis hõlmab siin peaaegu poole tekstiruumist. Selle eest on põhjalikum ülevaade talupoegade olukorrast. Seda kirjeldatakse näidete varal üsna tumedana, koguni süngena. Selle taustal ilmneb aadli mõju laienemine ja talupoegade seisukorra halvenemine, mida ei suutnud peatada ka Katariina II reformikatsed. Alles Aleksander I suutis seda pidurdada ja ka parandada, kui Euroopa mõjud aeg-ajalt ka rüütelkondade alustalasid raputasid. Selles saab vähemalt Katariina II reformideni negatiivse mulje nii kohaliku aadlkonna kui ka keskvalitsuse hoiakust.

Eesti NSV ajaloos hõlmab selle “feodaal-pärisorjusliku” korra käsitus pärast Põhjasõda umbes 160 suuremat lehekülge (lk 426–588), sellega mitte vähemas mahus. Talurahva olukorda kirjeldatakse siin veelgi mustemates värvides. 1765. aasta Liivimaa maapäeva otsustel olevat olnud tühine väärtus. Rõhutatakse Pugatšovi talurahvasõja (1773–1775) tähendust feodaal-pärisorjusliku korra kõigutamisel. Käsitletakse põhjalikult talurahvarahutusi, eriti ülestõusu 1784. aastal. Sõjas Rootsiga 1788–1790 polevat talurahvas tundnud mingit poolehoidu oma endiste rõhujate — Rootsi vallutajate vastu, küll aga kasutanud sõjaolukorda mõisnikevastase võitluse tugevdamiseks.

Kokkuvõttes oleks võinud oodata natuke rohkem eesti rahva ajaloo kohta. Venemaa sõjaplaanid ja õukonnaintriigid võivad olla huvitavad, aga mõjutasid ainult kaudselt kohaliku maarahva saatust, kelle igapäevane elu liikus oma vaevalist rada, mis vääriski täielikumalt valgustamist.

Eesti ajaloo IV köite väline mulje on kena: kaanel valitseb mitmetooniline hall, tekstis leidub illustratsioonides ka kirkamaid värve, kujundus meeldib. Illustratsioonid on üldiselt hästi valitud, ehkki mõnikord tundub valik ühekülgseks: liiga palju hooneid, vähe inimesi ja nende situatsioone. Tolleaegne karoliin — koos oma vene vastasega — ütleks Põhjasõja kohta rohkem kui praegused Laiuse varemed (lk 31). Paremini on valitud näiteks Ruusmäe mõis tookord ja nüüd (lk 166, 168). Lähemad andmed illustratsioonide kohta on antud ülevaates (lk 297). Mõne aastaarvu lisamine oleks siiski aidanud kaasa nende ajalikule asetusele kohe vastava

¹⁴“Esialgseid täiendusi Vana Testamendi tõlkeloole”. — *Keel ja Kirjandus*, 2002, nr 2, lk 73–87; puudub ka bibliograafias.

illustratsiooni nägemisel. Orienteerumist kergendavad lisad Eesti kihelkondadest 1765. aastal ja 18. sajandil kasutatud mõõtühikutest. Samuti on kasulik ülevaade Baltimaade kuberneridest. Et kohalikku võimu esindasid aga rüütelkonnad, oleks samal kombel võinud anda nende juhtide nimed. Bibliograafia on loomulikult valikuline, viiaksi liiga kaugele näiteks loetleda kõik Eestit puudutavad pisiartiklid Rootsi karoliinide aastaraamatus. Eespool on juhitud tähelepanu mõnele tiitlile, mille lisamine oleks põhjendatud.

Seda lodusalt kirjutatud teost lugedes jääb mõneti siiski mulje, nagu oleks ta õhku ehitatud. Kuigi püütakse näidata sidet eelneva perioodiga, oleks 18. sajand justkui asi iseeneses. Kogu aeg on tunda siiski sarnasust eelnevaga. Mitmed protsessid saavad alguse varasemast. Tulemus mõjub nagu soliidne juurdeehitus, mis aga arhitektooniliselt ei sobi hästi vana elamuga. Ajaloo uurimine on teinud vahepeal suuri edusamme just vanema ajaloo valdkonnas. Paguluses avanes võimalus süveneda Rootsi aja uurimisse, millest annavad tunnistust paljud monograafiad ja artiklid; tähtsamad nimed: Arnold Soom, Evald Blumfeldt, Aleksander Loit ja Jakob Koit. Okupeeritud Eestis tehti ideoloogilisest sunnist hoolimata palju korralikku tööd sellel alal. Käesolevas teoses on toimetaja Sulev Vahtre ja Põhjasõja osa kirjutaja Helmut Piirimäe tegelikult vahepealsed vanema ajaloo uurimise edasiviijad. Neile on head järelekasvu. Käesoleva aasta Puksowi fondi auhindade jagamisel oli viis kvalifitseeritud kandidaati, doktoritöödega arheoloogias kuni 17. sajandini: Andres Tvauri, Tiina Kala, Anti Selart, Juhan Kreem ja Enn Küng. See pink on veelgi pikem, need on ainult üksikud näited. Nii on kahju, et nende uurimustulemised veel üsna kaua peavad ootama kasutamisjärge.

Samal ajal tuleb rõõmustada, et see projekt on käivitatud. Selle taga seisavad ju ka tublid uurijad, ei kirjuta mitte üksnes vanameister Helmut Piirimäe, vaid ka tema nooremad kolleegid Mati Laur ja Tõnu Tannberg, kes mõlemad on vahepeal üllitanud häid monograafiaid. Nad oskavad ka siin lugejasõbralikult tolle aja probleeme valgustada ja vähetuntud aspekte täiendada. Nii hakkab Eesti vanema ajaloo käsitlus pärast pikaajalist ideoloogilist survet ilmet võtma. Vaadeldav teos on hea lähtekoht õpikute jaoks ja edaspidisteks uuringuteks. Kõik siin tehtud märkused ei vähenda teose põhiväärtust. Nii suure ettevõtmise puhul peab paratamatult arvestama erinevate nägemuste ja eelistustega, samal ajal on see julge algatus igati tunnustust väärt.

Vello Paatsi. Eesti talurahva loodusteadusliku maailmapildi kujunemine rahvakooli kaudu (1803–1918). Tallinn: TPÜ Kirjastus, 2003. 206 lk.

14. märtsil 2003. aastal kaitses geograaf, loodusteadusliku koolihariiduse ajaloo uurija Vello Paatsi Tallinna Pedagoogikaülikoolis edukalt väitekirja “Eesti talurahva loodusteadusliku maailmapildi kujunemine rahvakooli kaudu (1803–1918)” ja talle anti filosoofiadoktori kraad kasvatusteaduste erialal.

Vello Paatsi väitekirja kujutab endast monograafilist uurimust, milles ulatusliku arhiivmaterjali alusel on antud põhjalik ülevaade loodusteaduslike ainete õpetamise arengust ning vastava terminoloogia kujunemisest meie kooliõpikutes 19. sajandi algusest kuni Eesti omariikluse väljakuulutamiseni. Esitatud materjal on äärmiselt kasulik loodusteaduslike ainete õpetajatele, samuti loodusteadlastele. Kõrvuti selliste distsipliinidega nagu näiteks geograafiliste avastuste ajalugu on väga tähtis ka eestikeelne käsitlus loodusteaduslike ainete õpetamisest, mõistmaks teravikliku loodusteadusliku maailmapildi ja keskkonnatunnetuse arengut. Loodusteaduslike ainete õpetamise ajalugu rahvakoolides loob aluse ka meie haridusel ja eri loodusteaduste kujunemise loo mõistmiseks. Ühtlasi võimaldab selline käsitlus anda üldistatud pildi meie loodusteadusliku terminoloogia arengu okkalisest teest.

Vello Paatsi on teinud ära suure töö rahvakoolide ajaloo uurimisel. Koolisüsteemi väljaarendamine toimus keerukas poliitilises olukorras, erinevate poliitiliste jõudude ning religioonide huvide konfliktis. Sellest ka loodusteaduslike õppeainete ja terminoloogia orienteeritus peamiselt keskväime poliitilistele eesmärkidele. Loodusteadusliku terminoloogia arengut jälgitakse alates 19. sajandi alguses väljaantud Marpurgi “Weikese õppetuse loost” kuni sajandi lõpuni. Eestindatud loodusteaduste alased terminid peegeldavad kahtlemata õpikute kirjutajate-tõlkijate teadmisi kirjeldatavatest objektidest ning eesti keele võimalusi neid teadmisi adekvaatselt edasi anda. Eesti keelde tulid vasted mitut moodi. Tundub, et osa mõisteid sai kohe enam-vähem vastuvõetava kuju, nad võeti kiiresti omaks ja neid kasutasid ka järgmised õppematerjalid. Eriti kiiresti kinnistusid mõisted, mis olid seotud Piiblis märgitud kohtade, taimede või loomadega. Siin oli koolile toponüümide juurutamisel suureks abimeheks kirik. Mõnede toponüümide ja mõistetega oli asi keerulisem. Samadele mõistetele pakuti üha uusi ja uusi vasteid, kusjuures eestindatud vasted olid sageli väga teravmeelsed ning püüdsid leida sarnasust lugejale tuntud objektidega. Näiteks vesipühvel eestindati kui “sea hälega härg”. Mõned toponüümid on muutunud ilmselt seoses venesta-

misega. Näiteks Saksen annab 1842. a jõehobule eestikeelseks vasteks "niil-hobune", Jakobson 1868 "jõehobu-hippotamus" ja Kentman 1875 "niiluse hobune".

Problemaatilisem on loodusteadusliku õppesüsteemi arengu alusel talurahva maailmapildi taastamine. Väga vähe on säilinud vahetat materjali, mille põhjal saaks teha otseseid järeldusi loodusteadusliku maailmapildi juurdumisest Eesti talurahva teadvuses. Seega on väitekirjas sisuliselt esitatud hüpotees, et rahvakoolide õpikute sisu ja selle edasiandmine iseloomustab vaadeldava aja talurahva ettekujutusi meid ümbritseva kohta. Mingil määral see ongi nii, kuid esitatud materjali alusel tundub, et leidsid aset ka protsessid ja muutused, mis tervikuna seavad sellise hüpoteetilise lähenemise kahtluse alla.

Monograafias käsitletud ajavahemikul arenesid loodusteadused maailmas ja ka Eestis väga kiiresti. Sel ajal töötas Eestis end maailmateaduse jäädvustanud teadlasi rohkem kui kunagi varem või hiljem. Selliste õpetlaste osa maailma teaduses nagu füüsik G. F. Parrot, astronoom F. G. W. Struve, botaanikud C. C. F. von Ledebour ja A. von Bunge, geoloog C. F. Schmidt, zooloog-embrüoloog K. E. von Baer, zooloog A. T. von Middendorff ja mineraloog C. C. A. Grewing on üldtunnustatud. Nende ja paljude teiste Eesti- ja Liivimaal tegutsenud teadusmeeste mõju talurahva loodusteadusliku maailmapildi kujunemisele ja kooliharidusele oli aga olematu. Kas ka tänapäeval süveneb lõhe teaduslike teadmiste ja kooliõppekavade sisu vahel?

Talurahvas oli seega kaunis isoleeritud isegi lähiümbruses aset leidvast loodusteadusliku mõtte arengust. On ka andmeid, mis näitavad, et veel kuni 19. sajandi keskpaigani esines kohati paganlust ja ebajumalakummardamist selle mitmesugustes avaldumisvormides ning seda vaatamata kiriku vaieldamatult suuremale mõjule, kui seda oli alles areneval koolisüsteemil. Ilmselt oli küllaltki keeruline mõjutada talupoja mõttemaailma, mis põhines sajanditepikkusel suhtlemisel loodusega ning suust-suhu kanduvatel muistenditel ja uskumustel. Samuti võis teatud osa etendada võõrmõtjude vahetus ja sellest tingitud muutused õppesüsteemis; pealegi oli ju koolituse üheks eesmärgiks kindlasti alluvuskuulekuse kujundamine, mis võis tekitada spontaanse vastuseisu pealesurutavale. Kirik ei olnud üldiselt kuigi aldis toetama talurahva loodusteadusliku maailmapildi kujundamist ning seetõttu domineeris Piibliga seotud kohtade-taimede-loomade tundmaõppimine. Venestamise perioodil ilmusid õpikutesse ja kaartidele Siberi, Kaspia mere ja Venemaa avarustega seotud mõisted. Kas suutsid viletsa varustuse ja mõjujõuga rahvakoolid siin oma õppepoliitikat ajada?

Talude väljaostmine ja maaviljeluse areng olid asjaolud, mis toetasid edumeelsete inimeste püüdu avardada kooliõpetuse süsteemi ja seda eeskätt just kodumaad, kodukohta ja põllumajandust puudutavate teadmiste osas. Ilmusid õpikud, mis püüdsid seletada inimeste ümber toimuvat ja anda rahvale kasulikke teadmisi, hindamaks enda osa maailmas. Samal ajal võis kohata ka selget tagasiminekut. Kuidas sai näiteks võimalikuks, et veel 1816. aastal koostati Eesti Koolmeistrite Koolis Rosenpläneri poolt geograafia õpperaamat, mis sisuliselt lähtus Aristotelese-aegsest maailmakäsitusest, nimetades põhielementideks maad, tuld, vett ja tuuleõhku? Või Oldekopi looduse kui Jumala loomingu rõhutatud käsitlus 1822. aastast? Kas sellises hüplikus arengus saab rääkida maailmapildi sihiteadlikust arendamisest? Ja kui jah, siis millised olid peamised tegurid, mis seda protsessi suunasid?

Jälgides ajaliselt õpikutes toodud uue teabe iseloomu, tundub, et väga olulise infoallikana maailmast oli lisandunud võõraste paikade külastamisest saadud vahetu kogemus. Ilmselt andis eestlaste nekrutiks võtmise ja teenistus Venemaa avarustel, samuti sagenenud merereisid, uut teavet, mis leidis talurahvas palju paremat ja laiemat vastuvõttu kui kooli pakutu.

Mingi pildi õpetuse mõjust rahvale annab ka õpetajate tase. Mitmes kohas väitekirjas on mainitud, et loodusaineid ei saadud koolides õpetada, kuna puudusid vastava tasemega õpetajad. 1875. a Eesti Postimees kirjutab, et “teisi õpetavad koolmeistrid elavad ise alles Egiptuse pimeduses, põlgavad nende jaoks kirjutatud raamatuid ja arvavad, et keegi ei või olla neist targem”. Veel 1916. a konstateerib Käis: “Osad pedagoogilistest kursustest osavõtjatel puudusid üldse teadmised loodusest. Kuidas siis hinnata kooli osa talurahva maailmavaate kujunemisele?”

Seega tundub, et Vello Paatsi dissertatsiooni pealkirjas püstitatud hüpotees, mille kohaselt rahvakooli õppekavade taseme ja sisu areng peegeldab talurahva maailmapilti, ei ole täies mahus õige.

Vello Paatsi monograafia annab väga huvitavat mõtlemisainet hariduspoliitika suunajatele, uute õppevahendite koostajatele ja õpetajatele. Ilmselt taotlevad ka praegu selles protsessis vahetult osalejad tänapäevase maailmapildi ja keskkonnatunnetuse kujundamist õppurites. Kas see aga alati õnnestub? Nagu 19. sajandil, nii on ka praegu väga palju muid kanaleid, kust saadud teave tihti varjutab selle, mida püüab juurutada kool. Koolidel on raske võistelda meedias avaldatava teabetulvaga, mille sisu ja suundumus näitab sageli maailmapildi ja keskkonna arenguseaduspärasuste mõistmise ülimalt mosaikisust. Nii näiteks demonstreerib elav huvi ajalehtede-ajakirjade astroloogiliste ennustus-

te vastu ning igasuguste maailmalõpuversioonide ülielav arutelu samuti koolihariduse kaudu saadud maailmapildi tagasihoidlikku mõju.

Mineviku õppetundide arvestamine on kasulik Eesti tänapäevase haridussüsteemi kaasajastamisel. Kindlasti annab siin mõtlemisainet ka 19. sajandi loodusteadusliku kooliharidussüsteemi ja selle mõju vaheliste seoste ning suunavate protsesside mõistmine. Seega võib Vello Paatsil soovitada jätkata tööd oma äärmiselt ulatusliku ja põhjaliku algmaterjaliga, rohkem analüüsida seoseid ja tagasisidestusi ning see materjal avaldada.

Jaan-Mati Punning

KUIDAS "TÕELINE ILM" KA POLIITIKAS VIIMAKS LUISKELOOKS MUUTUS

Kaasaegne poliitiline filosoofia: Valik esseid. Koostanud ja toimetanud Jüri Lipping. Tartu: EYS Veljesto Kirjastus, 2002. xxxvi + 356 lk.

Poliitika mõistelt on langenud viimase aasta sündmuste taustal tsiviliseeritud lehmakauplemise ürp — kuningas on alasti! Vaevalt saab leida paremat aega moodsa poliitilise filosoofia baastekstidesse süüvimiseks, nende lihtsustatud tüüpskeemide kahtluse alla seadmiseks, mille abil meie kultuuriruumis poliitilisi protsesse kirjeldatakse. Jüri Lippingu koostatud poliitilise filosoofia kogumik on positiivses mõttes sama šokeeriv ja mõtlemapanev, nagu seda on negatiivses mõttes praegused rahvusvahelised reaali poliitilised sündmused. Kuid kivistunud mõttemallide muutmiseks ongi vaja totaalset raputust, jääb vaid loota, et kogumik täidab oma ülesande ja vallandab ka meie ühiskonnas senisest sügavam diskussiooni poliitika olemuse üle, selmet jääda pelgalt eruditsiooni arendavaks esemeks raamaturiulitel. Sest ühes asjas võib küll raamatu koostajaga täielikult nõustuda: meil puudub veel sootuks poliitikast mõtlemise filosoofiline traditsioon. Just seetõttu ei võtakski ma eesmärgiks kogumikus leiduvate tekstide filosoofilise ja ajaloolise tausta avamist — selline lähenemisi viis ei muudaks teost meie kultuuri jaoks sugugi kodusemaks, ning pealegi loob juba Lippingu põhjalik saatesõna piisavalt palju kontekstuaalseid seoseid. Selle asemel targutaksin esmalt pisut filosoofia ja poliitika vahekorra üle üldiselt ning üritaksin seejärel viidata mõnele

võimalusele, kuidas kõnealuse kogumiku autorid ja ideed saaksid muuta sisukamaks eesti keeles toimuvat arutelu poliitika üle.

Poliitilise filosoofia piirid. Juba on avalikult kritiseeritud koostaja tekstivalikut. Samas ei tea ma ühtegi filosoofilist kogumikku (konkreetsete konverentside omad välja arvatud), mille üle poleks virisetud. Iga tegevuse ümber, mida tehakse filosoofia nime all, tekkitab paratamatult tüli. Kuid on ka selge, et keegi ei suuda praegu anda rahuldavat poliitilise filosoofia definitsiooni, tõmmata täpset piiri poliitilise filosoofia ja muu poliitilise mõtlemise vahele. Kuigi mitmed kogumikus esindatud autorid tegelevad selle küsimusega (kõige tõsisemalt vahest Leo Strauss, aga ka Hannah Arendt, Bernard Williams), ning mainitakse isegi vajadust poliitilist filosoofiat muudest selleteemalistest mõtlemisviisidest eristada (Strauss, lk 101), ei jõua keegi konkreetse normatiivse väiteni poliitilise filosoofia piiride osas. Seetõttu jääb tekstivalik selliste kogumike jaoks alati üksnes koostaja õlule — ja alati jääb mõni oluline autor välja. Minu arvates on Lippingu valik siiski igati õnnestunud — kogumik sisaldab peamiselt tekste, kus sukeldutakse just poliitika loomuse määratlemise sügavustesse, takerdumata pealispinna-probleemidesse. Veidi nõrgana üldises tõsisasjalikus kontekstis mõjusid üksnes Albert Camus' tunded katkendid.

On paratamatu, et poliitika põhjahoovusse sukeldumine ei saa 20. sajandil olla värskendav kümbelus, ning enamik tekste on sünge alatooniga. Kogu 20. sajandi filosoofia sisuks on progressi müüdi purustamine ühel või teisel kujul — kuidas saaksime nõuda, et poliitiline filosoofia pakuks meile ikka veel valgustusajast pärit konstruktsioone? Enamiku autorite intellektuaalne ausus, võime põimida lootusetu olukorra kirjeldusse asjalikke konstruktiivseid lahendusi, analüüsida teoretiseerimise käigus ka kaasaegset poliitilist süsteemi (vt eriti Max Weber) väärib ainult imetlust.

Oleksin meelsasti näinud kogumikus isegi selliseid filosoofe, kes ei kõnele küll otseselt poliitiliste suhete mehaanikast, kuid üritavad moodsat inimolemist veel avaramalt avada. Kindlasti oleksid kogumikus omal kohal olnud mõned Nietzsche nihilismi-fragmendid, mis oleksid asetanud poliitika mõistmise muutumise totaalsesse väärtuste langemise konteksti — niikuinii kõrgub kogu 20. sajandi poliitilise filosoofia kohal Nietzsche vari. Ehk oleks olnud paslik ja intrigeeriv lisada ka midagi Heideggerilt, kelle seostamine poliitikaga piirdub kahetsusväärsest üksnes tema reaalpoliitilise eksimuse meenutamisega, seevastu kui tema

hiline tehnika-käsitus on moodsate inimsuhete tõlgendamisel vähemalt sama viljakas kui Foucault' uurimused.¹

Pinge poliitika ja filosoofia vahel — Sokratese kompleks. Väga tänuväärne on, et mitmed autorid (Arendt, Strauss) pöörduvad oma arutlustes Lääne poliitilise mõtlemise hälli juurde Vana-Kreekas. Kindlasti on Sokratese kohtuprotsess olulise tähtsusega sündmus, mis tekitas ületamatu lõhe filosoofia ja poliitika vahele. Pärast Sokratesest tahavad filosoofid üksnes, et neid rahule jäetaks (Arendt, lk 154); nad kapselduvad privaatsfääri ega soovi sugugi ühise asja üle turuplatsil vaielda. Kui veel julgetakse esitada normatiivseid väiteid, siis üksnes platonlikke kaudteid pidi, kus praktiline pretensioon — olgu siis poliitiline või eetiline — varustatakse metafüüsiliste põhjendustega. Seetõttu saab klassikalisest uusaegsest poliitikafilosoofiast (Machiavelli, Hobbes) pigem antifilosoofia: utopia hülgamine (Strauss, lk 127), ebafilosoofiline filosoofia (Arendt, lk 161). Kuna tavamõistusest lähtuv liberaalne kokkuleppe mudelil põhinev poliitilise elu seletus on osutunud praktikas edukaks, siis on ta muutunud dogmaks — uueks utopiaks — ja mudeli kritiseerimine on seetõttu raskendatud. Õnneks ei pelga kogumikus esindatud autorid säärast rasket ülesannet.

Oleks naiivne arvata, nagu oleks seoses demokraatliku ühiskonnakorraga pinge filosoofia ja poliitika vahelt kadunud. Foucault' sõnadega: võim sunnib meid tootma tõe, mida ta nõuab ja oma funktsioneerimiseks vajab (lk 296). Ehk teisisõnu: niipea kui filosoof astub alla oma elevandiluatornist, tematiseerib poliitika, on ta potentsiaalselt polisega sõjajalal: kuna režiimi esmaseks ülesandeks on ennast säilitada (seda väidavad ühest suust Weber, Joseph Schumpeter, Foucault jt), siis peab ta pärssima enda jaoks ohtlikke üldistavaid seisukohavõtte. Siin pole juttu ärakeelamisest.² majanduslike suhete domineerimise ajastul kaasneb taas kord sõnavabadusega vabadus nälgä surra (vt Carl Schmitt, lk 58).³

Just toodud vastuolu seletab ehk seda, miks enamik eesti filosoofe eelistab tegelda poliitiliselt ohutute teemadega — autoriteete, kes filosoofia loomuomast eluvõõrust rõhutavad, leidub ju palju. Need vähesed, kes üllitavad poliitilist filosoofiat, teevad seda pluralismi-jalgrastat lei-

¹Tõsi küll, Heideggeri olulisim tehnika-tekst on õnneks juba eesti keeles olemas. Vt M. Heidegger. Küsimus tehnika järele. — *Akadeemia*, 1989, nr 6, lk 1195–1222.

²Kuigi esineb ka otsest kriitika keelustamist, näiteks USAs pärast terroriakti.

³Eks proovige taotleda granti või sihtfinantseerimist poliitilise filosoofia projektile, mis tegeleb näiteks terrorismi lubatavusega!

tades — pluralismi aga sajab niigi uksest ja aknast sisse —, vältides üldjuhul samuti meie poliitilise tegelikkuse kriitilist analüüsi. Isegi politoloogid esitavad hambutut üldsõnalist hala (kaks Eestit jne), selle asemel et seada kahtluse alla mudelit poliitikast kui ideede konkurentsisist ühise hüve nimel. Leidub ka radikaalsemaid ütlejaid, kuid need on enamasti kodumaa tolmu jalgelt pühkinud või siis välis-Eesti taustaga. Põhjus on selge: meie riik on väike, võim ja vaim on tihedalt seotud ja keegi ei soovi radikaalsete ütluste tõttu märtriks saada. Seetõttu võib sügava filosoofilise arutelu tekkimine poliitika üle olla raskem, kui Jüri Lipping arvab.

Luiskelugu ühiskondlikust lepingust ja ühishüvest. Antiikaja klassikalises filosoofias lähtus poliitiline arutelu küsimusest “Mis on voores?”. Seega olid poliitika ja eetika lahutamatud ning vajasid voores määratlemisel omakorda metafüüsika abi. Pole sugugi üleliigne meenutada, et säärane küsimuseasetus tekkis reaktsioonina sofistide seletusele inimliku kokkuleppe sfäärist (*nomos*), kus pole midagi loomusest (*physis*). Kuigi kogu praktilise mõistuse seletamist kardinaalvoores kaudu esineb ka veel uusajal, nt Kant, ei ole selline lähenemisviis poliitika seletamisel enam valdav. Poliitilist koosolemist hakatakse kirjeldama hoopis teise, Hobbesilt pärit müüdi kaudu võimust kui ühiskondliku lepingu abil tekkivast olendist — Leviaatanist. See koletis peaks siis idee poolest valitsema kõigi heaks. Kuid mis on see kõigile hea? Sellele küsimusele vastamisel ulatavad abistava käe utilitaristid-liberalistid: võimalikult suur (majanduslik) hüve võimalikult suurele hulga inimestele. Pole liialdus nimetada sellist lepingu-ühishüve mudelit liberalismi dogmaks.

Nagu kõik dogmad on see väga ahvatlev ja mõistuspärane. Väidan, et Eesti poliitiline tegelikkus toimib just vaadeldava dogma piires. Poliitikast saab sellisel juhul pelgalt majandusküsimus: kuna inimestel on erinevad huvid, siis võimaldagem neile majanduslik heaolu — raha on imeoheri kõigi huvide lahendamiseks. Eestis ongi käes Fukuyama kirjeldatud ajaloo lõpu olukord, kus ideoloogilised erinevused avalduvad üksnes majandus- ja sotsiaalküsimustes — s.o liberalismi dogma sees. Pole siis ime, et paljud valijad tunnevad, et neil pole kedagi valida.

Täpsustagem: kirjeldatav dogma ei ole muidugi saajaprotsendiliselt utilitaristlik, sisaldades ka üksikuid väga olulisi jälgi sisulistest kardinaalvooresetest — pean silmas eelkõige üldisi inimõigusi, mis pole kuidagi kasu liistule tõmmatavad. Samuti nõustatakse tänapäeval, et Leviaatan kipub kõrvalnähtusena omakasupüüdlukuks muutuma, mistõttu teda tuleb regulaarsete valimistega ohjeldada.

Kuid mis me näeme: enamik *Kaasaegses poliitilises filosoofias* esindatud autoreid ei arutle sugugi ühiskondliku lepingu müüdi raames, vaid hoopis kritiseerivad seda.⁴ Ühise asja ajamise asemel räägivad moodsad filosoofid meile poliitikast kui domineerimissuhtest (Weber, Schumpeter, Foucault), isegi kui sõjast (Schmitt). Kõige reljeefsemalt tuleb see vastandus esile Schumpeteri tekstis “Kaks demokraatiakontseptsiooni” (lk 63–98). Tema sõnum on lihtne: isegi kui oletada, et võimalikult suur ühine heaolu on aktsepteeritavaks poliitilise tegevuse eesmärgiks, on ikkagi võimatu saavutada kokkulepet, kuidas selle poole liikuda.⁵ Inimesed moodustavad huvirühmi ja seavad alati kildkondlikud huvid esiplaanile. Valija on poliitikale väga halb ja korrumppeerunud kohtunik (lk 74). Schumpeter teeb sellest järelduse: olgem ausad ja loobugem demokraatia käsitlemisest rahva tahte avaldumisena. Poliitika on eelkõige **konkurents poliitilise juhtpositsiooni pärast** (lk 82). See, et demokraatlikes riikides ka ühiseid asju aetakse, on poliitika “kõrvalsaadus”.

Tegemist ei ole demokraatiavastase programmiga. Küsimus on lihtsalt selles, milline poliitika üldistav kirjeldus on adekvaatsem. Kui liberalismi müüt lähtub kaudselt Hobbesist, siis domineerimist rõhutatav kirjeldus läheb tagasi teise uusaegse klassiku Machiavelli juurde. Ühiskondliku lepingu teooria demokraatlik variant eeldab Descartes'i ideaalset ratsionaalset toimijat, kes kuulab üksnes mõistuse häält. Kui sellised toimijad olemas oleksid, saaks ühiselu rajada Kanti kategoorilisele imperatiivile ning poliitika võiks asendada lihtsalt haldamisega. 20. sajandi filosoofia ja vaimuteadused on üks katkematu lugu sellest, et kiretult mediteerivat *ego*'t ei ole, igas “minas” peitub juba “teine” (vt ka Arendt, lk 151). Oleks aeg paljastada puuslikud ka poliitilises filosoofias ja nõustuda, et võim ahvatleb, hullutab, haarab kaasa, viib endast välja. Demokraatlike institutsioonide areng näitab seda, et praktikas on mis tahes võimu loomupärasest vägivaldsusest ammu aru saadud: keskendutakse üha uute ja tõhusamate vastastikuse kontrolli mehhanismide loomisele. Leviaatanit tuleb hoida ahelates, aga meie kipume ikka tegema nägu, nagu saaks temaga viisakalt rääkida.

Kõik see, mida kõnelevad Schumpeter ja teised ühiskondliku lepingu kriitikud, on tegelikult ka Eestis mitmeid kordi läbi räägitud. Ainult et mis vormis! Põhiliselt tegeleb säärase kriitikaga kollane ajakirjan-

---

⁴On muidugi ka erandeid: kõige säravamaks katseks põlistada ühiskondlik leping parema ühishüvega kui üldine kasu, on John Rawlsi tekst “Õiglus kui ausameelsus” (lk 163–185).

⁵Meenutagem siinkohal meie ärihaide joru rahvuslikust kokkuleppest.

dus — see mõjub aga tõsist poliitilist diskussiooni pärssivalt, kuna enesest lugupidav inimene ei saa ju rämpsväljaannetest lähtuda. Isegi lugupeetud ühiskonnateadlased räägivad poliitikute vastutustundetusest ning valijate ebaratsionaalsusest, nagu oleksid need nähtused kõrvalekalded vääramatust looduseadusest. Kes on Eestis liberalistliku müüdi kahtluse alla seadmise tabuks kuulutanud?

Loomulikult ei ole see poliitikute huvides, et alternatiivne võimu- ja poliitikakäsitlus kandepinda koguks. Märksa lihtsam on püüda pseudoideoloogiliste loosungitega ullikestest valijaid kui anda tõeliselt konkurentsivõimelisi lubadusi. Siiski on näha märke, et meie poliitika liigub ka ilma poliitilise filosoofia surveta utopia valdkonnast avaliku kauplemise ehk esmajoones kindlatele huvigruppidele suunatuse valdkonda. Muidugi ei saa seejuures loota — juhul kui me liberalistliku dogma unenäost ärkame — et meie poliitikast kaoks karismaatilise populistliku kuju (vt Weber).

Poliitika olemuse süüviv analüüs koos järeldestega Eesti poliitilise maastiku kohta on ikkagi filosoofide ja ühiskonnateadlaste ülesanne. Võib küll oletada, et liberalismi müüdi raames tehtavaid uurimistöid eelistavad nii kohalikud võimud kui ka rahvusvaheline teaduse *establishment*, kuid julgen loota, et mõtlejal ja teadlasel on ikka veel võimalik, kuigi mitte kerge, vältida ideoloogilist prostitutsiooni. Võtkem eeskuju Foucault'ist, kes kirjeldab võimu ja domineerimist, mis toodab ja vormib tõe, kuid tema valgustav tegevus on seejuures kindlasti enam kui leppimine vägivallaga.

Loodame, et kõigile raskustele vaatamata puhkev filosoofiline väitlus poliitika üle viib selleni, et peagi ilmub veel mitmeid moodsa poliitilise filosoofia kogumikke, sekka tõlgitakse ära ka klassikalised poliitilise filosoofia teosed. Jüri Lippingu tekstivalik on heitnud kinda liberalismi dogma poole, loodan, et ka ühiskondliku lepingu pooldajad teevad järgmise käigu, ning üllitavad kogumiku, mis sisaldab teistsuguseid autoreid ja argumente. Vastasel korral võivad nad karta, et "tõeline ilm" muutub viimaks ka poliitikas luiskelooks.

Leo Luks

ABSTRACTS

REIN VEIDEMANN. Enigmatic Estonia: An attempt to study the process(es) of (re)gaining national independence of Estonia within the paradigm of marginality

The article presents the first attempt to find and define the energy source of Estonians' national and political self-image.

Until the mid-19th century, Estonian history was (1) a history written by invaders where Estonians figured as extras and (2) a secondary history, a "by-product" of European history. Therefore, the Estonian national identity cannot be built on the argument of history. The cornerstone of national identity as well as of the national awakening in the 19th century was Estonian culture. However, the term "Estonian culture" in itself is paradoxical and multidimensional. The initiators of Estonian culture were Baltic German Estophiles; the penetrating feature of Estonian culture is its intertextuality, symbiosis of folk tradition and Western culture.

Throughout times the carriers of Estonian culture — creative personalities, intellectuals as well as cultural institutions — have fought against the marginalization of Estonia and its culture (struggle with oblivion), simultaneously admitting openly or silently that living on the border between the Western and Eastern civilizations has determined the Estonians' cultural and political existence strategy and behavioural tactics.

Contrary to the traditional negative treatment of marginality, the article emphasises the rudiment of activity, creativity and flexibility it contains. The theoretical starting-point is Yuri Lotman's thesis about the border as a "bilingual mechanism". The Estonian topos is geographical, historical, political and cultural median-ness, being-in-between, marginality. Marginality is the ideological code of Estonian culture.

For the first time the problems of genuineness and marginality came into focus in connection with the national epic Kalevipoeg written by Fr. R. Kreutzwald. Some early 20th century literati (F. Tuglas, O. Loorits) refused to acknowledge it as

the national narrative. Several later researchers (F. Oinas, J. Undusk, E. Annus), however, have shown that namely the marginality reflected in Kalevipoeg is one of the reasons why the epic could be considered a text that created and united the nation. Marginality as a code of national culture is also revealed in the Estonian song tradition. Using the German Liedertafel repertoire and culture of choral singing as a model, the tradition of Estonian song festivals has persisted for more than 130 years. Before gaining national independence and before its restoration song festivals served as a venue for expressing national awareness and political aspirations. Late 20th century researchers (E. Jansen, K. Ross, U. Sutrop, J. Undusk, J. Talvet) have more and more often recognized the paradigm of marginality in the formation and functioning of the "Estonian text". In Estonian prose this has been manifested by J. Kross, E. Tode/T. Önnepalu and several others.

Thus, we might state that it is marginality that provides the basis and power for the continuity of Estonia and the Estonian character. This is both the wonder and the enigma of Estonia. (Auth.)

TIIT HENNOSTE. On periodization of literature II: The Estonian case

From the late 18th century to the 1990s, we can distinguish between five registers in Estonian literature: oral literature, 19th-century didactic literature, high literature of the early 20th century, Soviet time literature and Estonian literature in exile.

Oral literature falls into two subregisters: old and new oral literature. The demise of old folklore begins in the 18th century and continues throughout the 19th century. Thereafter, what has preserved of old folklore greatly becomes part of written and professional culture and behaves according to respective rules. The dynamic development of the new layer begins about the turn of the 20th century and lasts until the 1950s. New folklore differs from the old in several respects. New folklore (students' songs, anecdotes, etc.) derives from new, primarily urban, social strata. Newer folksongs are often songs of a close community. Genres with wider international spread are preserved. Texts alternate quickly and are often

comical or sentimental. New folklore is partly didactic, partly entertaining and partly belongs to children's culture.

19th-century Estonian literature is didactic. A difference can be made between versatile writers of original work and mediators. Interpretation and metatexts are almost absent. The writers are mostly peasants or rural intellectuals; the readers are foremost peasants. Copyright is not essential; no difference is made between the original and plagiarism. The language of literature is close to spoken language and similar to other written registers. Language usage is spontaneous. This literature, both poetry and prose, relies on fixed text models. Prose texts contain many didactic parts. The genre system is underdeveloped; we might rather speak of protogenres. Although the texts are not meant to be read repeatedly, their lifespan is relatively long. This literature is engagé, it attempts to influence the reader, is didactic and presupposes strict interpretation. Deep classical literature appears in the final decades of the 19th century in the works of Vilde, Liiv, Bergmann and others, reaches its culmination with the Noor-Eesti (Young Estonia) grouping and continues into the mid-1920s. This literature is analogous to 19th-century Western European literature. The peculiarity of Estonian literary history as compared to Western Europe lies in the fact that the turn to high literature was accompanied by avant-garde's attempt to destroy autonomous aesthetic literature.

The register of high literature endured until World War II. After the war we can distinguish between at least three registers. The specific feature of Soviet literature is that the mediator (publisher, censor) and critic acquire a lot of power. The aim of this literature is to influence the readers and keep them under control. The pressure by standardized language is very strong. The texts rely on fixed models; experimentation is a negative concept. Both poetry and prose borrow their models from 19th-century didactic literature. This literature relies strongly on earlier traditions, it is influencing and didactic, which presupposes a definite interpretation from the reader and represents engagé aesthetics. This register began to change in the second half of the 1950s, and the transformation lasted until the mid-1970s, when a new register evolved which we call engagé high literature. Here it is greatly the writer's decision how he or she writes but not what he or she

wants. Another change is that earlier the requirements by the authorities mostly concerned what the writer must write, later rather what he or she must not write. The pressure by standardized language weakens and experimentation is allowed. The main models of texts become more innovative (free verse, short novel). Influencing and didactics recede, and the role of self-expression increases. A literature emerges the aim of which is free interpretation. Being *engagé*, however, does not disappear from literature; ideology remains an essential category until the end of the Soviet period.

In *émigré* Estonian literature, too, the mediator (publisher) and the interpreter (critic) acquire great power. Writers are semiprofessionals. The aim of this literature is to keep Estonian literature alive in exile and to influence readers. In language there is strong pressure by standardized language. Texts rely on fixed models; experimentation is considered negative, although experiments are made. This is the literature of an Estonian community that does not associate itself with the country and the age in which it lives. It contains only a minimum of contemporary motifs from Sweden and other places where *émigré* Estonians live. This is a literature that relies on traditions. It presupposes definite interpretation and represents *engagé* aesthetics.

Estonian own register of popular literature did not emerge before the end of the 20th century. Only so-called everyday prose (*olmeproosa*) appeared which described characters and environment the average reader could easily identify with. It resembles 19th-century European entertainment and differs from pop literature of the second half of the 20th century. If we juxtapose Estonian and Western European literature, we can see that registers in Estonian literature and their development differ in principle from Western European literature of the same period. Secondly, we can see that the formation of registers is closely related to the development of society. High literature with its autonomous aesthetics appears in Estonia when the respective model of society evolves. Thirdly, the formation of our own entertaining literature is happening only now; thus in Estonian literature there has been no classical opposition between high literature and entertainment. Fourthly, Estonian literature has been closely associated with the *engagé*, didactic model of literature. Registers in Estonian

literature have existed for such a short time that mostly we can speak about the formation of registers; mature registers appeared very recently. (Auth.)

ILSE LEHISTE. Search for prosodic information in the soundwave

The paper deals with the ways in which linguistic information is transmitted from the speaker to the hearer. The speaker encodes a linguistic message in the soundwave he/she produces; the soundwave impinges on the listener's ear, and when the two share the same code, the listener decodes the linguistic message. But all the information is present in the soundwave, which represents the distribution of acoustic energy in the frequency dimension as a function of time. Over the years, the author's research has been dedicated to exploring the ways in which the linguistic information is encoded in the soundwave. The paper surveys one aspect of the code, namely the way the time dimension can be utilized for signalling linguistically relevant information.

Ten ways in which the time dimension functions in language are described in the paper. Speech sounds can be intrinsically different in duration — high vowels like [i] and [u] are shorter than low vowels like [a]. This has to be taken into consideration when the question arises whether differences in segment duration are being used for contrastive purposes in a given language. Categorical differences in the duration of vowels and consonants — 'short' and 'long' durations — can signal differences in lexical meaning or grammatical function. The domain of contrastive durational patterns can be larger than a segment; in Estonian, for example, the basic contrastive units are disyllabic sequences, characterized by different durational ratios between the first and second syllable. Estonian is also one of the very small number of languages where there are three contrastive durational categories rather than just two.

In many languages duration can be a stress cue — stressed syllables are longer than unstressed syllables of the same structure. Duration can also be used as a boundary signal — different degrees of pre-boundary lengthening can signal the termination of higher-level units like phrases, clauses and sentences. Within a sentence, durational cues can be used to signal syntactic structure. An experiment is described involv-

ing production and perception of a three-sentence paragraph; listeners could perceive the position of a sentence within the paragraph, and acoustic analysis revealed the temporal cues that they most probably used in making their perceptual decisions.

Languages can be classified according to their typical rhythmic structure — for example, English has what is referred to as stress-timing, while French is characterized by syllable-timing, and Japanese is described as having mora-timing. A study is described involving a comparison of readings of Estonian, Finnish and Japanese haikus. The haiku is a classical Japanese poetic form consisting of three lines of five, seven, and five moras. Estonian and Finnish haikus contained five, seven, and five syllables. The mora-count for the Estonian and Finnish lines was established on the basis of vowel length oppositions; a five-syllable line could contain 6–10 moras for Finnish, and 5–8 or 5–13 moras for Estonian (depending on whether Estonian vowel durations were analyzed as participating in binary or ternary oppositions). The study showed that Finnish could indeed be analyzed as having mora-timing — the duration of the line increased proportionally with increasing number of moras in the line. But in Estonian, the duration of a mora decreased as the number of moras in the line increased; the unit of timing in the Estonian readings turned out to be the line.

The time dimension of the acoustic signal contains many additional kinds of linguistic as well as non-linguistic information. The actual realization of the durational patterns in a given utterance is determined by tempo. Different languages use the available prosodic distinctions in different ways, so that it is necessary to separate that which is specific to the speaker from what is specific for the language, and to distinguish between what is language-specific and that which is universal. (Auth.)

ART LEETE. Siberian indigenous people's rebellions against the Soviet regime in the 1920s–1940s

Siberian peoples' rebellions against the Soviet regime in the 1920s–1940s show that indigenous peoples did not surrender easily to the reforms enforced by the Soviet regime. They wanted to protect their culture against abrupt and uncontrol-

lable changes. Still, it seems that rebellions against the Bolshevik regime did not spread evenly all over Siberia.

On the one hand, fierce resistance to the Bolshevik regime was put up by larger Siberian peoples with relatively developed ethnic intelligentsia: Altaics, Sakha and Buryats (as well as Tyva and Mongols whose territories during the period under discussion formally comprised independent people's republics, which, however, were strongly dependent on the Soviet Union). The uprisings of large Siberian peoples had far-reaching aims and brought about many victims.

On the other hand, resistance concentrated in peripheral regions inhabited by reindeer breeders. Reindeer breeding gave the indigenous population certain economic and social independence, which made it possible to live without "civilization" and even resist it.

In the riots of the 1930s–1940s, the Nenets, who were among the fiercest rebels, considered certain steps of the Soviet regime as a threat to their existence. The chief causes for anti-Soviet riots were requisition of property and reindeer or forcible requirement to sell them, seizure of traditional lands (for fortifications, villages, community centres, trading posts, etc.), assassination of shamans and desecration of holy places, institutionalization of labour (collectivization and enforced transition of nomads to a sedentary lifestyle — reindeer herders became "workers"), deprivation of the right to vote (particularly in the case of wealthy and recognized leaders) and of any other right to decide. Children were forcibly sent to boarding schools, which threatened the transition of traditional knowledge as well as families' economic viability. Similar reasons sparked off rebellions in other small peoples of the North. Although, in absolute numbers, fewer people suffered in the uprisings of nomads, for smaller peoples these losses were even more severe than for larger ones.

The riots of small peoples of the North in the decades after the October revolution occurred in a different political context than uprisings in the other regions of the Soviet Union. The brutality of the regime that fomented Northern peoples' riots could not be justified by industrialization or urban population's need for bread. Changing the Northern people's lifestyle (except that of the Sakha, Buryats, Altaics, Tyva and Mongols) by the authorities can mostly be ex-

plained by abstract, purely ideological factors. Northern people's economies were collectivized, they were made to adopt a sedentary lifestyle and participate in the education system solely to prevent them from being independent and different. The socialist colonial empire did not tolerate those who tried to live on their own and evade the authorities. (Edit.)

KADRI METSMA. Samaritans

Usually, Samaritans are viewed as selfless helpers. However, the passages in the New Testament that express this attitude are based on Jews' centuries-long hatred against Samaritans. All the major written sources on Samaritans' history and religion are full of contradictions.

The article follows the main events that made the million and a half Samaritans of the Hellenist period dwindle to the present-day community of approximately 600 people and analyses the major misconceptions about Samaritans.

The distancing between Jews and Samaritans begins with the conquest of the kingdom of Israel and the deportation of its inhabitants by Assyria in the 8th century BC. For a long time, II Kgs 17 was considered the "classical" Scriptural passage and the main proof of Samaritans' origin. The emergence of Samaritans' religious grouping has also been viewed in the connection with the conquest of the kingdom of Judea by the empire of Babylon in the 6th century BC and the following events, particularly the activities of Ezra and Nehemiah. A role in Samarian history belongs to Alexander the Great who is believed to have given permission to build a temple on Mount Gerizim. The campaigns of the Jewish king John Hyrcanus to the areas of the former Northern Kingdom, the accompanying arson of the temple on Mount Gerizim and looting of Shechem gave final impetus to Samaritans to take the route to self-determination and development of their own traditions. The last part of the article gives an overview of the main differences between Jewish and Samaritan religions. (Auth.)

KIRSTI OIDEKIVI. Poetry

BRUNO MÖLDER. E, because C: Metaphysical dialogues on causation and mind. II

I had the most pleasant opportunity to witness a dialogue between two fictional philosophers that took place on three different occasions. The lucky Estonian reader has the chance to read the whole transcript, here in English I am confined to conveying only a glimpse of that fascinating discussion.

Our two fellow philosophers ponder on the wide topic of mental causation. One of them, called Mentius, speaks with the varied voices of the establishment, being thus not short of solutions. He is constantly being challenged by Causanus, the puzzled one, who also has a view of his own on these things, which is spelled out in the last dialogue. I hasten to add that I agree with almost everything that Causanus says.

The second dialogue ended in severe puzzlement over how mental could cause anything at all — which was the innocuous assumption that seemed so certain in the beginning.

Luckily, there are answers coming in the third dialogue. However, this requires some strictness in metaphysical matters. Causanus proposes to distinguish between causality and causal explanation. The first is a natural relation that takes place between particulars, the other is a rational relation that holds between facts. However, both are sometimes coupled together in the notion of cause. Causanus proposes then that only particulars, which he analyses into a thing and its force to bring forth effects, are causally efficient. He treats facts in the deflationary manner and claims that facts could not be causally efficient. However, facts could be causally relevant. Relevance is a counterfactual notion that belongs to explanation. Causanus then applies these distinctions to the mental. The idea is that the mental and the physical are different categories. Bodies are particulars, whereas mental events are nothing but deflationarily understood facts described by mental predicates. There are no mental particulars — the mental belongs wholly to the realm of facts. Hence there is no inherently mental causal efficacy. Still, this does not preclude mental causal relevance. The reference to mental facts is important in our common-sense explanation and reasoning. By depriving mental facts of causal efficacy, Causanus does not

make them epiphenomenal, since something is epiphenomenal only when it could have causal power but lacks it for some reason. Mental events, however, do not even belong to the category of particulars that could have causal efficacy.

This is how the last dialogue ends. Some questions found answers and Mentius regained some of his lost faith in mental causation. There were also issues, however, that remained unresolved, as the case always is. (Auth.)

VLADIMIR J. KONEČNI. The “Golden Section” as aesthetic idea and empirical fact

The author’s experiment A shows that in the case of subjects untrained in the arts it is not sufficient for proving the significance of the Golden Section if the stimuli are somewhat aestheticized and somewhat contextualized (e.g. a vase on the mantelpiece). These half-steps cannot offset the disadvantage of the Golden Section when it is pitted against a truly powerful aesthetic need, such as that for balance. The Golden Section may be important, but only in conjunction with several other factors, as a part of higher-order interactions.

The results of the second experiment show that the Golden Section is considerably more important than one would have concluded on the basis of the research presented in A. The Golden Section is subtle, but its elusiveness can be considerably decreased by using authentic, first-rate, paintings as research stimuli, professional painters as informants and research participants, and an appropriate new methodology (a modified Fechnerian “method of production”) by which to tease out unobtrusively such subjects’ selective viewing and responding to different proportions.

In the composition of 20th-century paintings, two tendencies seem to be at work. One is to avoid the Golden Section altogether and use other proportions. The other is a preference for geometricity that is reflected in the clear trend that as the use of the Golden Section increases in frequency so does that of the other four proportions measured for the research. The results, taken together, suggest that the traditional elusiveness of the golden section can be attributed to its subtle, configural use by both artists and nature; perhaps in order to have impact, it is used sparingly — but it is detectable by an analytically and methodologically careful inquiry. (Edit.)

ÜLO LEPIK. What are wavelets?

Various time-series are often analyzed by the Fourier method, which transforms the signal into a frequency diagram. A drawback of this approach is that it localizes the time-series only in frequency, and the results are completely delocalized in time. To overcome this shortcoming, the wavelet method was worked out in the early 1980s.

The article presents a brief history of the wavelet method, discusses in greater detail the decomposition of the signal into several lower resolution components and describes some applications of the method in science and practice. (Auth.)

Review

VELLO HELK. Not a cornerstone but a solid annexe

Eesti ajalugu. IV: Põhjasõjast pärisorjuse kaotamiseni. [Estonian History. IV: From the Northern War to the abolition of serfdom.] Written by Mati Laur, Tõnu Tannberg, Helmut Piirimäe. Managing editor Mati Laur. Editor-in-chief Sulev Vahtre. Tartu: Ilmamaa, 2003. 311 pp.

JAAN-MATIPUNNING. Vello Paatsi. Eesti talurahva loodusteadusliku maailmapildi kujunemine rahvakooli kaudu (1803–1918). [Formation of Estonian peasants' scientific world picture through popular education (1803–1918).] Tallinn: Tallinn Pedagogical University Press, 2003. 206 pp.

LEO LUKS. How “the real world” became a tall story even in politics

Kaasaegne poliitiline filosoofia: Valik esseid. [Contemporary Political Philosophy: Selected Essays.] Edited by Jüri Liping. Tartu: EYS Veljesto, 2002. xxxvi + 356 pp.

Serial

DENIS DIDEROT. Rameau's nephew

Diderot defined this piece of writing as an antique satire that should describe customs and a reveal of the vices of some real persons. Neither Jean-François Rameau (the nephew of the famous composer Jean-Philippe Rameau) nor the other

characters of the dialogue are fictitious. How the work was created has remained unclear. One version says that the first variant of the manuscript was completed in 1762, but the events described suggest that the author repeatedly made additions to the manuscript later. The work appeared first in German translation by Johann Wolfgang von Goethe (1805). In French it was published as late as in 1821 as a reverse translation from German. The full manuscript was lost and remained lost until 1891, when it was found by accident in a second-hand bookshop and republished. Then, however, the manuscript disappeared once again and was found decades later in the collection of Pierpoint Morgan Library on the other side of the Atlantic. (Edit.)

AUTHORS

DENIS DIDEROT (1713–1784), French Enlightenment philosopher and encyclopaedist

VELLO HELK PhD (b. 1923), historian

TIIT HENNSTE MA (b. 1953), researcher at the Department of Estonian and Finno-Ugric Linguistics, University of Tartu

VLADIMIR KONEČNI PhD (b. 1944), Professor, Department of Psychology, University of California, San Diego

ART LEETE PhD (b. 1969), senior researcher in ethnology at the Department of History, University of Tartu

ILSE LEHISTE PhD (b. 1922), Professor Emeritus of Ohio State University

ÜLO LEPIK PhD (b. 1921), Professor Emeritus of the University of Tartu, mathematician

LEO LUKS MA (b. 1976), lecturer of philosophy at the Estonian Agricultural University

KADRI METSMA MA (b. 1969), foreign relations secretary of the Consistory of the Estonian Evangelical Lutheran Church, theologian

BRUNO MÖLDER MPhil (b. 1975), doctoral student of philosophy at Konstanz University

KIRSTI OIDEKIVI (b. 1959), Estonian poet

Abstracts

JAAN-MATI PUNNING ScD (b. 1940), Head of the Institute of Ecology

REIN VEIDEMANN PhD (b. 1946), Professor of Estonian Literature at the University of Tartu, literary editor of *Postimees*

RAMEAU VENNAPOEG

Denis Diderot

Tõlkinud Andres Raudsepp

IV

Denis Diderot' *Le neveu de Rameau* on kirjutatud 1762. aastal, hiljem täiendatud. Esmatrükk ilmus saksakeelses tõlkes 1805. aastal (tilk J. W. Goethe), prantsuskeelne esmatrükk 1821. Siinse tõlke aluseks on Denis Diderot, *La religieuse. Le neveu de Rameau*. Moscou: Éditions du Progrès, 1980, p. 285–413.

Toimetus tänab Anu Treikeldrit ja Toomas Siitanit abi eest tõlke toimetamisel.

Tema jutus oli palju sellist, mida mõeldakse ja mille järgi ka käitutakse, ent mida välja ei öelda. Õigupoolest selles ongi minu kaaslaste ja enamiku meid ümbritsevate inimeste kõige silmatorakavam erinevus. Ta tunnistas enda ja teiste pahesid. Kuid ta ei olnud silmakirjalik. Ta ei olnud ei vastikum ega meeldivam kui nemad. Ta oli üksnes otsekohesem ja järjekindlam ning mõnikord oma kõlvatuses ka sügavam. Värisesin mõtte juures, mis saab tema lapsest niisuguse kasvataja käe all. Selge aga see, et nii täpselt meie kommete järgi kujundatud kasvatuslike arusaamade kohaselt peaks ta küll kaugele jõudma, muidugi kui teda enne ei peatata.

TEMA. Ah, ärge kartke midagi, ütles ta mulle. Hea isa kõige tähtsam ja raskem ülesanne ei olegi anda lapsele pahesid, mis ta rikkaks teevad, või midagi naljakat, mis annaks talle väärtuse siitilma vägevate silmis (nii talitavad kõik, kui mitte süstemaatiliselt nagu mina, siis vähemasti sellepärast, et nad jälgendavad teisi ja õpivad neilt), vaid õpetada, missugune on õige mõõt, kuidas vältida häbi, au kaotamist ja seadusi — need on ühiskondliku harmoonia dissonantsid ja neid tuleb osata sättida, ette valmistada ja parandada. Ei ole midagi lamedamat kui järgemööda muudkui puhtad akordid. Tarvis on midagi teravat, mis lõhuks kimbu ja pillutaks kiired laiali.¹²⁹

MINA. Suurepärane. Niisuguse võrdlusega te toote mu kommete juurest tagasi muusika juurde, millest ma kogemata eemaldusin, ning selle eest olen teile väga tänulik. Ausalt öelda, te meeldite mulle muusikuna rohkem kui moralistina.

TEMA. Ometi ma olen muusikas kehvemapoolne ja moraaliliselt päris tugev.

---

¹²⁹Eespool mainitud *Klavessiinitundides* väidab Diderot, et “nii nagu kiire, nii ka heli puhul on tegu kimbuga, mis koosneb teistest helidest, mida kutsutakse harmooniateks”. Nende viimaste puhul on tegu kõrgemate, Rameau puhul madalamate nootidega, mis kostavad nõrgalt, ilma et neid oleks puudutatud. Rameau “alusbassi” süsteemis oli neil suur tähtsus.

MINA. Kahtlen küll, aga kui see nii peaks olema, siis mina olen lihtne otsekohene inimene ja teie põhimõtted ei ole minu omad.

TEMA. Seda halvem teile. Ah, kui mina oleksin nii andekas nagu teie!

MINA. Jätkem minu andekus sinnapaika ning tulgem tagasi teie oma juurde.

TEMA. Kui mina oskaksin väljenduda nii nagu teie! Aga ma pudrutan pooleldi nagu seltskonna- ja kirjandusnimene, pooleldi nagu mingi turuline.

MINA. Ma kõnelen halvasti. Oskan vaid öelda tõtt, aga sellega alati ei löö, nagu te teate.

TEMA. Ega ma tõe rääkimiseks teie annet ihalda, vaid selleks, et valetada. Kui ma oskaksin kirjutada, soperdada kokku raamat, meisterdada ilus pühendus, kiites teenekust viia joobumusse loll-pea, kavalalt pugeda naistele!

MINA. Ja kõike seda oskate teie tuhat korda paremini kui mina. Ma ei ole väärt isegi teie õpilane olema.

TEMA. Kui palju suurepäraseid omadusi läheb kaduma, mille väärtusest ei ole teil aimugi!

MINA. Mida väärin, seda ka saan.

TEMA. Kui see oleks nii, siis ei kannaks te niisugust labast rõivast, niisugust kehva kuube, niisuguseid villaseid sukki ja rohmakaid kingi ning säärast antiikset parukat.

MINA. Nõus. Peab olema päris saamatu, kui rikkaks saamise nimel lubatakse endale kõike, aga ollakse ikka vaene. Ent leidub ka minusuguseid veidrikke, kes ei pea rikkust kõige väärtuslikumaks asjaks maailmas.

TEMA. Väga veidrad inimesed. Niimoodi käituma ei sünnita, vaid hakatakse, sest loomuses seda ei ole.

MINA. Kas inimese loomuses?

TEMA. Inimese. Kõik, mis elab, kaasa arvatud inimene, tahab saavutada heaolu, kelle arvelt vaid võimalik. Olen kindel, et kui ma laseksin väikesel metslasel enda juurde tulla ilma talle millestki kõnelemata, tahaks ta ikkagi kalleid rõivaid, oivalist

toitu, meeste soosingut ja naiste armastust ning püüaks kahmata endale kõiki elu hüvesid.

MINA. Kui väike metslane oleks jäetud iseenese hooleks ning ta oleks säilitanud kogu oma rumaluse, kuid ühendanud rinna lapse arunatukese kolmekümneaastase mehe võimsate kirgedega, siis keeraks ta kaela kahekorra oma isal ja magaks oma emaga.

TEMA. See kinnitab hea kasvatus vajalikkust, aga kes sellele vastu vaidleki? Ja mis on hea kasvatus kui mitte niisugune kasvatus, mis viib ohutult ja ilma mingite ebameeldivusteta kõiksugu naudingute juurde.

MINA. Palju ei puudu, et ma teiega päri oleksin. Ent hoidugem seletamisest.

TEMA. Miks?

MINA. Kardan, et oleksime vaid pealtnäha ühel meelel, ning kui hakkaksime vaidlema ohtude ja ebameeldivuste üle, mida vältida tuleb, siis me teineteist enam ei mõistaks.

TEMA. Ja mis siis?

MINA. Jätame selle, ma ütlen. Seda, mida mina asjast tean, ei suuda ma teile õpetada ning hoopis hõlpsam oleks teil harida mind neis asjus, mida mina muusikast ei tea, aga teate teie. Kallis Rameau, kõnelgem muusikast, ja öelge, kuidas on juhtunud, et teie tundlikkuse, teie mälu ja teie oskusega esitada suurte meistrite kõige kauneimaid palasid, kogu selle vaimustusega, mida nad teisse sisendavad ja mida te annate edasi teistele, ei ole te ise loonud midagi väärtuslikku?

Vastamise asemel hakkas ta pead vangutama, ning tõstnud sõrme taevasse, lisas: "Aga täht! Täht! Kui loodus tegi Leo, Vinci,¹³⁰ Pergolesi ja Duni, siis ta naeratas. Loodus manas ette sisendusjõulise ja tõsise ilme, luues kallist onu Rameau'd, keda kümme aastat kutsuti suureks Rameau'ks ning kellest varsti ei kõnelda üldse. Kui loodus tema vennapoja valmis soperdas, tegi loo-

---

¹³⁰Leonardo Leo ja Leonardo Vinci olid Napoli kooliga heliloojad, kes kirjutasid oopereid Metastasio tekstidele. Mõlema puhul on esitatud erinevaid sünni- ja surmadataumeid. Nende oletatavad sünniaastad langevad 1690. aastatesse, nende surma-aastad vahemikku 1727–1746.

dus grimassi, seejärel grimassi ja siis veel kord grimassi." Neid sõnu lausudes tegi ta kõiksugu nägusid, mis põlastasid, halvustasid ja pilkasid, ning tundus, nagu oleks ta sõrmedega taignatükki voolinud, naeratades totratele vormidele, mida ta taignale andis. Seejärel viskas ta kööbaka pagoodi¹³¹ minema ning ütles: Just nõnda ta mu tegi ja viskas teiste pagoodide kõrvale, ühed suurte kõhetute kõhtude, lühikeste kaelte, suurte, peast väljatungivate silmadega ja apoplektilised; teistel kaelad kõveras; oli kuivetuud, elavapilgulisi ja konksninalisi. Mind nähes hakkasid kõik hullupööra naerma, aga mina haarasin kahe käega kõhust ja puhkesin samuti pööraselt naerma, kui neid nägin, sest lolle ja hulle lõbustab üksteise nägemine, nad otsivad omasuguseid, tõmbavad üksteist ligi.

Kui ei oleks juba olnud vanasõna, mis ütleb, et *lollide raha on tarkade vara*, siis võlgnetaks nüüd selle eest tänu minule. Tundsin, et loodus oli seaduslikult minule kuuluva pannud pagoodide kukrusse, ning ma leiutasin tuhat moodust, kuidas seda sealt kätte saada.

MINA. Tunnen neid mooduseid. Te kõnelesite neist ning ma imetlesin neid väga. Ent miks nii paljude allikate seast ei proovinud te kauni teose loomist?

TEMA. Midagi niisugust soovitas üks seltskonnainimene abee Le Blancile. . . Abee ütles: "Markiis de Pompadour¹³² võtab mu käe alt kinni, viib kuni Akadeemia lävepakuni, võtab seal käe ära, mina kukun ja murran mõlemad jalad. . ." Seltskonnainimene vastas: "Ei jää teil, abee, üle muud kui tõusta ja uksest peaga sisse saada." Abee aga kostis: "Seda ma proovisingi. Ja teate, mis ma sellest sain? Muhu otsaette."

Pärast seda lookest asus mu vestluskaaslane kõndima, pea norus ning näol mõtlik ja löödud ilme. Ta ohkas, nuttis, heitis meelt, tõstis käed ja silmad, tagus endale rusikaga vastu pead, nii et kolp sisse või sõrmed puruks, ning lisas: "Näib, et midagi siin siiski on, kuid ma võin taguda ja raputada kui palju tahes, välja

¹³¹ S.t portselanist kujukese.

¹³² Antoinette Poisson, markiis de Pompadour (1721–1764), Louis XV ametlik armuke (1745–1751), tegeles kunsti ja kirjanduse toetamisega.

ei tule mitte midagi." Siis raputas ja tagus ta oma pead jälle — seekord kõigest jõust — ja ütles: "Kas kedagi ei ole kodus või ei taheta vastata."

Hetk hiljem võttis ta uhke ilme, tõstis pea, pani parema käe südamele, kõndis ning ütles: "Tunnen, jah, ma tunnen." Ta etendas inimest, kes ärritub, nõrdib, leebub, käsutab, anub, ning pidas ilma ette valmistamata kõnesid, mis väljendasid viha, kaastunnet, vaenu või armastust. Ta visandas üllatava peenuse ja tõepäraga kirglikke karaktereid. Ning lisas siis: "Arvan, et see see on. Tuleb välja küll. Vaat mis tähendab, kui leida ämmaemand, kes oskab ärritada, kiirendada tuhusid ning lasta lapsel välja tulla. Kui ma olen üksi, võtan sule, tahan kirjutada, närin küüsi, kratsin otsaesist. Hüvasti, head õhtut, jumalat ei ole kodus. Olin veendunud, et ma olen geniaalne, kuid oma kirjarea lõpuks loen, et ma olen loll, loll, loll. Ent kuidas saan ma tunda, üleneda, mõelda ja hästi maalida, kui ma käin läbi inimestega, kellega tuleb kohtuda selleks, et ellu jääda, aina kõneldes neile ja kuulates neid inimesi ja nende keelepeksu: "Täna oli bulvar veetlev. Kas te olete kuulnud väikest ümisejat?"¹³³ Ta mängib vaimustavalt. Härra sellel-ja-sellel oli kõige kaunim õunikhal- lidega rakend, mida üldse on võimalik ette kujutada. Kaunis proua see-ja-see hakkab alla käima. Kas siis neljakümneviieselt võib niisugust soengut kanda? Neiu nii-ja-niisugune oli kaetud teemantidega, mis ei maksa talle mitte midagi. — Te tahate öelda, mille eest ta maksab kallilt? — Ah, ei. — Kus te teda nägite? — *Arlekiini kadunud ja leitud lapse*¹³⁴ etendusel. Meeleheite stseeni mängiti paremini kui kunagi varem. Laada Polichinelle'il¹³⁵ on võimas kõri, kuid peenust ja hinge mitte üks raas. Aga proua see sünnitas korraga kaks last, kumbki isa saab oma." Ja te usute, et kui midagi niisugust on päevast päeva öeldud, korratud ja kuulnud, siis see kütab üles ja paneb suuri tegusid tegema?

---

¹³³Kelle teine hüüdnimi oli la Savoyarde. Tegemist on Justine Favart'iga (1727–1772), kes täitis Favart'i *Bulvarite õhtupoolikus* savoianna rolli.

¹³⁴Carlo Goldoni järgi loodud komöödia (1761), millele sai Pariisis osaks publikumenu.

¹³⁵Itaalia *commedia dell'arte* trupid mängisid Laada teatris.

MINA. Ei. Parem oleks end oma pööningul luku taha panna, juua vett, süüa kuiva leiba ja püüda iseennast leida.

TEMA. Võib-olla, aga selleks puudub mul julgus. Ja pealegi, ohverdada õnn ebakindla edu pärast! Ja siis veel nimi, mida kannan, ah? Rameau! Tülikas on kanda nime Rameau. Andekus ei ole nagu aadliseisus, mis antakse edasi ning mille tundus kasvab, minnes vanaisalt isale, isalt pojale, pojalt pojapojale, ilma et esivanem järeltulijalt mingitki teenet nõuaks. Vanal sugupuul on tohutult palju lolliharusid, aga mis sellest? Andekusega on teisiti. Ainuüksi isa maine saavutamiseks tuleb olla osavam kui tema. Peab olema pärinud tema tunnete pillikeeled. Mina neid pillikeeli ei saanud, kuid ranne muutus paindlikuks, poogen liigub ja leemepott podiseb. Kui ei ole au, siis vähemasti puljongit.

MINA. Teie asemel ei peaks ma lugu lõpetatuks, ma prooviksin veel.

TEMA. Kas te arvate, et ma ei ole proovinud? Ma ei olnud veel viieteistkümnene, kui esimest korda endale ütlesin: mis sul viga on, Rameau? Sa unistad, ja millest? Sa unistad, et oled teinud või teed midagi, mis paneb imetlema terve maailma. Tarvitseb vaid puhuda ja sõrmi liigutada, tarvitseb vaid pisut pingutada ja asi vask. Vanemana kordasin oma lapsepõlvejuttu ja kordan veel tänagi, kuid seisan endiselt Memnoni¹³⁶ kuju juures.

MINA. Mida te Memnoni kujuga öelda tahate?

TEMA. Minu arvates peaks see arusaadav olema. Memnoni kuju ümber oli lõputult palju teisi kujusid, mida samuti tabasid päikesekiired, ent helisema hakkas ainult tema. Luuletaja, see on Voltaire. Ja kes veel? Voltaire. Ja kolmandaks kes? Voltaire. Ja neljandaks? Ikka Voltaire. Muusik, see on Rinaldo da Capua,¹³⁷

---

¹³⁶Koidujumalanna Eose poeg ja troojalaste liitlane, kelle tappis Achilleus. Vanade kreeklaste arvates kujutasid Memnonit kaks vaarao Amenhotep III hiigelkuju Teeba lähistel. Legendi kohaselt hakkas kuju tekitama helisid, kui sellele langesid päikesekiired — nii olla Memnon tervitanud oma ema.

¹³⁷Itaalia 18. sajandi helilooja, keda mängiti Pariisis. Talle pakutakse erinevaid eludaatumeid.

see on Hasse, Pergolesi, Alberti, Tartini,¹³⁸ Locatelli, Tarradeglias, see on minu onu, see on väike Duni, kellel ei ole nägu ega tegu, kuid kes, kurat võtaks, tunneb ning on laulev ja väljendusrikas. Ülejäänud ümber selle väikese arvu Memnonite on sama head kui kaika otsa löödud kõrvapaar. Pealegi me oleme kerjused, nii närused kerjused, et see on lausa õnnistus. Ah, härra filosoof, viletsus on kohutav asi. Ma näen, kuidas viletsus on kükakil, suu ammuli, et saada mõni tilk jääkülma vett, mis Danaiidide vaadist¹³⁹ voolab. Ei tea, kas see vesi teritab filosoofi vaimu. Kuid poeedi pead jahutab see kuratlikult. Selle vaadi all hästi ei laula. Õnnelik seegi, kes alla mahub! Ma olin seal, aga ei osanud jääda. Tegin kord niisuguse lolluse. Reisisin Böömi ja Saksamaale, Šveitsi, Hollandisse, Flandriasse ja vanakuradi vanaema juurde.

MINA. Aukliku vaadi all?

Tema. Just nimelt. Oli üks rikas ja pillaja juut, kellele meel-disid muusika ja minu lollused. Komponeerisin, nagu jumal juhatas, mängisin lolli ja mul ei olnud millestki puudust. Minu juut oli mees, kes oma seadust tundis ja pidas sellest kinni karmilt — sõbraga mõnikord, võõraga alati. Juhtus täbar lugu, mida pean teile jutustama, sest see on naljakas. Utrechti oli üks võluv kurtisaan. Juut sattus kristlannast kiusatusse ning ta läkitas kunitari juurde hallis rõivas teenri¹⁴⁰ võrdlemisi vägeva veksliga. Veider olevus lükkas kingituse tagasi. Juut meeleheitel. Teener ütles talle: "Mispärast te nõnda piinlete? Te ju tahate ilusa naisega magada? Pole midagi lihtsamat, ning ta on isegi ilusam kui naine, keda teie taga ajate. Sama hinna eest ma loovutan teile oma naise." Öeldud, tehtud. Teener jätab vekslid endale ja minu juut magab teenri naisega. Saabub vekslid lunastamise päev. Juut

¹³⁸Giuseppe Tartini (1692–1770). Itaalia viiuldaja, helilooja ning muusikateoreetik.

¹³⁹Argose kuninga Danaose viiskümmend tütart tapsid pulmade eelõhtul kõik oma peigmehed peale ühe ning karistuseks said kohustuse surmute riigis lõpmatult veega täita auklikku vaati. Seega on mõeldud lõputut ja viljatut tööd.

¹⁴⁰Mingi maja teenijaskonda kuulumist näitas livree värv. Salajasi ülesandeid täites kandsid sõnumitoojad halli — nii ei olnud võimalik kindlaks teha, kelle ülesandel nad tegutsesid.

laseb vekslit protestida ja kuulutab siis võltsinguks. Protsess. Juut mõtles: "See mees ei sõanda mitte kunagi öelda, mis alusel on tal minu kiri, ning ma ei maksa seda välja." Kohtuistungil ta küsitleb teenrit. "Kellelt te saite selle vekslit? — Teilt. — Kas laenuks antud raha vastu? — Ei. — Mingite kaupade eest? — Ei. — Kas osutatud teenuste eest? — Ei. Aga asi ju ei olegi selles. Mina olen vekslit valdaja, teie olete selle alla kirjutanud ja teie ka maksate. — Mina ei ole sellele alla kirjutanud. — Järelikult olen siis mina võltsija? — Kas teie või keegi teine, kelle agent te olete. — Mina olen närukael, aga teie olete kelm. Ärge viige mind viimse piirini, uskuge, ma räägin kõik ära. Ma häbistan enda, kuid teid ma hävitan..." Juut ei pane ähvardust mikski ja järgmisel istungil toob teener kogu loo päevavalgele. Hukkamõist tabas mõlemat. Juut mõisteti vekslit välja maksma, kuid summa läks vaestele. Siis ma läksin tema juurest minema ja tuln siia tagasi. Mida teha? Sest võisin kas viletsusse surra või midagi ette võtta. Peast käis läbi kõiksugu kavasad. Ühel päeval mõtlesin, et homme sõidan minema, et matta end ükskõik kas näitleja või orkestrandina mõnda provintsitruppi. Järgmisel päeval mõtlesin lasta endale maalida ühe niisuguse maali, nagu neid ridva külge kinnitatuna lüüakse püsti tänavaristile, kus ma oleksin kõrvulukustavalt karjunud: "Siin on linn, kus ta sündis. Siin ta jätab hüvasti apteekrist isaga. Siin ta saabub pealinna ja otsib onu maja. Siin on ta põlvili onu ees, kes kihutab ta minema. Siin on ta juudiga et cætera et cætera." Järgmisel päeval tõusin täis otsustavust liituda tänavalauljatega. See ei oleks olnud kõige halvem, mida ma oleksin teha võinud. Me oleksime andnud kontserdi kalli onu akende all ja tema oleks vihast lõhki läinud. Ma otsustasin teisiti.

Siinkohal ta vakatas, võttis hoiakuid, alustades viiuldajast, kes kõigest väest keeltele vajutab, jõudes väsimusest kurnatud venikeseni, kelle jõud on läbi, kelle jalad värisevad ning kes kohe hinge heidab, kui talle tükki leiba ei visata. Äärmisele puudusele, mille all ta kannatas, osutas ta oma paakil suhu suunatud sõrmega. Seejärel ta lisis: sellest saadakse aru. Mulle visatigi tükk. Need kolm-neli näljast, kes me olime, jagelesime selle pärast. Ja olge siis niisuguse kitsikuse juures veel suur oma mõtetes ja tehke kauneid asju.

MINA. Raske.

TEMA. Niimoodi allapoole kukerpallitades ma sinna jõudsingi. Seal ma elasin nagu kuninga kass. Tulin tulema. Edaspidi tuleb soolikaid saagida¹⁴¹ ja jälle sõrmega ammuli suhu näidata. Ei midagi kindlat siin maailmas: täna ratta peal, homme all. Meid juhivad neetud asjaolud ja juhivad väga halvasti.

Seejärel jõi ta ära pudeli põhja jäänud lonksu ning pöördus naabri poole: "Härra, halastuse pärast, andke näputäis. Teil on ilus tubakatoos. Kas te olete muusik? — Ei. . . — Teil on vedanud. Sest need vaesekesed on haletsust väärt. Saatus tahtis, et just mina pean olema muusik, sellal kui kuskil, näiteks Montmartre'il, on mingis veskis mölder või möldrisell, kes elu sees midagi peale mürina ei kuule, kuigi oleks võinud kõige kaunimaid laule luua! Rameau, veskisse! Veskisse, seal on su koht.

MINA. Millega inimene ka tegeleb, ikka on tegemist Looduse määratusega.

TEMA. Loodusel tuleb ette kummalisi möödapanekuid. Mis minusse puutub, siis mina ei näe sellelt kõrguselt, kust vaadates kõik seguneb — mees, kes oksakääridega puud kärbib, ning tõuk, kes selle lehte närib, paistavad sealt mõlemad lihtsalt kui kaks eri putukat, kumbki oma ülesande kallal. Kükitage õige Merkuuri epitsükli peale,¹⁴² ning kui teile sobib, siis sealt, nii nagu Réaumur¹⁴³ jagab kärbeste klassi õmblejateks, maamõõtjateks ja niitjateks, jagage teie inimeste liik tiseriteks, puuseppadeks, kiirkäskjalgadeks, tantsijateks ja lauljateks ning jagage oma jagamist, nagu ise tahate, mina vahele ei sega. Mina olen siin maailmas ja siia ma jään. Aga kui Looduse poolt on antud tunda isu (ma jõuan alati isu juurde tagasi, see on minu püsiv aisting), siis minu arvates ei ole asjad korras, kui igakord süüa ei ole. Mis kuradi majandus see niisugune on? Ühed söövad ennast

---

¹⁴¹ S.t viiuldada.

¹⁴² Väljend *Merkuuri epitsükli kükitama* pärineb Montaigne'ilt ning tähendab pilvedel, s.t ebareaalsuses hõljuma. Epitsükkel — taevakeha täielik trajektoor Ptolemaiose astronoomias.

¹⁴³ René Antoine Ferchault de Réaumur (1683–1757), prantsuse füüsik ja loodusteadlane, uuris putukaid, omanimelise termomeetri looja.

kõrimulguni täis, aga samal ajal teistel, kelle kõht annab endast märku sama pealetükkivalt kui esimestegi oma ja kes niisamuti nagu esimesed nälja näpistust tunnevad, ei ole midagi hamba alla panna. Mis kõige halvem, see on sunnitud kehahoid, milles puudus meid hoiab. Puudustkannatav inimene ei kõnni nii nagu teised, ta hüppab, roomab, väänleb ja lohistab jalgu järel. Oma elu veedab kõiksugu poose võttes.

MINA. Mis need poosid on?

TEMA. Küsige Noverre'ilt.¹⁴⁴ Ilmaelu pakub neid palju rohkem, kui tema kunst jäljendada suudab.

MINA. Ja sellepärast te, kui kasutada teie, õigemini Montaigne'i väljendit, *kükitategi Merkuuri epitsüikli peal*, vaadeldes inimliigi kõiksuguseid pantomiime.

TEMA. Ei, ma ütlen teile, ei sugugi. Ma olen liiga raske, et nii kõrgele tõusta. Udupilvedes hõljumise loovutan kurgedele. Mina liigun maadligi. Vaatan enda ümber, võtan oma poose või siis lõbustan ennast poosidega, mida ma näen võtmas teisi. Kohe näete, et ma olen oivaline pantomiimimeister.

Siis hakkab ta naeratama, etendades imetlevat, anuvat ja lahket inimest. Ta parem jalg on ettepoole, vasak tahapoole seatud, selg kookus, pea tõstetud, pilk otsekui kellegi teise silmis kinni, suu paakil, käed mingi eseme poole välja sirutatud. Ootab käsku, saab selle, kaob nagu tolmujuht, tuleb tagasi, käsk on täidetud, ta kannab ette. Ta on kõige vastu tähelepanelik, tõstab üles kõik, mis kukub. Ta sätib padja või tabureti jalgade alla, hoiab alustassi, nihutab tooli lähemale, avab ukse, suleb akna, tõmbab kardinad ette, ei lase peremeest ega perenaist silmist, on liikumatu, käed rippu, jalad koos. Ta kuulab, püüab nägudelt lugeda ning lisab: "See ongi minu pantomiim, peaaegu nagu lipitsejatel, õukondlastel, teenritel ja kerjustel."

Selle mehe lollused, abee Galiani¹⁴⁵ jutud ja Rabelais' pentsikused on mind mõnikord tõuganud sügavasse mõtiskellu. Need

¹⁴⁴Jean-Georges Noverre (1727–1810), Opéra-Comique'i ballettmeister.

¹⁴⁵Fernando (Ferdinando) Galiani (1727 või 1728–1787), itaalia valgustustegelane, kirjanik ja majandusalaste teoste autor. Alates 1760. aastast Napoli saadiku sekretärina Pariisis, kus omandas särava seltskonna-

on need kolm aita, kust ma olen ammutanud naljakaid maske, mida ma sean kõige tõsisemate isikute nägudele. Ja nii ma näengi prelaadis Pantalonet, presidendis saatürit, mungas orikat, ministris jaanalindu ja tema kantselei esimeses sekretäris hane.

MINA. Teie arvates siis, ütlen vestluskaaslasele, on siin maailmas kerjuseid palju ning mina ei tunne kedagi, kes ei oskaks mõnd sammu teie tantsust.

TEMA. Teil on õigus. Terves kuningriigis on vaid üks mees, kes käib, see on suverään. Kõik ülejäänud võtavad poose.

MINA. Suverään? Siin on mõndagi vastu öelda. Kas te ei arva, et mõnikord võib ta kõrvale sattuda jalake, võluv juuksekihar ja ninanõsuke, mis sunnivad tedagi pisut pantomiimi tegema? Kui keegi, olgu ta kes tahes, vajab teist, siis ta on kitsikuses ja ta võtabki poosi. Kuningas võtab poosi oma armukese ja jumala ees, tehes oma pantomiimisammu. Minister tantsib kuninga ees õukondlase, lipitseja, teenri ja kerjuse samme. Hulk auahneid tantsib ministri ees teie poose sajal eri moel, üks jälgim kui teine. Suursugune abee kaeluse ja pika mantliga vähemalt kord nädalas benefiitside lehe valdaja ees. Ausõna, see, mida te kerjaste pantomiimiks nimetate, on ilmatu suur tants, mis maa peal käib. Igahel oma väikene Hus ja oma Bertin.

TEMA. See lohutab mind.

Ent sellal kui mina kõnelesin, etendas tema mainitud isikute poose nii naljakalt, et naera või lõhki. Näiteks abeekese ahvimiseks hoidis ta kübarat kaenla all ja vasakus käes breviaariumi. Parema käega hoidis ta üleval mantlihõlma, liikudes pea veidi õla poole kaldu, pilk maas, jäljendades silmakirjateenrit niivõrd täiuslikult, et ma uskusin end nägevat *Kummutamiste* autorit Orléans'i piiskopi ees.¹⁴⁶ Lipitsejate ja auahnete puhul ta oli lausa kõhuli maas — Bouret ülemkontrolöri juures.

---

tegelase ja kirjaniku maine. Tema sõprade hulgas oli ka Diderot. Tema rohke kirjaliku, nii itaalia- kui ka prantsuskeelse loomingu hulgas on *Dialoogid viljast* (vaimukuse tõttu enne trüki ilmumist 1770 ringles käsikirjaliselt) ja *Dialoog naistest*. Elu lõpul tagasi Napolis, kus tegutses kõrgetasemelise rahandus- ja kaubandustegelaseks.

¹⁴⁶Abee Gauchat (1709–1774) andis välja 19 köidet teost *Mitmete religiooni vastu suunatud kaasaja teoste analüüs ja kummutamine* (1755–

MINA. Suurepäraselt mängitud, ütlen talle. Ometi leidub olevus, kes pantomiimikohustusest on vabaks mõistetud. See on filosoof, kel ei ole midagi ja kes ei küsi midagi.

TEMA. Ja kus säherdune loom on? Kui tal ei ole midagi, siis ta kannatab. Kui ta midagi ei taotle, ei saa ta midagi ning ta jääbki kannatama.

MINA. Ei. Diogenes naeris vajaduste üle.

TEMA. Aga riides peab ometi olema.

MINA. Ei, ta käis alasti ringi.

TEMA. Mõnikord oli Ateenas külm.

MINA. Soojem kui siin.

TEMA. Sealgi söödi.

MINA. Kahtlemata.

TEMA. Kelle kulul?

MINA. Looduse. Kelle poole pöördub metslane? Maa, loomade, kalade, puude, rohtude, juurikate ja ojade poole.

TEMA. Kehv toidulaud.

MINA. Suur toidulaud.

TEMA. Viletsa teenindamisega.

MINA. Ometi just sellelt laualt võetakse, et katta meie omad.

TEMA. Aga te ometi nõustute, et meie kokkade, kondiitrite, lihapraadijate, restoranipidajate ja maiustusemeistrite osavus liisab sellele pisut ka omalt poolt. Kui teie Diogenes nii karmi dieeti pidas, siis ei saanud tal teab kui perud organid olla.

MINA. Eksite. Vanasti oli küüniku rõivas seesama mis meie mungarüü. Küünikud olid Ateena karmeliidid ja kordeljeed.¹⁴⁷

TEMA. Siin võtan ma teid vahele. Järelikult ka Diogenes tantsis pantomiimi — kui mitte Periklese, siis Laisi ja Phryne ees ometi.

MINA. Jälle te eksite. Teised maksid palju kurtisaanile, kes temale andus lõbu pärast.

1765), mis omakorda oli suunatud filosoofide vastu. Sai selle eest tõhusa kompensatsiooni vaimulike ametikohtade näol.

¹⁴⁷Kordeljeed — prantsuse frantsiskaanide rahvapärane nimi.

TEMA. Aga mis siis, kui kurtisaan juhtus hõivatud olema, aga küünikul oli tungiv vajadus?

MINA. Küünik läks tagasi oma tunni ja sai ilma kurtisaanita hakkama.

TEMA. Ja teda te mul soovitategi jäljendada?

MINA. Olgu ma surnud, kui see ei ole parem kui roomamine, enda alandamine ja müümine.

TEMA. Kuid ma vajan head voodit, head toitu, sooja rõivast talvel, kergest suvel, puhkust, raha ja palju muud, mille eest ma eelistan pigem võlgneda tänu kellegi heatahtlikkusele kui need omandada tööga.

MINA. Sellepärast, et te olete laisk, maias, argpüks ja närune hing.

TEMA. Usun, et ma ütlesin teile seda.

MINA. Kahtlemata on asjadel siin elus oma hind, kuid te ei tea, mida maksab ohver, mille te nende asjade saamiseks toote. Te tantsite, te tantsisite ja jäätegi labases pantomiimis tantsima.

TEMA. Tõsi. Kuid maksuma läks see mulle vähe ja nüüd ei maksa enam midagi. Sellepärast teeksingi vea, kui võtaksin teise kõnnaku, mis mulle vaeva teeks ja millest ma hiljem loobuksin. Aga teie jutu peale sain ma aru, et mu vaene naisuke oli teatud mõttes filosoof — ta oli julge nagu lõvi. Mõnikord ei olnud meil leiba ning rahast ei olnud haisugi. Olime maha müünud peaaegu kõik vähegi väärt asjakesed. Olin viskunud voodile, püüdes välja mõelda, kes küll laenaks eküü, mida ma talle tagasi ei maksa. Naisuke, lõbus nagu linnuke oksal, istus klavessiini taha, laulis, saates ennast ise. See oli nagu ööbiku laul, kahju, et te kuulda ei saanud. Kui ma olin tegev mõnel kontserdil, võtsin ta kaasa. Teel sinna ütlesin alati: “Pange ennast imetlema, proua, näidake oma annet ja võlusid. Olge kütkestav ja jalustrabav.” Jõudsime kohale, ta laulis, kütkestas ja rabas jalust. Paraku ma kaotasin vaesekese! Peale ande oli tal suu, mis oli nii pisike, et vaevu väikegi sõrm sisse mahtus, olid tal hambad kui pärlikee, silmad, jalakesed, nahk, põsed, rinnad, sääred kui hirvel, kintsud ja pepu — anna või skulptuurile. Varem või hiljem oleks ta saanud vähemasti ülemrentniku. Oli tal alles kõnnak, oli tal vast tagumik! Ah, mu jumal, missugune tagumik!

Siis ta hakkas oma naise kõnnakut järele tegema. Ta astus väikeste sammudega, ajas pea kuklasse, mängis lehvikuga ja keerutas tagumikku. See oli meie koketeerijate kõige lõbusam ja naljakam šarž.

Ta jätkas oma juttu, lisades:

“Viisin teda jalutama kõikjale, Tuileries’ sse, Palais-Royali, bulvaritele. Oli ilmvõimatu, et ta mulle jääbki. Kui ta hommikuti, pea katmata ja lühike kodujakk seljas, üle tänava läks — te oleksite seisatanud, et teda vahtida, ning oleksite võinud tal nelja sõrmega ümbert kinni võtta ilma teda pigistamata. Need, kes tema järel kõndisid, vaadates, kuidas ta oma väikeste jalgadega sibab, ning mõõtes laia tagumikku, mille vormi ta kerged seelikud välja joonistasid, lisasid sammu. Ta lasi neil järele jõuda, seejärel tõstis kärmelt nende poole oma suurte ja mustade silmade särava pilgu, mis sundis nad korrapealt seisatama. Mis tähendab, et medali esikülge ei rikkunud tagumist. Kuid paraku ma kaotasin ta ning koos temaga haihtusid kõik minu lootused varandusele. Ainult selle pärast ma olingi ta võtnud ja olin talle usaldanud oma kavad. Aga ta oli liiga terane, et mitte mõista, kui kindlalt on need teostatavad, ja liialt taibukas, et mitte neid heaks kiita.”

Ja siin ta nüüd nuuksub ja nutab, öeldes: Iial, ei iial leia ma lohutust. Sellest ajast peale elan nagu munk.

MINA. Kas valu pärast?

TEMA. Kui soovite, siis jah. Aga tõtt-öelda ikka lobi pärast. . . Vaadake, mis kell on, ma pean ju ooperisse minema.

MINA. Mida mängitakse?

TEMA. Dauvergne’i.¹⁴⁸ Tema muusikas on nii mõndagi kaurist, kahju, et tema kõike seda esimesena ei loonud. Surnute seas leidub alati mõni, kes elavatel meelega mõruks teeb. Mis parata? *Quisque suos [non] patimur manes.*¹⁴⁹

¹⁴⁸ Antoine Dauvergne (1713–1797), prantsuse helilooja, itaalia-moe järgija.

¹⁴⁹ Vergilius, *Aeneis*, VI. Ants Orase tõlkes: *Seepärast piinlema peavad nii mitmed, maksma nii mitmed / hinda nüüd muistsest süüst* (735),

Kell on juba pool kuus. Kuulen kella, mis kutsub abee de Canaye ja minu vesprile.¹⁵⁰ Jumalaga, härra filosoof. Olen ma ju ikka endine?

MINA. Õnnetuseks jah.

TEMA. Kestaks vaid see õnnetus veel nelikümmend aastat. Kes viimasena naerab, naerab paremini.*

---

ja: *Kannab ju meist igaiüks eri koormat* (739). Väärib tähelepanu lugemisvõimalus *patimur ja non patimur*.

¹⁵⁰Abee de Canaye (1694–1782), prantsuse kirjanik, Akadeemia liige, suur ooperiarmastaja. Régence'i kohvikusse kostis kell, mida heelistati Ooperis kell pool kuus, et anda teada etendusest, mis algas kell kuus, seega vespri ajal.

*Üks hilinenud kommentaar lause kohta *Rameau vennapoeja* I osas (*Akadeemia* nr 3, 2003, lk 676). “Te olete ju mõnikord **vaimulikul kontserdil** näinud. . .” — Avalike kontsertide korraldamine Pariisis, mille algus ulatub tagasi aastasse 1570, toimus ka 18. sajandil, muutudes eriti mainekaks nn *concert spirituel*’ ideega, mis said alguse 1725. aastal A. Danican-Philidori algatusel ja kuninga privileegiga ning mida korraldati kuni Revolutsioonini ühes Tuileries’ palee saalis. Vaimulikke kontserte korraldati ülestõusmispühade ja muude usupühade paiku, mil Ooperis etendusi ei antud. Ürituse juhtide hulgas oli ka meile juba tuttavaid isikuid nagu Dauvergne, Berton, Legros jt. Olgu lisatud, et esitati nii vokaal- kui ka instrumentaalmuusikat, nii vaimulikku kui ka ilmalikku, esinejateks muusikud nii Prantsusmaalt kui ka väljastpoolt. Tõlkija vabandab lugeja ees.

DIDEROT — DIALOGILINE MÖTLEJA

Milleks tõlkida Diderot'd? Kas sel 18. sajandi *philosophe*'il on meile 21. sajandil midagi öelda? Pärast viimase poolsajandi kriitikat valgustusajastu aadressil avastatakse tänapäeval jälle selle ajajärgu tegelikku palet ja tähtsust. Valgustus lõi väärtustekogumi, mida jagab suurem osa nüüdisaja Euroopast ja ilma milleta on praegust maailma raske ette kujutada. Prantsuse revolutsiooni konstrueeritud valgustajate panteonist võib tänapäeval pidada kõige huvitavamaks ja aktuaalsemaks Denis Diderot'd (1713–1784). Tema huvide paljususes, eksperimenteerivas vaimus, kõbelistes tõekspidamistes ja kirjutamisstiilis on midagi, mis kõnetab praegust lugejat samavõrd kui 18. sajandi oma. Diderot teostas ennast loendamatu valdkondades ning jättis olulise jälje kõikjale: ta andis uue hoo kunstikriitikale, reformis teatriteooriat, panustas loodusteaduste arengusse, uuendas kirjanduskeelt, edendas filosoofiat jne. Samas polnud Diderot läbi ja lõhki *homme de lettres*, kes oleks teostanud ennast vaid kabinetivaikuses. Tema elus vaheldusid aktiivse kirjutamise perioodid tiheda seltskondliku lävimisega ja tänapäeval on tema filosoofilistest kirjadest (nagu “Kiri pimedast” või “Kiri kurtidest ja tummadest”) populaarsemادki tema kirglikud erakirjad Sophie Volland'ile, oma elupõlisele *maîtresse*'ile.

Diderot' elutööks peetakse üksmeelselt 28-köitelise *Entsüklopeedia* koostamist ja väljaandmist, mis nõudis ligemale 25 aastat tema elust (1748–1772). 1748. aastal kirjastusega Ephraim Chambersi neljaköitelise *Cyclopaedia* (London, 1728) tõlkimiseks lepingut sõlmides polnud noorel tõlkijal ja literaadil kahtlemata aimugi, et sellest kujuneb säärase hiiglaslik ettevõtmine. *Entsüklopeedia* väljaandmine elas üle paremaid ja raskemaid aegu, ent tellijate-lugejate huvi püsis ja see võimaldas suure edukalt lõppsadamasse tüürida.

Kuigi *Entsüklopeedia* tähtsust omas ajas on võimatu üle hinnata, siis ometi on see varjutanud teenimatult Diderot' hilist ilukirjanduslikku loomingut, sealhulgas tema säravaid filosoofilisi dialooge, mille väärtus tänapäevale on kahtlemata olulisem: *Entsüklopeedia* tolmuseid köiteid loevad vaid eriteadlased, *Rameau vennapoega* aga üha uued ja uued põlvkonnad.

Kui Diderot 1783. aasta lõpul kirjutab oma käega ümber *Rameau vennapoja*, on tal jäänud elada vaid mõned kuud. Seda teost on ta endas kandnud kaua ja täiendanud seda 1761. aastast peale, mil sündis dialoogi esimene versioon. Mõnes mõttes on *Rameau vennapoeg* Diderot' kirjanduslik testament; siin on uuesti läbi kirjutatud mitmed tema loomingu põhiteemad. Autor ise nimetas oma teost "Teiseks satiiriksi" (*Satire seconde*), eristamaks seda "Esimesest satiirist" (*Satire première*), mis oli ilmunud 1778. aasta oktoobris Melchior Grimmi väljaantud kiriajalehes *La Correspondence littéraire*.

Rameau vennapoeg on keerulise sünnilooga. Teoses kõigest mõni tund kestev dialoog Diderot' ja Jean-François Rameau vahel sai oma praeguse kuju pikkade aastate vältel. Esialgne variant valmis tõenäoliselt aastail 1761–1762, seda täiendas Diderot oluliselt 1772.–1774. aastal ning ilmselt ka veel vahetult enne surma. Diderot ei soovinud teose avaldamist oma eluajal. Esimest korda ilmus *Rameau vennapoeg* 1805. aastal Goethe tõlkes Leipzgis (*Rameau's Neffe, ein Dialog von Diderot*). Prantsuse keelde tõlgiti Goethe versioon tagasi 1821. aastal, algupärand üllitati esimest korda aga alles 1891. aastal. Tänapäev on *Rameau vennapoeg* ilmunud loendamatutes väljaannetes ja seda on tõlgitud kõikvõimalikesse keeltesse. See on andnud ainest tervele "bibliograafilisele romaanile" (kui kasutada üht Maurice Tourneux' väljendit), millest järgnevas on püütud tutvustada vaid mõningaid olulisemaid tahke.

*

Kuigi Diderot' kirjanduspõld ei olnud päriselt söötis ka *Entsüklopeedia* koostamise päevil, puhkes tema kirjanduslik talent tõeliselt õitsele alles pärast *Entsüklopeedia* põhiköidete valmimist (1766). Olles nende aastate jooksul kogunud laialdaselt teadmisi ning kujundanud oma filosoofilisi seisukohti, asus Diderot' neid nüüd kirjanduslikku kuube rüütama. Väikeste vaheaegadega kirjutas Diderot aastail 1768–1776 kümneid filosoofilisi dialooge ja jutustusi. Tuleb aga toonitada, et ilukirjandus ei olnud Diderot' le pelgalt vahend valmis väidete illustreerimiseks, vaid tõeline stiililiste ja filosoofiliste katsetuste labor.

Diderot vastandas ennast selgelt 18. sajandi retoorilisele traditsioonile ja paiskas hoolimatult segi senised arusaamad kirjandusžanritest. Suurem osa tema belletristikast on liigitamatu, seda ühendabki peamiselt vaid nende dialoogivorm. *Rameau vennapoja* autor on paradoksaalne mõtleja, kes iial ei sule kõrvu pähe tulnud arvamuste ja tõdemuste vastuoksusele, vaid vormistab neist dialoogid, kus eri tegelased kaitsevad

erinevaid positsioone. Vaidlemiskirg on Diderot' sokraatiline deemon, mis seletab tema loomingu dialoogilisust.

18. sajandi kirjanduses oli dialoog vaid kunstiline võte autori seisukoha selgemaks esitamiseks: keegi, kes teab, küsitleb kedagi, kes veel ei tea. Sageli liitus sellisele didaktilisele funktsioonile satiiriline ning dialoogist sai võitlusvahend rumaluse ja fanatismi vastu (meenutame näiteks Voltaire'i kuulsaid dialooge). Diderot soovis ei armastanud lõplikke tõdesid ja kivistunud arusaamu, vaid propageeris vastuste paljusust. Esikohal on seisukohtade vahetus, mis kannustab vestlejaid, kes ei liigu tingimata lõpliku tõe ja selguse poole. Kõik Diderot' dialoogid, mis on otsekui suulise vestluse jätkud, eeldavad lugeja aktiivset osalemist, pidevat valmisolekut. Mitmel puhul apelleerib ta otseselt lugejale (näiteks romaanis *Fatalist Jacques*) või kirjutab ta koguni teosesse sisse (näiteks lühiloos "See ei ole jutustus"). Tavaliselt ei esinda ükski tegelastest selget autoripositsiooni, vaid Diderot' seisukohti tuleb selitada erinevate tegelaste sõnavõttudest. Nagu täheldab tabavalt Soome esseist Jan Blomstedt, ütlevad Diderot' dialoogid tervikuna alati rohkem kui tegelaskujud ükshaaval.

Diderot asendas traditsioonilise filosoofilise dialoogi abstraktse ja stereotüüpse raami konkreetsete dekooridega: nii on *Rameau vennapoeg* raskesti ettekujutatav ilma La Régence'i kohviku lärmi, malemängijate ja külalisteta. Selles konkreetses ruumis hargneb vestlus, mis ei mõju kunstlikuna, vaid äärmiselt loomutruuna. Seda iseloomustab jutujärje hüppelisus, teemarohkus, pikad monoloogid, mis vahelduvad värvikate pantomiimidega (dialoog kätkeb kokku ligemale 15 pantomiimistseeni!). Näilise ebajärjekindluse taga iseloomustab Diderot' dialooge ometi peen kompositsioon. *Rameau vennapoja* oskuslikku komponeeritust rõhutab juba Goethe, tänapäeva uurijad võrdlevad seda muusikapartituuri või malemänguga.

Diderot' kirjanduskeele katsetused ei ole lahutatavad tema filosoofilistest otsingutest. *Rameau vennapoja* autor käsitab filosoofiat algusest peale vaidluse ja argumentide vahetusena. Traktaadi kirjutamisele eelstab ta dialoogilist väljenduslaadi.

Kuigi Diderot lahkab oma dialoogides väga paljusid filosoofilisi probleeme, läbib neid kõiki punase niidina huvi moraalifilosoofia vastu. Oma karjääri algusest peale oli Diderot'l soov kirjutada pikem arutlus moraalist, kuid selle soovi teostamiseni ei jõudnud ta kunagi. Selle asemel leiame fragmente kõlblusfilosoofiast paljudest tema dialoogidest. *Rameau vennapoja* üks keskseid teemasid on kõlbelse käitumise võimalikkus kõlvatus ühiskonnas. 18. sajandi materialistlik filosoofia, mille raames liikus ka Diderot' mõte, nägi moraalise käitumise

eeldusena oma instinktide ja naudingute järgimist (äärmuslikul kujul leidis see printsiip kaitsmist markii de Sade'i teostes). *D'Alembert'i unenäos* (Le rêve de d'Alembert, 1769, ilm. 1830) soovib Diderot tuletada kõlblusnormid bioloogias, *Lisas Bougainville'i reisile* (Supplément au Voyage de Bougainville, 1772, ilm. 1796) kaitseb ta moraalikoodeksit, mis tugineb loodusseadustele. *Ühe isa vestluses oma lastega* (Entretien d'un père avec ses enfants, 1770, ilm. 1771) toonitab Diderot vajadust alluda ühiskondlikele seadustele, mille suhtelisust suudavad hinnata vaid kõige targemad. *Rameau vennapojas* on tema seisukohad seevastu teisenenud ja selget lahendust kõlbelsele käitumisele autor enam ei paku. Rameau pahelise käitumise taga on lõhe ühiskonnaseaduste ja üksikisiku huvide vahel, tema dilemmaks on, kuidas elada inimeste keskel ilma ennast kõlbeliselt määrimata. Diderot ei anna sellele dilemmale üheseid vastuseid. "Mina" ja "Tema" vaidlusest ei selgu õige käitumise mudel, pigem on Diderot jätnud otsustamise lugejale. Eksivad need, kes soovivad samastada Diderot'd ühe või teise dialoogi vestluspartneriga, tegelikult kajastavad Diderot' seisukohti mõlemad osalised, kuid nende tuvastamine on jäetud lugeja enda hoolde. Nii mõnigi uurija on oletanud, et *Rameau vennapojas* loobub Diderot teadlikult oma senistest moraalifilosoofilistest tõekspidamisest, eelistades seisukohtade paljusust. Prantsuse kirjandusloolane Lucette Pérol kirjutab: "See kinnisidee ja see võimatus — üks toitmas teist — teoretiseerida moraalivallas on tõenäoliselt Diderot' mõttemaailma kõige suurem konflikt." Diderot' pluralistlik vaade moraalile on kahtlemata suur samm edasi 18. sajandi kõlblusfilosoofias. Jan Blomstedt loeb *Rameau vennapojast* teravmeelselt välja uue arusaama "valgustatud süütundest", süütundest, mis ei tunnista ajastu ühtset häbimoraali ega Vooruse ainulisust.

*

Diderot' filosoofilistele dialoogidele on omane suur sotsiaalne tõepärasus, ajastu mentaliteedi täpne vahendamine, mis muudab need äärmiselt hinnatavaks materjaliks neile, kes tunnevad huvi 18. sajandi Pariisi vaimse ja ühiskondliku palge vastu. Diderot' teoste tegelased on üldjuhul alati tema enda lähedased ja kaasaegsed, tihti peale ongi tema kirjanduslikud dialoogid sündinud tegelikest vestlustest. Selgitades ühes kirjas Sophie Volland'ile, miks valis ta *D'Alembert'i unenäo* peategelaseks oma lähedase sõbra, avab Diderot väga selgelt oma loomingulise meetodi: "Kui ma oleksin tahtnud ohverdada sisu rikkust stiili õilsusele, siis oleksin valinud oma tegelasteks Demokritose, Hippokratese

ja Leukippose, kuid tõetruudus oleks mind sellisel juhul aheldanud antiikaja filosoofia kitsastesse raamidesse ja ma oleksin seeläbi liiga palju kaotanud.”

Kuigi antiiksed eeskujud on *Rameau vennapojas* väga olulised ja mitmed fraasid pärinevad otse Platoni, Horatiuse, Luciliuse jt teostest, kajastab see dialoog siiski ennekõike väga konkreetset sotsiaalset miljööd ja naeruvääristab väga konkreetseid isikuid.

Rameau vennapoeg võlgneb oma sünni ennekõike konfliktile Diderot' ja teiste entsüklopedistide ning Pariisi konservatiivsete kirjandusringkondade vahel. Aastad 1758–1762 olid *Entsüklopeediale* rasked ajad. Pariisi parlament tühistas 1759. aastal suurteose väljaandmise loa, mis muutis ametlikult võimatuks järgmiste köidete avaldamise (sellaks ajaks oli ilmunud seitse esimest köidet). D'Alembert loobus seepeale oma osalusest, ent Diderot otsustas *Entsüklopeedia* väljaandmist jätkata illegaalselt. Neil aastatel teritatakse avalikkuses Diderot' ja teiste valgustusfilosoofide kallal keelt, ilmuvad iroonilised pamfletid, artiklid, kirjandusteosed. Kõige suuremat kõlapinda leiab noore literaadi Charles Palissot de Montenois (1730–1814) näidend *Les Philosophes*, mis naeruvääristab valgustusfilosoofide töid ja seisukohti. Kuigi Palissot' näidend, mis tuuakse lavale 1760. a mais, ei pälvi kuigi suurt publikumenu (seda mängitakse vaid neliteist korda), pakub ta ometi palju kõneainet ja riivab Diderot'd teravalt. *Rameau vennapoeg* ei varja oma vaenu Palissot' vastu, keda pilatakse nii otse kui kaude kogu dialoogi vältel. Palissot' kõrval saavad oma osa veel mitmed teised, kes asusid tülis entsüklopedistidega vastaste leeri. *Rameau vennapoja* kriitiline väljaanne (toim. Jean Fabre, 1950) sisaldab kommentaarides kümnete kaupa isikuid, keda Diderot' pilkenool tabab; teose adekvaatne mõistmine tänapäeval eeldab arvukate allusioonide avamist. Tuleb pida väga tõenäoliseks oletust, et Diderot ei soovinud *Rameau vennapoja* avaldamist oma eluajal just sel põhjusel, et mitte vallandada uusi tülisid ega põlistada sel moel oma vaenlaste seisukohti. Tema sooviks oli jätta endale viimane sõnaõigus, ehk nagu kõlab dialoogi viimane lause: “Kes viimasena naerab, naerab paremini.”

Enamik kirjandusloolasi on seda meelt, et Diderot ja Jean-François Rameau kohtumine La Régence'i kohvikus leidis tõepoolest aset, suure tõenäosusega 1761. aasta aprillis. Kuigi sellest vestlusest võrsunud teos on suures osas kahtlemata väljamõeldis, peetakse ometigi tõenäoliseks, et *Rameau vennapoja* esimene visand valmis vahetult pärast kahe peategelase kohtumist.

Jean-François Rameau (1716–u 1780) on niisiis tegelikult elanud isik, kuulsa helilooja Jean-Philippe Rameau (1683–1764) vennapoeg,

kes ise on kirjutanud mõned heliteosed, ent kelle kohta on usaldusväärseid andmeid väga vähe. Viis säilinud kaasagsete tunnistust kinnitavad ometigi laias laastus Diderot' maalitud pildi tõepärasust temast kui Pariisi kõmulisest, ka küünilisest boheemist. Nii mõnigi talle dialoogis omistatud seisukoht ei vasta siiski kindlasti ajaloolise Rameau tõekspidamistele, vaid teenib Diderot' kunstilisi kaalutlusi. Näiteks on teada, et Rameau ei armastanud itaalia muusikat, kuigi dialoogis asub ta südilt selle kaitsele, vastustades seeläbi oma kuulsa heliloojast onu positsioone.

Kuigi *Rameau vennapoeg* on sündinud konkreetsest neimast, ei puudu tal tugev sotsiaalne üldistusjõud. Diderot kujutab oma teoses värvikalt 18. sajandi loovnimese dilemmasid. Nagu ajaloolased on näidanud, oli 18. sajandi kirjamehel võimalik ennast teostada vaid kahel moel: isikliku seisuse ja pärandi toel, mis tagas talle majandusliku iseseisvuse, või siis mõne patrooni kaitse all, kes vastutasuks ustavuse eest kindlustas talle sissetuleku. Tolle ajastu ühiskond ei võimaldanud autonoomse kirjaniku teket, kes elatub omaenese loomingust. Väga selgelt joonistub see välja näiteks Pariisi raamatuameti inspektori Joseph d'Héméry märkmetes, kes aastail 1748–1753 pani kirja kogu teabe, mida ta suutis välja uurida Pariisi kirjameeste kohta. Nendest märkmetest, mida on põhjalikult analüüsinud Ameerika ajaloolane Robert Darn-ton, nähtub, et 333 D'Héméry jälgitud literaadist, kelle tegevusala on võimalik tuvastada, elatusid rohkem kui pooled ametitest, millel ei olnud midagi pistmist nende kirjandusliku tegevusega, ja ülejäänud sõltusid oma isiklikust varandusest.

Jean-François Rameau on suurepärase näide 18. sajandi loovnimese sisemisest lõhestatusest, kellel puudub isiklik varandus, et pühenduda oma loomingule, kes aga ei soovi loobuda oma vabadusest ka mõne metseeni teenistuses olles. Tulemuseks on küüniline ja kahepalgeline käitumine: ühe käega võetakse vastu patrooni annid ja teisega pilatakse neid.

Diderot oli üks esimesi, kes võitles innukalt kirjaniku sõltumatuse eest. Tema *Kiri trükivabadusest* (*Lettre sur la liberté de la presse*, 1763) kaitseb autori õigust oma teost avaldada ja edasi müüa, mis võimaldaks tal selle tuludest elatuda. Diderot annab küll endale aru, et selline sissetulek ei pruugi olla majanduslikult piisav, kuid vähemalt on see moraalselt innustav: "Sellest ei saa rikkaks, kuid võib saavutada mõningase jõukuse, kui need summad ei ole jagatud suure arvu aastate peale, kui nad ei vähene sedamööda, kuidas neid kätte saadakse, ja kui neid ei pillata ära selleks ajaks, kui ollakse juba eakas, kui vajadused on suurenenud,

silmad kustunud ja vaim väsinud. See on siiski teatud julgustus! Ja mis-sugune suverään oleks küllalt rikas, et asendada seda oma annetusega!”

Võideldes autori autonoomsuse nimel, oli Diderot' oma kaasajast üksjagu ees. Rameau vennapoja värvikas kirjelduses kajastub selge sümpaatia, mida ei ole kahtlemata võimalik seletada ainult Diderot' enda boheemlaslike noorpõlvaaastatega. Meenutame, et näiteks Voltaire ei olnud irooniaga kunagi kitsi, kui jutt läks kirjanike peale, kes tahavad oma loomingust elatuda. Nende haletsusväärset saatust kujutab ta oma värsssteoses *Vaene kurat* (*Le pauvre diable*, 1758) ja paljudes lühemates kirjatöödes. *Filosoofilises sõnaraamatus* ründab ta õelalt seda “õnnetut tõugu, kes kirjutab selleks, et elada”, leides olevat kirjanikule vääritud oma kirjatöödega raha teenida: “Sada autorit kirjutab kompilatsioone, et leiba teenida, ja kakskümmend närust ajakirjanikku kritiseerib, kiidab ja parodeerib neidsamu kompilatsioone, lootuses samuti leiba teenida, sest neil pole muud ametit.” Nagu leiab Robert Darnton, võib *Rameau vennapoega* tõlgendada omamoodi vastusena Voltaire'i seisukohtadele.

Marek Tamm

AKADEEMIA TELLIMINE

Lugupeetud lugejad,

ajakirja *AKADEEMIA* on võimalik tellida

• mugava otsekorralduslepinguga AS Expresspost tellimiskeskuse vahendusel: tasuta tel. 08002444, tel. 06662535, E–R kl 8–20, L kl 8–13 või internetiaadressil www.tellimine.ee

Peale selle on tellimust võimalik vormistada

- Eesti Posti sideettevõtetes
- Oü Kirilind vahendusel: tel. 06408597, faks 06408598, e-post kirilind@estpak.ee või internetiaadressil www.kirilind.ee

Akadeemia ilmub 12 korda aastas.

Kuutellimus maksab 27 krooni, aastatellimus 324 krooni.

Välismaale tellides lisandub postikulu.

Lähemat teavet saab toimetusest, tel. 07423050

või e-post akadeemia@akad.ee.

Akadeemia vanemad numbrid on müügil toimetuses (Tartu, Ülikooli 21) ja kirjastuses Perioodika (Tallinn, Voorimehe 9).

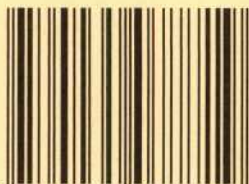
CONTENTS

Enigmatic Estonia: An attempt to study the process(es) of (re)gaining national independence of Estonia within the paradigm of marginality	<i>Rein Veidemann</i>	1123
On periodization of literature. II: The Estonian case	<i>Tiit Hennoste</i>	1146
Search for prosodic information in the soundwave ...	<i>Ilse Lehiste</i>	1174
Siberian indigenous people's rebellions against the Soviet regime in the 1920s–1940s*	<i>Art Leete</i>	1186
Samaritans	<i>Kadri Metsma</i>	1209
Poetry	<i>Kirsti Oidekivi</i>	1229
E, because C: Metaphysical dialogues on causation and mind. II	<i>Bruno Mölder</i>	1233
The “Golden Section” as aesthetic idea and empirical fact	<i>Vladimir J. Konečni</i>	1253
What are wavelets?	<i>Ülo Lepik</i>	1272
<i>Review</i> : Not a cornerstone but a solid annexe. <i>Eesti ajalugu</i> . IV: <i>Põhjasõjast pärisõrjuse kaotamiseni</i> . Kirjutanud Mati Laur, Tõnu Tannberg, Helmut Piirimäe. Tegevtoimetaja Mati Laur. Peatoimetaja Sulev Vahtre. Tartu: Ilmamaa, 2003.	<i>Vello Helk</i>	1299
<i>Review</i> : Vello Paatsi. <i>Eesti talurahva loodusteadusliku maailmapildi kujunemine rahvakooli kaudu (1803–1918)</i> . Tallinn: TPÜ Kirjastus, 2003.	<i>Jaan-Mati Punning</i>	1302
<i>Review</i> : How “the real world” became a tall story even in politics. <i>Kaasaegne poliitiline filosoofia: Valik esseid</i> . Koostanud ja toimetanud Jüri Lipping. Tartu: EYS Veljesto Kirjastus, 2002.	<i>Leo Luks</i>	1308
Abstracts		1321
Rameau's nephew. IV	<i>Denis Diderot</i>	

* Peer-reviewed article.

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163

9 770235 077719

Hind 36 krooni